

IDEËN
OVER DE
STAATKUNDE,
ONDERLINGE
VERKEERING
EN DEN
HANDEL
VAN DE
voornaamste Volken der Oudheid.

IDEËN
OVER DE
STAATKUNDE,
ONDERLINGE
VERKEERING
EN DEN
HANDEL
VAN DE
voornaamste Volken der Oudheid.

VIJFDE DEEL.

VOLKEN VAN AFRIKA.

AEGYPTENAREN.

DOOR
A. H. L. HEEREN,
RIDDER DER GUELF. ORD., HOFR. EN PROF.
DER GESCHIED. TE GÖTTINGEN, ENZ. ENZ.

Naar de vierde zeer verbeterde uitgaaf, met platte gronden en kaarten, vertaald en met eenige aanmerkingen en platen voorzien,

DOOR
Mr. G. DORN SEIFFEN.

TE *ROTTERDAM*, BIJ
A. F. H. SMIT.
1827.

VOORREDE.

Waren in de laatste jaren de vorderingen in kunsten en wetenschappen voor het gemak van het maatschappelijke leven verbazend groot, en volgden de ontdekkingen elkanderen snel op, niet minder waren de ontdekkingen, die er in alle werelddeelen voor de Geschiedenis van landen en volken plaats hadden, menigvuldig, en, tot uitbreiding van onze geschiedkundige kennis, hoogst belangrijk. Van het Himmalajah- tot aan het Kong-gebergte was en is eene menigte reizigers steeds met verachting van duizende gevaren bezig, om op het voetspoor hunner voorgangers nieuwe ontdekkingen te doen, die, schoon al niet opzettelijk naspeuringen over de volken van vroegere eeuwen in deze landen ten doel hebbende, nogtans dit neven-doel niet missen, om, behalve aardrijkskundige kennis over deze landen ook belangrijke bijdragen tot de kennis der talen, kunsten en wetenschappen, der vroegere bewoners mede te deelen.

 In

In weerwil toch der zoo vele verwoestende volken, die in Azië en Afrika elkanderen gedurende zoo vele eeuwen steeds opvolgden, zijn er de sporen der vroegere beschaving van het menschdom toch aanwezig gebleven, die ons de hoogte aanwijzen, op welke elk volk in het vak van kunsten en wetenschappen eens in de vroegere eeuwen stond.

Deze overblijfsels nu kunnen ons wel geene voortloopende geschiedenis van de volken der oudheid opleveren, maar met behulp der gedenkrollen der oude schrijvers, geven zij ons voor de geschiedenis der oude volken toch belangrijke ophelderingen en berigten over eene menigte onderwerpen, waarover de oude geschiedschrijvers ons geene melding gemaakt hebben, of zij verschaffen ons eindelijk oplossingen over voorwerpen, waaraan men met regt scheen te kunnen twijfelen, of zij ooit bestaan hadden.

Deze ontdekkingen stellen ons in staat, om, in de plaats van op de beschaving en kennis der volken van vroegere eeuwen met minachting neder te zien, even als of het tegenwoordige menschelijke geslacht dat der vroegere eeuwen verre in kunsten en wetenschappen overtrof, *integendeel* de oude volken hierin tot onze leermeesters te stellen, indien men slechts het plaatselijke van ieder land, waarin het volk woonde, en den invloed, dien dit op hunne

ze-

zedelijke en redelijke befchaving gehad heeft, er van aftrekke.

Kan dit alles in het algemeen niet ontkend worden, dit vijfde deel van den Hoogleeraar Heeren, dat over de *Aegyptenaren* handelt, levert er in het bijzonder het volkomenfte bewijs van op.

De Hooggeleerde Schrijver geeft hier eerst een algemeen overzigt van het land en de oude bewoners van Aegypte, uit oude en nieuwe fchrijvers, waardoor men deszelfs ligging, gefteldheid, en de ontzettende reuzenwerken der oude bewoners, leert kennen. Hij heldert voorts onze denkbeelden op over dat oude volk, dien ouden priesterftam, welke eens uit het binnenfte van Afrika langs den Nijl door het aanleggen van volkplantingen maatfchappelijk leven, befchaving en wetenfchappen, in Aegypte bragt, en hierdoor het eigenlijke volk van Aegypte aan zich onderwierp en verbond, en toont uit de fchilderwerken in de oude gebouwen boven en onder den grond, uit de kleur der mummiën, dat dit volk niet tot de donker-kleurige ftammen behoorde, maar tot den ftam der oude Nubiërs.

Wij zouden, na al de ontdekkingen van overeenkomst, hen liever tot de Braminen in Indië terug brengen. De indeeling toch in kasten, de kleeding, de gewoonten en plegtigheden bij den eerdienst, zoo verre dit met het groote on-

derſcheid van het plaatſelijke van Indië en Aethiopië, beſtaanbaar was, ja zelfs de vorm van het gelaat der mummiën, door Engelſche reizigers met dat der Braminen vergeleken, maken dit hoogst waarſchijnlijk; om niet te zeggen, dat de zóó geëerde Ibis van het oude Aegypte, niet die Ibis is, welke men thans in Aegypte vindt, maar dat dezelve in Indië nog heden te huis behoort, zoo als dit uit de mummiën van dezen vogel duidelijk blijkt. Doch wij mogen ter dezer plaats hierover niet verder uitwijden; de oorſprong der oude Staten klimt boven den tijd der geſchiedenis.

Na het overzigt nu van het land en volk, handelt de Schrijver over den Staatkundigen toeſtand van het oude Aegypte. Daarna beſchrijft de Hoogl. den ſtaat van het oude, merkwaardige Theben en deszelfs gedenkteekenen, het werk der oude Pharao's; en ontwikkelt voorts de kunstvlijt, landhuishoudkunde en den handel der oude Aegyptenaren, waarna hij eindelijk aantoont de oorzaken van het verval en den ondergang van den troon der Pharao's.

Niemand echter moet hier eene volledige geſchiedenis en eene naauwkeurige tijdrekening verwachten; deze kan men van de oude Aegyptenaren onmogelijk geven.

Even min als Indië, heeft het oude Aegypte eene eigenlijke geſchiedenis. Deze was hier aan

de

de openbare gedenkteekens der Pharao's verbonden, en werd op de muren van dezelve bewaard. Zij kan dus niet volledig, zij kan niet voortloopende zijn. Maar deze gedenkteekens van allerlei ſoort, in Aegypte nog voorhanden, toonen evenwel, tot welk eene hoogte van beſchaving de oude Aegyptenaren gekomen waren, toen dezelve opgerigt werden. Offchoon men nu hieruit niet tot de beſchaving der geheele natie beſluiten kan, bewijzen zij toch den toeſtand der mechanike kunſten, den ſmaak, de leefwijze en godsdienst, en geven ons den maatſtaf, om hierna het geheele volk te beoordeelen.

Daar er nu zulk eene menigte van gedenkſtukken aanwezig is, toonen dezelve door hunne verſcheidenheid de geſchiedenis van de verſchillende tijdvakken der natie. Dit is eene der bronnen voor de geſchiedenis van Aegypte. De beeldhouwkunst en de afbeeldingen van de belangrijke voorvallen, en vooräl de opſchriften zijn de tweede bron, om de oude Aegyptenaren geſchiedkundig te beoordeelen; zij toonen de perſonen, de plaats en den tijd, aan, waar en wanneer deze voorvallen plaats hadden, maar zij toonen eenen tijd aan, welke eene tijdrekening niet naar jaren, maar ſlechts naar eeuwen, toelaat.

De geſchiedenis van Aegypte was daarenboven eene priester-geſchiedenis; de ſchrijvers, die over

over de oude Aegyptenaren geschiedkundige berigten hebben nagelaten, ontvingen die ook van de priesters der tempels; *Herodotus* verzamelde zijne berigten over de geschiedenis van Aegypte uit den mond der priesters te On, Memphis en Theben; *Diodorus* voor het grootste gedeelte van die te Theben, en *Manetho*, was zelf piromis of opperpriester van den tempel te On of Heliopolis, van wiens geschiedkundig werk, op last van Ptolemaeus II vervaardigd, wij slechts brokken uit de tweede en derde hand hebben. De Hooggeleerde Schrijver levert uit dien hoofde hier de geschiedenis van het land en volk van Aegypte, zoo verre die uit genoemde bronnen konde opgemaakt worden, doch zoo, dat men verwonderd staat, hoe dit alles uit de zoo schrale bronnen konde voortvloeijen.

Geen ander deel van de werken van den Schrijver heeft bij deze uitgaaf zoo vele veranderingen ondergaan, dan dit over Aegypte; daar hetzelve in de vorige uitgaaf slechts tweehonderd vijftig bladzijden besloeg, is het nu een bijzonder boekdeel van bijna vierhonderd vijftig bladz. geworden. Geene moeite is er dus gespaard, om door nieuwe hulpmiddelen en voortgaande werkzaamheid van den Hofraad, dit deel door zoo veel nieuws belangrijk te maken, als de prachtige plaatwerken en de latere reisbeschrijvingen over Aegypte stof daartoe aanboden.

De

Den bijgevoegden platten grond van het oude Theben en de kaart van Aegypte zoude ik gaarn vermeerderd hebben met eene der vele afbeeldingen van het paleis van Osymandyas; maar de kostbaarheid, om het beeldwerk naauwkeurig daar te stellen, deed mij vreezen, dat door deze plaat de prijs van dit Deel te veel zoude vermeerderd zijn geworden.

De kaart van Aegypte bevat ook Nubië tot aan den tweeden waterval van den Nijl bij Wadi *Halfa*; en de algemeene kaart van Afrika, die ook tot dit deel behoort, is reeds bij het vorige gevoegd.

Voorts geeft de Hofraad *vijf* hoogst belangrijke bijlagen over verscheidene onderwerpen tot het oude Aegypte en deszelfs bewoners behoorende, waarbij ik eene *zesde* gevoegd heb, zijnde een verslag van het werk van den Hoogl. Seyffarth over het ontdekte hieroglyphen-schrift, hetwelk ik oordeelde, dat den Lezer aangenaam zijn zoude, en dat dit, de taal der oude Aegyptenaren ophelderende, hier behoorde.

Hier zoude ik deze voorrede kunnen eindigen, met te melden, dat de Nederduitsche Lezer het zesde Deel, dat reeds ter pers is, ook dit jaar kan verwachten; maar ik verblijd mij den beminnaren der oude Geschiedenis hier ook te kunnen mededeelen, dat de Hofraad Heeren het zoo verlangde tweede Deel der Grieken

op

op de pers heeft, en dat hij bezig is, offchoon zijn eigenlijke taak met zijne Ideën over de Grieken geeindigd was, om de Ideën over de Romeinen gereed te maken, en dat dezelve in 1829 in het licht zullen verfchijnen.

Utrecht
31 Mei 1827.

IN-

INHOUD

DES

VIJFDEN DEELS.

BIJ-

INHOUD.

BIJLAGEN.

AEGYP-

AEGYPTENAREN.

Geen volk op de aarde heeft zich meer moeite gegeven, om zijn aandenken tot de nakomelingſchap over te brengen, dan de Aegyptenaren. Het liet haar in zijne verbazingwaardige gedenkteekenen, en bijna nog meer onder de aarde, niet alleen de bewijzen van deszelfs grootheid achter, maar, terwijl het dezelve met beeldwerken bedekte, die niet ſlechts zijnen godsdienst en zijn openbaar, maar ook zijn huiſelijk, leven met deszelfs verſchillende werkzaamheden voorſtellen, poogde het in deze nog tot de verſte eeuwen voort te leven. Deze poging is ook niet vruchteloos gebleven; meer dan ooit trok het in onze dagen weder de opmerkzaamheid tot zich; en wij kunnen met waarheid zeggen, het tijdpunt is gekomen, waarop het voor ons als ware het uit deszelfs graven wederom oprijst. En desniettegenſtaande is de oudheidkunde van geen volk in eenen zoo ondoordringbaren nevel gehuld. Zelfs zijne zinnebeeldige tafereelen zijn voor ons grootendeels raadſels; doch de hoofdgrond ligt in den aard en de wijze, waarop het zijne denkbeelden in ſchrift uitdrukte en opteekende; en, voor dat wij het wagen durven eenige

verdere blikken op hetzelve te werpen, is het volstrekt noodzakelijk ons met dit onderwerp, en wat tot hiertoe tot deszelfs opheldering geschied is, nader bekend te maken.

Zoowel de berigten der schijvers als de gedenkstukken stellen het buiten twijfel, dat er meer dan ééne soort van schrift in Aegypte was. Herodotus onderscheidt reeds het heilige en het volksschrift (*). Dat onder het eerste de hieroglyphen of het beeldschrift verstaan wordt, zou reeds uit zich zelve blijken, wanneer het merkwaardige gedenkteeken van Rosette, dat beide de schriftsoorten voorstelt, zulks ook niet bevestigde, zoo als het van zelve spreekt, dat beide schriftsoorten, schoon zij reeds ten tijde van Herodotus gemeen waren, nogtans veel ouder, dan hij, moeten zijn; en dat derhalve het volksschrift ook een schrift was, dat reeds tot de tijden der Pharao's opklimt. Intusschen is het hieroglyphen-schrift deswege voor de Aegyptische oudheidkunde het gewigtigste, dewijl het in de tijden der Pharao's bij voorkeur, of zoo veel wij tot hiertoe weten, uitsluitend het schrift der openbare gedenkstukken was. Nog op geen derzelve uit die tijden heeft men eenig spoor van ander schrift gevonden.

Maar hoe meer, zoo als het vervolg leeren zal, de geschiedenis van Aegypte aan openbare gedenkteekenen verbonden was, zoo veel gewigtiger is het,

(*) Herod. *III.* 36. Namelijk de *γράμματα ἱρὰ* en *δημότικα*. Dat deze eerste benaming de hieroglyphen, doch niet het hieratische schrift omvat, heeft Zoëga *de Obeliscis p.* 428. reeds getracht te bewijzen.

het, om zich met het daarop bevindende ſchrift, met deszelfs aard en betrekking tot andere ſchriftſoorten, nader bekend te maken. Alzins heeft het ſedert Kircher, Jablonsky en anderen, niet aan pogingen ontbroken, om de beduidenis van het hieroglyphen-ſchrift te ontcijferen; doch hoe weinig men hierdoor gevorderd was, leert het beste de bekentenis van den man, die een niet gering deel zijns levens aan de beoefening der Aegyptiſche oudheidkunde toegewijd en de vruchten daarvan in meer dan één werk, doch inzonderheid in dat over de naaldzuilen, medegedeeld heeft; en toch in hetzelve openlijk en onbewimpeld bekent, dat men in de verklaring van het hieroglyphen-ſchrift niet verder gekomen is (*). Hoe verſchillende intusſchen ook de wegen waren, langs welke deze mannen hun doel zochten te bereiken, zoo gingen zij toch gezamenlijk van ééne veronderſtelling uit, namelijk deze, dat het hieroglyphen-ſchrift een zinnebeeldig ſchrift is, welks teekens geene klanken, maar denkbeelden uitdrukken, en hetwelk uit dien hoofde in deszelfs geheele wezen van ons letterſchrift onderſcheiden blijft. Wanneer wij ons een zoodanig ſchrift — zeker ſlechts als zeer beperkt en onvolkomen — voorſtellen kunnen, zoo moet er toch, om hetzelve te verſtaan, een ſleutel aanwezig zijn, welken, als hij eenmaal verloren is, men niet ziet, waar en hoe hij wedergevonden zou kunnen worden; vermits de enkele gelijkvormigheid ſommiger zinnebeeldige teekens met de voorwerpen daartoe geenzins toereikende is. Niet zonder grond ſcheen daar-

(*) ZOËGA *de Obeliscis*, *p.* 464.

daarom het vroeger door mij uitgesproken oordeel geveld te zijn, dat bij deze vooronderstelling welligt afzonderlijke hieroglyphen, doch nooit het hieroglyphen-schrift in het algemeen, ontcijferd zou kunnen worden (*).

Maar zijn dan al deze beelden, die het hieroglyphen-schrift bevat, alleen en uitsluitend teekens van begrippen? Konden zij ook niet, ten minste gedeeltelijk, teekens van toonen en dus letters zijn? Regtstreeks kan men dit niet ontkennen; want waarom zou een beeld, hetzij dat eener hand of van een dier, niet even zoo goed eenen toon aanduiden kunnen, als een eenvoudige of zamengestelde trek? Deze vraag is het, om welker beantwoording zich eigenlijk de tegenwoordige studie der hieroglyphen draait. Indien dit vermoeden bevestigd werd, indien het gelukte, om in het hieroglyphen-schrift een abé te ontdekken, zoo kon men *lezen*. En, als wij verder mogen aannemen, dat de taal, waarin de hieroglyphische opschriften vervaardigd zijn, niet geheel en al te gronde gegaan is, dat deze oud-Aegyptische taal, ten minste in eenen zekeren graad, ons in de Koptische is overgebleven, dan kan men *overzetten*, en dus ook *verklaren*.

Wanneer het voorwerp der nasporing door deze ophelderingen duidelijk zal geworden zijn, dan ontstaat van zelve de vraag: Langs welken weg men tot het vermoeden en dienvolgens tot het geloof geraakte, dat de hieroglyphen geen bloot beeldschrift, maar ook letterschrift bevatten? De uitleg-

(*) *Ideën*, D. II. bladz. 477. van de vorige uitgaaf.

Toen

leggers, die het eerste aannamen, stelden zich reeds eene zwarigheid voor, die zij niet konden overwinnen. Het gebruik, dat men van het hieroglyphenschrift bij de opschriften op de gedenkteekens maakte, konde onmogelijk zonder eene veelvuldige noeming van *namen*, hetzij dezelve van goden, van koningen, of van bijzondere personen waren, plaats hebben. Nu ziet men geene mogelijkheid, hoe namen door beeldschrift zouden kunnen uitgedrukt worden, zoodra zij niet eenige beduidenis hebben. De namen Leo, Wolf en dergelijke, mogen door beelden kunnen aangeduid worden; doch hoe de namen *Hendrik*, Lodewijk en soortgelijke (*)? Maar wanneer men nu ook die namen op de gedenkteekens wilde zoeken, waar zou men die vinden? Hoe zou men kunnen bewijzen, dat juist deze of gene groep hieroglyphische beelden eenen naam bevat?

Al-

Toen de Hooggel. Schrijver deze zijne stelling bij deze uitgaaf schreef, was hij onbekend met het werk van den helaas! reeds overledenen G. Seiffarth, *Rudimenta hieroglyphices*, *Lips.* 1826, waardoor niet alleen zijn uitgesproken gevoelen vervalt, maar ook de ontwikkeling van het werk van *Champollion* eenigzins overbodig is; daar *Seiffarth* eene volledige oplossing van al de soorten van het hieroglyphen-schrift bevat. Ik zal dus, om iedere bladzijde niet te overladen met aanteekeningen, eene *bijlage* uit dit kostbare werk achter deze vertaling laten volgen, opdat de Lezer, die hiermede niet bekend mogt zijn, deze bijlage op deze bladzijden zoude kunnen toepassen.

(*) *Ideën*, D. II. bladz. 457. aanteekening van de vorige uitgaaf.

Alleen een gunſtige zamenloop van omſtandigheden konde hier eene ſchrede verder leiden. De beroemde ſteen van Roſette, met het drievoudige opſchrift, in hieroglyphen, het Aegyptiſche volksſchrift en Griekſche ſchrift, die thans in Engeland gevonden wordt, bevat verſcheidene namen in het Griekſche ſchrift, waarvan echter bij de beſchadiging des ſteens, helaas! ſlechts één, die van *Ptolemaeus*, in het hieroglyphen-ſchrift is in ſtand gebleven. Indien de andere hier ook behouden gebleven waren, zoo zoude men door de vergelijking der teekens ook in de overige namen aanſtonds tot een vast reſultaat hebben kunnen komen. Gelukkigerwijze vond men op het voetſtuk eener naaldzuil te Philae; (welke laatſte door eenen heer *Bankes* opgedolven en door den overledenen *Belzoni* naar Engeland is overgebragt) insgelijks een hieroglyphisch opſchrift, met Grieksch ſchrift, waarſchijnlijk de vertaling, of toch in betrekking tot het eerſte ſtaande, hetwelk behalve den naam van Ptolemaeus, met dezelfde teekens als op den ſteen te Roſette, ook eenen vrouwelijken naam, dien van *Cleopatra*, aanboodt (*). Deze naam en die van *Ptolemaeus* hebben zes letters gemeen, en bij de vergelijking vond men, dat de medeklinkers P T L en de klinkers A E en O in beide door dezelfde beelden werden uitgedrukt. Hieruit maakte men de gevolgtrekking, dat dit toonteekens en dus letters waren; de beteekenis der overige, in de beide namen vervat, bleek nu weldra, en hiermede was een ge-

(*) Men zie hierover de ſchriften van den Heer Champollion, die beneden aangehaald worden.

gedeelte van het hieroglyphische abé ontcijferd. Men noemde deze teekens *phonetische* of *toon-hieroglyphen.*

Maar te gelijk deed zich nog eene andere zeer merkwaardige omstandigheid voor. De twee voormelde namen waren op de beide monumenten, door eene ovaal-ronde invatting van het overige opschrift afgezonderd. Het was dus klaar, dat men op deze wijze de namen der koningen en der koninginnen plagt te kenmerken. Zulke ovalen nu worden in menigte op de Aegyptische gedenkteekens gevonden. Wel is waar is hiermede nog niet beslist, dat *zij altijd* en alleen koninklijke namen bevatten; doch men was tot de vooronderstelling geregtigd, dat ook met de bestemming der gedenkteekens zoo zeer overeenkwam, dat dit ten minste dikwijls het geval is. Men begon dus den gevondenen, offchoon nog onvolledigen, alphabetischen sleutel op de ovalen toe te passen; en zag, niet zonder verwondering, nu eene reeks van namen van gebieders uit de verschillende tijdvakken der Caesars, der Ptolemaeussen, der Perzen, maar ook der Pharao's te voorschijn komen. Maar ieder dezer ovalen was gewoonlijk van een tweede verzeld, waarin men weldra de titels en toenamen der koningen ontdekte, dewijl zij van bekende godheden waren afgeleid. Hieruit bleek het dus, dat niet alleen deze schriftsoort in de verschillendste tijdvakken van het Aegyptische rijk onveranderd in gebruik gebleven was, maar dat ook een gedeelte der monumenten, die men anders alleen aan de Pharao's toekende, niet hun, maar aan de Ptolemaeussen en Caesars toebehoorde. Maar ook tevens bevestigde

 het

het zich, dat de oudste en grootste der werken van de Pharao's zijn, wier namen men daarop las. De geschiedenis dezer afgelegene tijden verkreeg dus hierdoor eene bevestiging en opheldering, die naauwlijks te verwachten was; de gevoelens der gene, die in de Pharao's geene historische, maar fabelachtige of zinnebeeldige, wezens zoeken wilden, vervielen van zelve; hunne gedenkteekens met hunne namen stonden daar!

Het is geenen beminnaar der Aegyptische oudheidkunde onbekend, dat wij deze zoo gewigtige en belangrijke ophelderingen aan eenen Franschen Geleerden, den heer *Champollion den jongen* (*), te danken hebben, offchoon een geleerd Engelschman, *Dr. Young* te Cambridge, reeds eenigen tijd vóór hem het denkbeeld van phonetische hieroglyphen opgevat en dezelve op de namen van Ptolemaeus en Berenice, echter met weinig gevolg, had pogen toe te passen (†). Champollion heeft zich reeds in

(*) *Champollion* de jonge, (zijn oudere broeder is *Champollion Figeac*, ook door zijne nasporingen over de Aegyptische oudheidkunde bekend), gaf het eerst (in Sept. 1822) een voorlopig berigt daarvan aan de Academie der Opschriften door zijn schrijven aan den Secretaris *Dacier*: *Lettre à Mr.* Dacier, *relative à l'alphabet des hieroglyphes phonetiques*, *Paris* 1822.; waarop dan zijn grooter werk; *Précis du systeme Hieroglyphique des anciens Egyptiens*, *Paris* 1824. volgde, hetwelk bij de volgende nasporingen ten grondslag ligt.

(†) Hoe groot het aandeel van Dr. Young in betrekking tot het zijne is, heeft Champollion in het begin zijns werks getracht uit elkanderen te zetten, waarop ik, even als op de aldaar aangeteekende stellingen van Dr.

in zijne jongelingsjaren met de ſtudie der Koptiſche taal bezig gehouden, en wij zijn hem reeds in een vroeger werk de herſtelling der aardrijkskunde van Aegypte onder de Pharao's verſchuldigd met hare oud-Aegyptiſche namen, door hulp der Koptiſche handſchriften uit de koninklijke bibliotheek (*). De reeds medegebragte kennis der Koptiſche taal maakte ook den grondſlag der nieuwe naſpeuringen uit.

Intusſchen ontſtond nu natuurlijk de gewigtige vraag: *Zijn deze phonetiſche beelden of hieroglyphen ſlechts willekeurig gekozen, of berust derzelver gebruik op eene algemeene wet?* In het eerſte geval zou men bezwaarlijk hopen kunnen, om dezelve verder dan tot de ontcijfering van namen te kunnen gebruiken; de ontdekking eener zoodanige algemeene wet gaf het eerst de hoop op eene verdere toepasſing. Doch zij vooronderſtelde noodzakelijk de kennis der taal; dewijl in deze de grond der beteekenis moest opgezocht worden; en ſlechts dus door de hulp der Koptiſche taal konde men hiertoe geraken. Op deze wijze kwam men tot de waarneming, die zich als eene algemeene wet bevestigde: *Het teeken, dat eenen zekeren toon als letter moet uitdrukken, is altijd de eerſte letter van een woord, hetwelk in de taal het voorwerp beteekent.* Wilde men dus in onze taal een zoodanig ſchrift invoeren, zoo zou bij voorb. eene hand het geluid H, een mond het geluid M, een ſtaf het geluid S beduiden, of ten minſte kunnen beduiden.

De-

Dr. Young, verwijs, dewijl de daarover ontſtane ſtrijd met de tegenwoordige naſpeuringen niets gemeens heeft.

(*) *Egypte sous les Pharaons, T. I. II. Paris* 1814 met eene kaart.

Deze wet bevattede dus alzins eenen sleutel tot de verdere ontcijfering van het abé der hieroglyphen; hoe veel of hoe weinig ook ooit door denzelven mag kunnen ontsloten worden. Daar nogtans de wijze van uitlegging van den Franschen geleerden weinig Lezers genoegzaam bekend zoude kunnen zijn, zoo schijnt het, om haar te beoordeelen, noodzakelijk, haar vooraf naauwkeuriger open te leggen. Ik zal dit in eene rij van eenvoudige stellingen, zoo veel mogelijk met de eigen woorden des schrijvers, doen (*).

„ Volgens zijne opgaaf bevattede het Aegyptische schrijfstelsel drie verschillende soorten van schrift: het hieroglyphische of heilige schrift, het hieratische of priesterschrift, en het demotische of volksschrift."

„ Het *hieroglyphen*-schrift bestond in het gelijktijdige gebruik van driederlei soort van teekens: van figuurlijke teekens, die het voorwerp, dat zij uitdrukten, zelve daarstelden, of afbeeldingen; van symbolike teekens, die het denkbeeld door het beeld van een physiek voorwerp, dat eenige gelijkvormigheid met hetzelve had, uitdrukten, en phonetische teekens, die de toonen insgelijks door beelden van physike voorwerpen uitdrukten. De beide eerste soorten werden echter in de teksten doorgaans in eene mindere betrekking dan de laatste gebruikt. De phonetische teekens zijn dus ware alphabetische teekens, letters, die de toonen der Aegyptische woorden uitdrukken."

„ Iedere phonetische hieroglyphe is het beeld van een

(*) Men ziet het *Resumé* aan het einde des werks; *Précis*, *p.* 380 *enz.*

een phyfiek voorwerp, welks naam in de Aegyptifche taal met eenen klinker of medeklinker (*par la voix ou par l'articulation*) begint, welke het teeken zelve moet uitdrukken. De middenfte klinkers worden, even als in het Hebreeuwsch en andere talen, dikwijls onderdrukt. Ieder klinker of medeklinker kon alzoo door verfcheidene phonetifche teekens uitgedrukt worden; doch het moesten altijd gelijkluidende teekens zijn. De teekens der klinkers hadden geene vastere bepaling van toon, dan de aleph, jod en vau der Hebraeërs. In de hieroglyphifche tekften komen dikwijls ook verkortingen van phonetifche groepen voor. De beteekenis van meer dan *honderd* phonetifche hieroglyphen is reeds door den fchrijver bepaald geworden. Alle hieroglyphifche opfchriften op de gedenkteekens behooren tot hetzelfde ftelfel van fchrijven, uit figuurlijke, fymbolike en phonetifche teekens beftaande, en de gedenkftukken leeren, dat dit reeds onafgebroken federt de negentiende eeuw vóór onze tijdrekening, tot de geheele bekeering tot het Christendom onder de Romeinfche heerfchappij, toen het Koptifche fchrift, dat uit het Griekfche ontftond, ingevoerd werd, in gebruik was. Dezelfde denkbeelden worden dikwijls in denzelfden tekst hier door figuurlijke, ginds door fymbolike en elders door phonetifche, teekens uitgedrukt. Doch vele der Aegyptifche reliefs en gefchilderde ftukken, die in beelden van phyfike, inzonderheid van monfterachtige dingen beftaan, behooren in het geheel niet tot het eigenlijke hieroglyphen-fchrift; het zijn alleenlijk zinfpelende of zinnebeeldige voorftellingen, die bij de Ouden *anaglyphen* genoemd worden.

Eeni-

Eenige beelden zijn intusfchen met de hieroglyphifche gemeen. Deze anaglyphen fchijnen het geheime fchrift te zijn, dat alleen den priesters bekend was; het hieroglyphen-fchrift was daarentegen geenzins geheim, maar aan het geheele befchaafde gedeelte der natie bekend."

„ Uit de hieroglyphen ontftonden door den tijd de beide andere ftelfels van fchrijven, het *hieratifche* en *demotifche*, die uitgevonden werden, om het gebruik van het fchrift gemakkelijker te maken."

„ Het *hieratifche* of priesterfchrift, is flechts een gezwinde wijze van fchrijven der hieroglyphen. Het beftaat eigenlijk uit figuurlijke, fymbolike en phonetifche teekens; doch de beide eerfte worden dikwijls door groepen van phonetifche of ook willekeurige teekens vervangen. Alle ons bekende handfchriften van dien tijd behooren tot dit ftelfel. Het gebruik van het hieratifche fchrift fchijnt zich tot heilige en godsdienftige onderwerpen bepaald te hebben."

„ Het *demotifche* of volksfchrift, is van de twee bovenftaande onderfcheiden, hoezeer ook daarvan afgeleid. Deszelfs teekens zijn eenvoudige karakters, uit het hieratifche genomen. Het fluit bijna alle figuurlijke karakters buiten. Verre het grootfte getal beftaat uit phonetifche teekens. Ook worden in hetzelve de middenfte klinkers dikwijls onderdrukt; men kan er ook iederen medeklinker en klinker door onderfcheidene teekens in uitdrukken, die nogtans ook altijd gelijkluidend moeten zijn. Het getal van deszelfs teekens is echter veel kleiner, dan in het hieratifche fchrift. Overigens waren

ren alle drie ſchriftſoorten gedurende eene lange reeks van eeuwen te gelijk in gebruik."

Dit zijn de gronden, waarop volgens de ontdekkingen van den Franſchen Geleerden het ſchrijfſtelſel der Aegyptenaren rust. Wij zonderen hier billijker wijze de laatſte beweringen over den oorſprong van het hieratiſche en demotiſche ſchrift uit het hieroglyphiſche, *als* hier niet te huis behoorende, af. Het valt in het oog, dat deze alleenlijk door de vergelijking en afbeelding der teekens dezer onderſcheidene ſoorten van ſchrift zouden kunnen beantwoord worden. Men vindt dit in het dikwijls genoemde werk, en, voor zoo verre wij daaruit kunnen oordeelen, wordt de meening des ſchrijvers daardoor bevestigd. Dezelve was ook niet nieuw; maar volgens zijne eigene aanmerking reeds vroeger door eenen Duitſchen Geleerden, den hofraad *Tychſen*, gemaakt geworden (*). Het was alzins wel de natuurlijkſte weg, waarop een volksſchrift uit het hieroglyphiſche konde gevormd worden, zoodra dit phonetiſche teekens had; en het ſchijnt, dat de behoefte zelve, zoodra het ſchrift niet meer gegraveerd, maar werkelijk geſchreven werd, hiertoe aanleiding moest geven. Maar zeker wordt dan ook van zelve de bewering bevestigd, dat de hieroglyphen niet alleen het geheime ſchrift der priesterkaste zijn konden, ten minſte niet in derzelver geheelen omvang; want de weg, om hetzelve te verſtaan, moet door het demotiſche ſchrift gevonden wor-

(*) *Précis*, *p.* 20. Namelijk in de *Bibl. der alten Litteratur und Kunst*, *St. VI.* in de verhandeling over het letterſchrift der oude Aegyptenaren.

worden. Doch alzins was dit nog vatbaar voor beperkingen en heeft die ook ondergaan. Maar hoe het ook zijn mag, in de tegenwoordige nafpeuring kan alleenlijk het hieroglyphen-fchrift in aanmerking komen. De fleutel tot hetzelve is ook die tot de Aegyptifche oudheden.

De *beoordeeling* der uitleggingsproeven van den fchrijver komen ons voor aftehangen van de beantwoording der volgende vragen: In hoeverre voldoet deze fchrijfwijze aan de eifchen, die men over het algemeen van de fchrijfkunst met regt doen kan? ten tweede: In hoeverre beantwoordt zij aan de berigten, die ons de oudheid over de fchrijfkunst der Aegyptenaren bewaard heeft? en ten derde: In hoeverre beantwoorden de tot hiertoe geleverde refultaten aan de ontcijfering der gefchiedenis? Dit is over het algemeen datgene, wat wij volgens den aard der dingen en volgens onze kennis van het oude Aegypte, zoo als het voor ons door gedenkftukken en fchrijvers is bewaard gebleven, verwachten kunnen?

Het loopt in het oog, dat deze fchrijfwijze iets eigenaardigs bezit, waardoor zij van de enkel alphabetifche wezenlijk verfchilt, namelijk de vermenging van alphabetifche en fymbolike teekens. De loop, dien de natie bij de befchaving van haar fchrijfftelfel genomen heeft, had dus iets eigendommelijks. Wij zijn echter niet meer in ftaat, om dezen loop gefchiedkundig bewezen voorteftellen; want op de oudfte gedenftukken, die ons nog overgebleven zijn, verfchijnt dit fchrift reeds als volledig befchaafd; zoodat wij flechts de gisfingen daarover kunnen opgeven, die uit den aard der dingen voort-

voortvloeijen. En hiertoe behoort voorâl in de eerste plaats, dat dit soort van schrift alzins eene *langzame* beschaving moet gehad hebben. De natuurlijke loop kon daarbij wel geen ander zijn dan deze: Men ging uit van bloote afbeelding der voorwerpen. Hieruit wordt zooveel opgehelderd, hoe men zich bij dit schrift van physike voorwerpen tot deszelfs teekens bedienen kon. Men moest intusschen alras bespeuren, dat niet alle voorwerpen door eigenlijke afbeeldingen konden daargesteld worden, en dus volgde natuurlijk de tweede schrede, men begon volgens zekere gelijkvormigheden en betrekkingen, wezenlijke of enkel schijnbare, deze teekens eenen allegoriken zin toetekennen, en op deze wijze ontstond het symbolike schrift. Maar de gewigtigste stap bleef nog overig, de beteekenis van afzonderlijke toonen door beelden — de uitvinding der phonetische hieroglyphen. Hoe kwam men daartoe? Deze zoo duistere vraag zal men ook enkel door gissingen kunnen beantwoorden. Deze phonetische teekens, offschoon zij volgens hunnen vorm tot dezelfde klasse als de eerste behooren, dewijl zij ook uit afbeeldingen van natuurlijke voorwerpen bestaan, zijn toch uit hunnen aard, als toonteekens, van deze teekens van denkbeelden wezenlijk onderscheiden en konden er niet uit voortspruiten. Een vroeger, dieper en grondiger naspeurer der Aegyptische oudheid, die den oorsprong van het letterschrift in Aegypte zoekt, *Zoëga*, geloofde wel is waar, eenen zoodanigen overgang in eene soort van hieroglyphen, die hij ook reeds phonetische noemde, gevonden te hebben, waar de beelden niet van de gelijkvormigheid

heid van het voorwerp, maar van den toon des *woords* afgeleid zijn (*); (zoo als bij voorb. als wij het woord *hertog* door een hart en een oog aanduiden;) doch het valt in het oog, dat *deze* phonetifche hieroglyphen van de onze geheel onderfcheiden zijn, daar zij den toon van geheele woorden, niet van enkele klanken als letters aanduiden moesten. Hoe men dus tot dezen ftap kwam, blijft nog altijd duister. De waarfchijnlijkfte gisfing fchijnt ons toe deze te zijn, dat eene behoefte daar henen leidde, die men niet ontgaan, en waaraan men op geene andere wijze voldoen kon, namelijk om voor bovengemelde behoefte namen te fchrijven; in zooverre die niet reeds eenige beteekenis hebben. En als wij opmerken, dat het gebruik der hieroglyphen hoofdzakelijk voor de opfchriften der gedenkteekens gebezigd werd, waarin de namen der koningen niet konden achterblijven, zoo was dezelve toch hoogst dringende. Deze behoefte, inzonderheid wanneer er ook phonetifche hieroglyphen in Zoëga's zin beftonden, kon wel daartoe leiden, om den toon van het geheel in de afzonderlijke toonen op te losfen, en deze met foortgelijke of gelijke aan te duiden, van welke men zich in het beeldfchrift bediende. Meer kunnen wij tot heden hierover niet zeggen. Maar de bijzondere zorgvuldigheid, die men aanwendde, om de namen der koningen te doen uitkomen, terwijl die in lijsten of ovalen geplaatst werden, mag wel als een bewijs gelden, dat men aanftonds de oplettendheid hier henen poogde te trekken, dat de hier inge-

(*) Zoëga *de Obeliscis*, p. 454.

geslotene teekens niet zinnebeeldig, maar veelmeer van eenen phonetischen aard zijn en als letters moeten gelezen worden.

Het gebruik der phonetische of toon-hieroglyphen ruimt in de daad in eenen hoogen graad de zwarigheden uit den weg, die bij enkele figuurlijke en zinnebeeldige teekens een schrift, naar het schijnt, bijna onbruikbaar moeten maken. Want indien het al mogelijk is, om door deze eene reeks van afzonderlijke denkbeelden daar te stellen, zoo ziet men toch niet, hoe het verband dezer denkbeelden door lidwoorden, hoe de wijzigingen van het naam- en *tijd-woord* door verbuiging en vervoeging uitgedrukt zouden worden. Het schijnt onmogelijk, om met dezulke *zamenhangend* te schrijven. Uit dien hoofde was het eene zeer natuurlijke gissing, dat het hieroglyphen-schrift niet veel meer dan een formulierschrift op openbare gedenkteekens geweest is, waar behalve namen en titels korte geschiedkundige, of godsdienstige, stellingen uitgedrukt moesten worden (*). Het gebruik van toon-hieroglyphen maakt het zekerlijk verklaarbaar, hoe door dezelve kleinere spraakdeelen konden aangeduid worden. Ook alzins nog de veranderingen van het naamwoord. *Champollion* heeft ook werkelijk aangetoond, hoe gedeeltelijk het geslacht door het lidwoord, en ten deele de casus door ondergevoegde teekens en partikulen aangeduid worden. Hoe echter die der werkwoorden, door alle tijden, getallen en wijzen, valt in de daad moeijelijk te begrijpen, al konde men de menigte der teekens al overzien; ook

(*) *Ideën*, D. II. bl. 476. der vorige uitgaaf.

ook is het tot hiertoe *Champollion* slechts gelukt, om eene aantooning der drie hoofdtijden en van den derden persoon uittevinden. Het zou alzoo, ook zelfs na de aanneming der toon-hieroglyphen, eene ware stelling blijven kunnen, dat deze schrijfwijze oorspronkelijk voor formulieren bestemd was. Wat tot heden van dezelve ontraadseld is geworden, bepaalt zich ook alleenlijk daartoe. Eene nadere verklaring zal ons eerst leeren, hoe veel of hoe weinig met hetzelve geschreven werd, of geschreven kon worden.

Het schijnt dus reeds in den aard van het Aegyptische schrijfstelsel te liggen, dat het zeer onvolkomen moest blijven. Het rijpte niet tot een volledig alphabetisch stelsel. De menschelijke geest deed zigtbaarlijk groote inspanningen, om daartoe te geraken; doch bereikte het doel niet, maar bleef ter halver wege staan. Om welke reden? Dit blijft wederom eene bloote gissing, indien men den grond in de naauwgeslotene priester-kaste en in de onveranderlijkheid van derzelver eenmaal aangenomene stelsel zoekt. Zoo als thans de zaak ligt, vallen aanstonds twee groote hinderpalen in het oog, die de lezing zeer moeijelijk moeten maken.

De eerste ligt hierin, dat dezelfde beelden nu als figuurlijke, dan als alphabetische teekens gebruikt worden, en het aan de zekere kenteekenen ontbreekt, om derzelver waarde te bepalen. Dit heeft tot heden bij de ontcijfering der namen zeker minder zwarigheden gemaakt, dewijl deze geheel, of bijna geheel, uit phonetische hieroglyphen bestaan. Maar of in het vervolg, bij de lezing van grootere hieroglyphische teksten, hieruit ook geene

groo-

grootere zwarigheden ontstaan kunnen, zal de tijd en ondervinding eerst leeren kunnen.

Doch eene andere en nog grootere zwarigheid schijnt in de wijze der aantooning door phonetische hieroglyphen te liggen. Volgens het bovenstaande bestond deze wijze hierin, dat het teeken steeds van de beginletter eens woords genomen werd, dat in de *volkstaal* met den klank begon, dien men aantoonen wilde. Zoo zou men volgens de aangehaalde voorbeelden, in onze taal, eenen boog tot beteekenis van eene B, eene hand tot beteekenis van eene H, en eenen mond tot beteekenis van eene M gebruiken kunnen. Maar bij de Aegyptenaren bleef men niet enkel bij één teeken staan, maar gebruikte verscheidene, slechts het teeken van den eersten klank des woords werd steeds in de taal genomen; zoo als wij b. v. de B ook door boom, band enz., de M door muis, mes enz., bij deze soort van alphabetische schrift zouden aanduiden kunnen. Het getal der phonetische hieroglyphen werd hierdoor dus zeer, en wel volgens onze wijze van zien, zonder genoegzame reden, vermeerderd. Zeker werd het lezen hierdoor moeijelijker gemaakt; inzonderheid, wanneer men hier de omstandigheid bijvoegt, dat de beteekenis van een teeken ligtelijk onzeker kon worden, zoodra in de taal verscheidene woorden, die niet met denzelfden klank begonnen, tot de aantooning van hetzelfde voorwerp voorhanden waren; zoo als b. v. bij ons het beeld van een paard zoowel eene R als eene P zoude aanduiden kunnen, naarmate men daarbij aan paard, of aan ros dacht. Het was zeker mogelijk, dat de Aegyptenaren deze zwarigheid gemakkelijker overwonnen, dewijl zij de

taal ſpraken, dan de nieuwere, die ſlechts eene gebrekkige kennis van dezelve bezitten. Maar het lezen werd hierdoor voor hen toch ook moeijelijker. Intusſchen is het te denken en moet als hoogst waarſchijnlijk voorkomen, dat het getal beelden, die men voor iedere letter gebruikte, door het gebruik allengs tot een minder getal bepaald werd, en het geenzins der bloote willekeur bleef overgelaten, om dezelve te vermeerderen. Volgens de tot hiertoe door *Champollion* aan het licht gebragte ontcijferingen, bedroeg het getal der phonetiſche hieroglyphen niet veel meer dan honderd. Waar alles zoo aan vaste en onveranderlijke vormen verbonden was, als bij de Aegyptenaren, kon dit ook in de ſchrijfkunst niet achterblijven.

De onderdrukking der klinkers, in zoo verre zij niet den beginklank des woords vormden, van welken het beeld was afgeleid, kan niets bevreemdens hebben, dewijl dit ook in de andere Oosterſche talen gebruikelijk is, ofſchoon bij onze gewoonten het lezen hierdoor alzins moeijelijker worden moest. Hetzelfde geldt van de onbepaaldheid der gebruikte tekens der klinkers, dewijl de heldere en doffere niet zoo naauwkeurig, als bij ons, door de beteekenis onderſcheiden worden.

Was nu na dit alles het Aegyptiſche ſchrijfſtelſel onvolkomen, zoo geeft ons dit toch het regt niet, om het voor onbruikbaar te verklaren. Maar het minſte kunnen wij ons geregtigd houden, wanneer wij op enkele zwarigheden en zelfs op tegenſtrijdigden ſtooten, om als dan aanſtonds het geheel te verwerpen. Wij kennen het volledige abé der natie nog niet. Het kan zeer wel zijn, dat verſchei-

de-

dene teekens, die in het abé van den Franſchen Geleerden als teekens van éénen klank opgegeven zijn, verſchillende beteekenen. Kennen wij dan het getal hunner adem- of verhemelte-klanken reeds naauwkeurig? Volgens hetgeen wij van het Koptiſche weten, is het hoogst waarſchijnlijk, dat de Aegyptenaren verſcheidene klanken hadden, die wij niet hebben. Moest het Griekſche alphabet, toen men hetzelve voor het Koptiſche wilde gebruiken, niet met acht nieuwe teekens vermeerderd worden? Wij beginnen naauwlijks te ſpellen en zouden aanſtonds vaardig willen lezen? Het was de overdrevenſte vordering, wanneer men die aan den ontdekker zelven deed. Bij een tot heden onbekend ſchrift; (en welk een ſchrift!) bij eene ſlechts gebrekkig bekende taal; bij de nog minder bekende ſpelkunst der Aegyptenaren, en bij de, ook bij de grootſte zorgvuldigheid der naſchrijvers, onvermijdelijke ſchrijffouten, — hoe zou men niet op enkele tegenſtrijdigheden ſtooten; hoe zou aanſtonds iedere letter pasſen? Ten minſte bij mij zou juist dit wantrouwen wekken. Maar eene andere gevolgtrekking vloeit hieruit ontegenſprekelijk voort; de Aegyptenaren zelve zijn er de uitvinders van geweest; zoo als zij zich dit in de mythe van Thot of Hermes toekenden. Een ſchrijfſtelſel, dat op eene zoodanige wijze aan de eigene taal eener natie gehecht is, kan ook alleen door het volk, dat deze taal ſprak, uitgevonden zijn. Maar onmiddelijk is hiermede eene tweede aanmerking verbonden: Dit ſchrijfſtelſel kon niet verder reiken, dan de taal reikte; het kon van geene vreemde natie aangenomen zijn, maar ook niet aangenomen worden.

De *tweede* vraag, welker beantwoording voor de waardering der uitleggingsproeven van Champollion gewigtig is, is deze: In hoe verre dezelve al of niet met de berigten der Ouden over het Aegyptische schrijfstelsel overeenstemmen? Zou men die uit deze berigten bevestigen kunnen, zoo zoude dit geen klein gewigt tot derzelver voordeel in de weegschaal leggen.

Slechts op weinige plaatsen hebben de Grieksche schrijvers zich over het Aegyptische schrijfstelsel uitgelaten, dat zij zeker ook slechts weinig kenden. Het weinige, wat Herodotus, wat Plato, en eenige anderen ons hiervan zeggen, geeft ons geen licht (*). Alleenlijk één schrijver en wel een Christen, *Clemens* van Alexandrië, heeft zich eenigzins uitvoeriger, nogtans ook maar bij gelegenheid, hierover verklaard. Dat intusschen zijne getuigenis niet alleen de belangrijkste, maar ook de eenige is, waarin de verschillende schriftsoorten der Aegyptenaren naauwkeuriger onderscheiden worden, hierin stemmen alle uitleggers overeen. Het zal uit dien hoofde ook dat gene zijn, wat onze oplettendheid hier moet bezig houden. Zijne stem verkrijgt hierdoor reeds een grooter gewigt, dat hij zelf in Aegypte leefde, en zich gemakkelijk de kennis van dat gene verschaffen konde, wat voor de buitenlanders duister bleef.

„ Die

(*) De plaatsen zijn het volledigste verzameld bij Zoëga *de Obeliscis*, *p.* 426 enz. Alle spreken alleenlijk van twee schriftsoorten, het priesterschrift en het volksschrift, slechts één, behalve Clemens, *Porphyr. de vita Pythag.* *II.* 12., maakt melding van drie; doch zonder dezelve behoorlijk te onderscheiden. Men zie Zoëga *l. l.*

„ Diegene," zegt hij (*), „ die bij de Aegyptenaren onderrigt ontvangen, leeren voor alle dingen het eerst de schrijfwijze, die men de *epistolographische* (†) noemt; ten tweede de hieratische, waarvan de heilige schrijvers zich bedienen; doch eindelijk en ten laatste de hieroglyphische. Deze is gedeeltelijk de kyriologische (‡) door de eerste beginselen, en ten deele de symbolike. De symbolike nu wordt uitgedrukt of door nabootsing, of zij wordt geschreven door figuren, of door zekere raadselachtige zinspelingen. Wanneer zij b.v. het woord *zon* schrijven, volgens de voorstellende wijze (door nabootsing), dan maken zij eenen kring; de *maan*, eene maanvormige gedaante; doch figuurlijk, terwijl zij het volgens zekere gelijkvormigheden veranderen, omzetten, of geheel hervormen. Wanneer zij den lof hunner koningen in godsdienstige mythen overleveren, schrijven zij het door zulke anaglyphen. Van de derde soort nu door raadsels moge dit eén voorbeeld zijn: den kronkelenden loop der starren duiden zij door eene slang aan; doch dien der zon door eenen kever."

Uit deze plaats blijkt het duidelijk, dat Clemens eene drievoudige schrijfwijze kent, de epistolographische of demotische, die in het gewone leven ge-

(*) Clemens Alex. *Stromata V.* 4. *p.* 555 *Sylb.* Wij leveren hier slechts de vertaling. De plaats zelve, benevens de verklaring, zie men in *Bijlage I.*

(†) De wijze om in het gemeene leven te schrijven. D.

(‡) D. i. zonder figuurlijke of tropische uitdrukkingen, zoo als men dingen bij hare eigenlijke benaming noemt; van κύριος *eigen*, *eigendommelijk*, en λέγω *ik zeg*. D.

gebruikelijk was; de hieratifche, waarvan de heilige fchrijvers zich bedienden; die dus in de priesterlijke fchriften, waarfchijnlijk van alle foort, gebruikt werd, en de hieroglyphifche. Van de beide eerfte hebben wij niet noodig te fpreken, dewijl hieromtrent geen twijfel beftaat. Doch bij de hieroglyphifche onderfcheidt hij weder de kyriologifche door de eerfte beginfelen, en de figuurlijke; welke laatfte wederom ten deele eigenlijk door afbeeldingen, ten deele zinnebeeldig, ten deele raadfelachtig is. Dat het zinnebeeldige datgene is, wat wij gewoonlijk hieroglyphen-fchrift noemen, zinfpelend beeldfchrift, zal niemand in twijfel willen trekken; van welke het raadfelachtige flechts een hooger trap is; de hoofdvraag blijft voor ons: *Wat verftaat Clemens onder het hieroglyphen-fchrift door de eerfte beginfelen?*

De Griekfche uitdrukking is: διὰ τῶν πρώτων στοιχείων, hetwelk, woordelijk vertaald, *per prima elementa* is. De vroegere uitleggers, die bij de hieroglyphen alleenlijk aan fymbolike teekens dachten, waren hier in verlegenheid, naardien de laatfte, als de tweede foort, uitdrukkelijk daarvan onderfcheiden worden. Wij kunnen derhalve met zekerheid aannemen, dat de eerfte, die door de eerfte beginfelen, van deze onderfcheiden, of van geenen fymboliken aard is. Maar nu beteekent de Griekfche uitdrukking στοῖχεια, zoowel als de Latijnfche, ook *letters* (*elementa litterarum*). Wat belet ons echter aantenemen, dat deze hier verftaan moeten worden, waardoor het aanzijn der phonetifche hieroglyphen, of der hieroglyphifche toonteekens, reeds bewezen zoude zijn?

De

De Fransche Geleerde heeft de uitdrukking insgelijks zoo verstaan. Maar wat zegt het bijwoord: Door de *eerste* letters? Vermits Champollion hierover het gevoelen van eenen Helleen wenschte te hooren, zoo wendde hij zich tot den heer *Letronne*, die op eene zeer geleerde wijze de uitdrukking door *de oudste letters*, namelijk de zestien letters, die Cadmus naar Griekenland gebragt heeft, verklaart (*). Doch ik zie niet in, waartoe eene zoo ver gezochte opheldering noodig is, en verwonder mij, hoe beide Geleerden datgene voorbijzagen, wat onder het oog ligt, en waardoor de wijze van uitlegging der phonetische hieroglyphen hare bevestiging verkrijgt. Want waarom zouden wij de uitdrukking *door de eerste letters* niet vertalen: *Door de begin-letters* (†)? Dat het Grieksche woord πρῶτα niet alleen het *eerste* van den tijd, maar ook van de plaats, beteekent, weet ieder; juist zoo als in het opschrift op de naaldzuil, dat Hermapion ons opgehelderd heeft, πρῶτος στίχος de eerste rij, of de rij om te beginnen, heet; en, op eene plaats uit Plutarchus, die wij straks aanhalen zullen, πρῶτον τῶν γράμματων de begin-letter. Er staat dus geene taalkundige zwarigheid in den weg, en de anders geheel duistere uitdrukking verkrijgt

(*) Men zie zijn schrijven achter het *Précis*, *p.* 405.

(†) Eerst nadat het bovenstaande reeds geschreven was, zie ik, dat ook de Recensent van het *Précis* in de voormelde geleerde aanwijzingen, nogtans slechts aanstippender wijze, hetzelfde gevoelen geuit heeft. Ik meen te moeten doen opmerken, dat mijne verklaring hierdoor niet eerst hare aanleiding gekregen heeft.

krijgt hierdoor aanſtonds haar volkomen licht. Volgens deze verklaring omvat dus het hieroglyphenſchrift de drie ſchrijfwijzen: de eerſte door de beginletters, dat is de phonetiſche hieroglyphen, die ſteeds van de begin-letters der woorden, die het beeld in de volkstaal aanduiden, afgeleid zijn; in de kunsttaal de *kyriologiſche.* De tweede de ſymbolike. Deze ſtelt of het voorwerp zelve in beeldtenis daar (*κατὰ μίμησιν*, nabootſing), of in een zinnebeeld; zij heet daarom de *figuurlijke*, waarin nog eene zekere betrekking tusſchen het voorwerp en het beeld plaats vindt; of eindelijk de *raadſelachtige*, waarin eene zoodanige betrekking in het geheel geene plaats vindt, of toch niet meer zigtbaar is; die alzoo, als de moeijelijkſte om te verklaren, met regt de raadſelachtige genoemd wordt.

Is nu de verklaring der eerſte ſchrijfwijze, *per prima elementa*, door de *begin-letters*, juist, zoo is ook de wijze van verklaring der phonetiſche hieroglyphen door de getuigenis eens ſchrijvers bewezen, en wel van eenen ſchrijver, die het naauwkeurigſte daarvan onderrigt was en het bepaaldſte over dit onderwerp geſproken heeft.

Ik zie niet, welke tegenwerping men tegen deze verklaring zou kunnen maken, dan misſchien deze, dat Clemens toch zoo kort en duister geſproken heeft. Dit geven wij gaarne toe, met betrekking tot ons. Maar in de eerſte plaats ſpreekt hij ſlechts bij gelegenheid en in het voorbijgaan daarover; hij wilde geenzins eene eigenlijke verklaring van de Aegyptiſche ſchriftſoorten ſchrijven? Voorts moeten wij uit de wijze, waarop hij daarover

over fpreekt, befluiten, dat dit destijds nog in Alexandrië bekende zaken waren, terwijl aan eenen ieder, ten minfte iederen befchaafden man, het leeren van het hieroglyphen-fchrift vrij ftond. Maar eindelijk, de fchijnbaar donkere uitdrukkingen, de kyriologifche, de tropifche en de aenigmatike, fchrijfwijzen, zijn geenzins uitdrukkingen, door Clemens uitgevonden; het zijn blijkbaar de kunsttermen, die in Aegypte in de Griekfche taal gewoon geworden waren (*termini technici*), welke men in deze fchrijfwijze in het fchrijfftelfel gewoonlijk plagt te bezigen, en die in de oogen des kerkvaders deswege geene wijdloopige verklaring noodig hadden.

Maar bij deze algemeene bewijzen komt nog een bijzonder, dat Champollion ontfnapt is; doch mij van het grootfte gewigt fchijnt te zijn, terwijl het ons zoowel het voorbeeld eener enkele phonetifche hieroglyphe, als ook de juistheid van derzelver verklaring door de getuigenis van eenen belangrijken fchrijver blijkbaar bewijst. *Plutarchus* in zijn Sympofion, waar van de orde of het vervolg der letters in het abé gefproken wordt, laat Hermias zeggen (*): *Hermes zal het eerfte in Aegypte het fchrift uitgevonden hebben. Derhalve houden de Aegyptenaren den Ibis, als hem toebehoo-*

(*) Ἑρμῆς λέγεται θεῶν ἐν Αἰγύπτῳ γράμματα πρῶτος εὑρεῖν. Διὸ καὶ τῶν γραμμάτων Αἰγύπτιοι πρῶτον Ἶβιν γράφουσιν, ὡς Ἑρμεῖ προσήκουσαν. *Hermes primus Deorum in Aegypto dicitur invenisse litteras. Itaque Ibin Aegyptii fignum faciunt primae litterae, utpote Hermeti confecratam. Op. II. p. 738.*

hoorende, voor de eerste letter. Dat op deze plaats van letterschrift gesproken wordt, leert de zamenhang ontegensprekelijk; daar er immers over orde en het vervolg der letters in het abé gehandeld wordt. Hieruit volgen dus blijkbaar twee stellingen; de eerste: Eene hieroglyphe, de Ibis, beteekende eene letter; de tweede: Deze letter was de eerste in het abé, dus de A; want hiervan werd nog kort te voren als zoodanig gesproken. Maar tot dezelfde verklaring was, onafhankelijk van deze plaats, Champollion op *zijnen* weg geraakt. *L'Epervier, l'Ibis et trois autres espéces d'oiseau s'emploient constamment pour A*, zegt hij in zijnen brief aan den heer *Dacier* (*); en op de plaat vindt men de afbeeldingen. Wanneer nu door de getuigenis van Plutarchus het bestaan eener phonetische hieroglyphe met derzelver verklaring bewezen is, zal men dan het bestaan van meerdere, van een hieroglyphen-abé, nog in twijfel kunnen trekken? Indien de Aegyptenaren ééne hunner letteren de eerste noemden, volgde daar dan niet van zelve uit voort, dat er ook eene tweede, derde en meerdere bestonden?

Nu blijft de *derde* vraag over: Hoe veel is tot hiertoe op deze wijze ontcijferd geworden, en in hoeverre stemmen de resultaten met de geschiedenis overeen? Doch de beantwoording dezer vraag veronderstelt voorloopig die eener andere, over de taal, waarin de Aegyptische schriften vervat zijn. Het is alzins te denken, dat men ook zonder taalkennis, volgens de regelen der ontcijferings-kunst, een

(*) *Lettre p.* 38. *Pl. IV.*

een schrift *lezen* kan; maar het laat zich niet denken, dat het zich zonder deze verstaan laat, zoodra de toonen door de teekens aangeduid worden; zoodra het schrift, hetzij geheel, of toch voor het grootste gedeelte, letterschrift is (*).

Niemand zal er aan twijfelen, dat de Aegyptische opschriften in de landtaal, de oud-Aegyptische, vervat zijn. Maar wat weten wij van deze taal? De uitleggers zijn hiervan uitgegaan, dat de sleutels daarvan in de Koptische taal gezocht moeten worden. Alzoo ontstaat de vraag: in welke betrekking het Koptische tot het oud-Aegyptische staat (†)? Eene vraag, die des te meer onze oplettendheid vordert, dewijl men kortelijk heeft willen beweren, dat het Koptisch dezen sleutel niet geven konde.

Thans is het Koptisch geene levende taal meer; of-

(*) Iets geheel anders is het met het Sinesche schrift, welks teekens geene letters, maar begrippen, aanduiden; die ieder, ook zonder de Sinesche woorden te kennen, in zijne taal lezen en verstaan kan, zoodra hij den zin der teekens kent.

(†) Eene uitvoerige beantwoording dezer vraag bezitten wij reeds in: Etienne Quatremère, *Recherches critiques et historiques sur la langue et la litterature de l'Egypte, Paris* 1808., waarin de overeenkomst van het Koptisch met het oud-Aegyptische in den in den tekst verklaarden zin bewezen is. En wanneer het nog een gewigtiger gezag noodig had, in: *Notice de l'ouvrage intitulé, Recherches etc. par* Silvestre de Sacy, 1808. Het werk van Quatremère voert vooreerst het bewijs door de onderscheidene tijdvakken met eene menigte getuigenissen uit gelijktijdige schrijvers, en geeft ook eene geschiededenis der studie van het Koptische in Europa.

offchoon de Kopten voortdurend eene afzonderlijke klasse van inwoners in Aegypte vormen. Hunne voormalige taal (zij zelven spreken thans Arabisch, gelijk de overige Agyptenaren) wordt alleenlijk nog in de schriften gevonden. Wij kennen thans drieërlei tongvallen, waarin dezelve vervat zijn, den Saidischen of Thebaischen, die in Opper-Aegypte; den Bahirischen of Memphischen, die in Midden-Aegypte heerschende was, en den Bashmurischen, waarvan men twijfelt, of die in Beneden-Aegypte, of op de Oasis, of in beide gesproken werd (*). De Koptische letterkunde, zoo ver wij die tot heden kennen, is doorgaans eene kerkelijke; zij bestaat in vertalingen van den bijbel, homiliën, het leven van martelaren, heiligen enz. (†); geschied- en aardrijkskundig is nog niets in dezelve gevonden; alleenlijk wil men een geneeskundig fragment gezien hebben (‡). Het Koptische abé is uit het Grieksche ontleend; doch met bijvoeging van acht teekens voor toonen, die men met Grieksche letters niet uitspreken kon.

De Koptische letterkunde leert dus reeds uit zich zelve twee dingen; vooreerst, dat zij in die tijden valt,

(*) Men zie QUATREMÈRE *Recherches etc. p. 147 etc.*

(†) QUATREMÈRE *p. 115 etc.* geeft eene lijst der hem bekende Koptische handschriften. Het groote werk van ZOËGA: *Catalogus codicum Copticorum manuscriptorum, qui in Musco Borgiano Velitris adservantur*, *Romae* 1810, was destijds nog niet in het licht gekomen.

(‡) AKERBLATT wilde een zoodanig onder de handschriften van BORGIA opgemerkt hebben; QUATREMÈRE, *p.* 141. Doch in ZOËGA's Catalogus vind ik het niet vermeld.

valt, toen het Christendom in Aegypte heerschende was; dus vóór de Arabische verovering en de invoering van het Islamismus (*). En voorts, dat zeker tot dien tijd het Koptische de landtaal was; want voor het volk werden immers deze schriften opgesteld.

Dus blijft er nog slechts de vraag over: Of deze toenmalige taal ook de oude volkstaal was? Doch wat zou zij anders hebben kunnen zijn? Wel is waar er hadden Grieken en na hen Romeinen geregeerd; maar geene van beiden hadden buiten Alexandrië (in het begin eene Grieksche stad) hunne taal tot eene volkstaal gemaakt, of willen maken; zoo min als de Engelschen zulks in Bengalen gedaan hebben. Hoe ware dit ook uitvoerlijk geweest bij een volk, dat deszelfs zeden en gewoonten behield, en welks taal reeds eene door letterkunde beschaafde taal was (†)? Den Arabieren

(*) ZOËGA vond nog een Koptisch handschrift van het jaar 802.; en in het Vatikaan zou men er nog uit het begin der tiende eeuw kunnen vinden. ZOËGA *Catalogus p.* 171.

(†) Dat dit niet geschied is, heeft QUATREMÈRE in betrekking op de Ptolemaeussen, zoowel als Romeinen, *Section I.*, door eene menigte bewijzen aangetoond. Door de invoering van het Christendom ging dus wel de oude godsdienst, maar geenzins de oude taal te grond. Doch met den godsdienst ook het oude schrift; zekerlijk niet op eenmaal, maar allengs, dewijl hetzelve onbruikbaar werd; en, in deszelfs plaats verscheen, volgens ZOËGA, *de Obeliscis*, *p.* 437., eerst in de derde eeuw het Grieksche. Natuurlijk geschiedde dit ook langzamerhand, en derhalve is eene naauwkeurige tijdsbepaling niet mogelijk. QUATREMÈRE *p.* 18.

ren zou dit even min mogelijk geweest zijn, indien zij zich niet zelven in het land gevestigd hadden (*). Zeker wordt hiermede niet ontkend, dat de Romeinsche en Grieksche heerschappij ook invloed op de landtaal gehad heeft. Vele Grieksche woorden moesten in dezelve opgenomen worden voor begrippen, waarvoor men in de volkstaal geene woorden had. Ook de invoering van het Christendom en van het Grieksche schrift moesten en konden hierop invloed hebben. Doch uit dit alles ontstond deswege geene nieuwe taal. Alle kenners van het Koptisch komen hierin overeen, dat het eene op zich zelve bestaande taal is. Ook schijnen er uit het Grieksch, in evenredigheid beschouwd, slechts weinige, en uit het Latijn (dewijl men bij de verbreiding van het Grieksch dit niet noodig had) in het geheel geene, woorden in de landtaal gekomen te zijn. Het Koptische staat dus in betrekking tot het oud-Aegyptisch omtrent zoo, als het nieuwe Grieksch tot het oude Grieksch. Zou men het nu daarvoor willen houden, dat, in zoo verre wij gene andere bron voor het oude Grieksch hadden, het toch uit het nieuwe Grieksch zou kunnen verklaard worden? En mogen wij dus niet in eene gelijke betrekking het Koptisch als de sleutel tot het oude Aegyptisch aanmerken. Dit wordt

(*) Hoe ook onder de Arabische heerschappij het Koptisch eerst langzamerhand ophield eene levende taal te zijn, toont QUATREMÈRE *p.* 29 *etc.* Tot 718 (96 der Hegira) werden de registers van den divan te Kairo nog in het Koptisch gehouden, *p.* 32.; maar sedert dien tijd, op bevel des toenmaligen stadhouders, in het Arabisch.

wordt zelfs bevestigd door den naam *Koptisch;* die, volgens een bijna algemeen gevoelen, slechts eene verandering van het Agyptische (Αἰγύπτιος) is (*)!

Wij komen alzoo tot de hoofdvraag terug: In hoe ver stemmen de resultaten met de geschiedenis overeen, en hoeveel is tot hiertoe opgehelderd geworden? Wanneer de eerste vraag algemeen gesteld wordt, zegt zij zooveel als: Geven de gevondene ophelderingen ons datgene, wat wij volgens den aard der zaak verwachten kunnen?

Wat tot heden opgehelderd is, zijn bijna enkel opschriften van openbare gedenkstukken, tempels, paleizen en naaldzuilen, benevens eenige op mummiën. Wij weten met zekerheid, dat deze gedenkstukken door koningen gebouwd werden, om derzelver aandenken te bewaren en om zich van de priester-kaste die voordeelen en bewilligingen te verschaffen, die hunne betrekkingen wenschenswaardig maakten (†). Met regt mogen wij derhalve de namen der koningen op deze gedenkteekens verwachten, en met hunne namen tevens de eertitels, die hun toegekend werden. Deze eertitels konden in eenen Theocratischen Staat moeijelijk van iets anders, dan van godsdienstige betrekkingen afgeleid worden; zij moesten in betrekking staan tot de goden, aan wier dienst zij zich toegewijd hadden; benevens deze misschien eenige zinspelingen op familie-betrekkingen, namen van ouders, of ten minste van vaders, van gemalinnen enz. Dit is

(*) De getuigenissen zijn bijeengezameld door QUATREMÈRE *p.* 31.

(†) Men zie het vorige deel, bladz. 385.

is het gene, wat wij redelijker wijze verwachten mogen. En dit is gevonden. De tot hiertoe bestaande ophelderingen bepalen zich bijna alleen hierbij. Men zal het vermoeden, dat de namen der gebieders hier gevonden moesten worden, niet met den naam eener willekeurig aangenomene veronderstelling willen bestempelen. Het is eene veronderstelling, die uit den aard der dingen voortvloeide. Indien eene zoodanige zich bevestigde, kan dit niet anders dan een gunstig gevoelen te weeg brengen.

Het was veel gewonnen, dat de namen der koningen zich aanstonds door de ovale kringen, waarin zij geplaatst waren, onderscheidden. Nadat zulks op het gedenkteeken van Rosette met de Grieksche vertaling klaarblijkelijk bewezen was, had men eene voorname schrede tot de opheldering der opschriften op de openbare gedenkstukken gedaan; inzonderheid toen het nader bevestigd werd, dat dit onderscheidings-teeken uitsluitend aan de namen en titels der koningen, niet aan die van andere personen, zelfs niet der godheden, toegestaan werd (*). Hierdoor vermeerderde de hoop, dat, ook zelfs zonder eene verdere verklaring der opschriften, reeds door de namen der koningen, een licht op de vroegere geschiedenis van Aegypte vallen zou.

Dat dus deze ovale kringen niets anders dan de namen en titels der koningen bevatten, zal ook zelfs door die gene, die de verdere ophelderingen van den Franschen Geleerden in twijfel willen trekken,

(*) Champollion *Précis*, *p.* 131 *etc.*

ken, niet ontkend worden. Er blijft derhalve de vraag over: In hoe verre de ontcijferde titels en namen met de gefchiedenis overeenftemmen?

Aangaande de titels, zoo hebben zij doorgaans betrekking op den eerdienst en de inheemfche goden. „ De door Ammon, de door Helios (Rhé) beminde; de door Ammon, de door Helios bevestigde, den Ammon-minnende" enz. Dat zoodanige titels hier mogten verwacht worden; dat zij met dat gene, wat wij van den godsdienst des lands en van de betrekkingen der koningen tot denzelven weten, volkomen inftemmen, heeft geen nader betoog noodig. Maar hiervoor is nog een ander bewijs overig. De vertaling van het opfchrift der naaldzuil van Hermapion, dat *Ammianus Marcellinus* ons bewaard heeft, bevat gedeeltelijk dezelfde en ten deele foortgelijke titels des konings, voor wien de naaldzuil opgerigt was (*).

Eindelijk de namen der Pharao's zelve. De meeste en belangrijkfte derzelve zijn voor ons in de fragmenten der dynastiën van Manetho bewaard gebleven. De ontcijferde komen met deze zoo ver overeen, als men zulks volgens de Aegyptifche fpelkunst bij de weglating der middenklinkers en de Griekfche eind-lettergrepen verwachten kan.

Bij deze komt nog eene andere bevestiging. De ontcijferde namen op de openbare gedenkftukken zijn meest uit de achttiende en negentiende dynastie van Manetho; boven de achttiende klimt tot heden geene op; echter zou een handfchrift, dat te Abydus gevonden is, nog eenige uit de zestiende

(*) Ammian. Marcellin. XVII. 4.

de bevatten (*). Doch met deze achttiende dynastie begint het schitterende tijdvak van Aegypte. Het is dat, waarin, na de verdrijving der nomadische veroveraars, der Hykso's, Aegypte één rijk werd, en dat, naar den vermaardsten zijner regeerders, door mij dat der Sesostriden genoemd is (†). Wij lezen de namen van meer dan éénen Ramesses, (die Sesostris ook voerde,) nogtans door verschillende bijnamen onderscheiden; van meer dan éénen Amenophis, Thutmosis, Sesonchis en eenige andere. Geen komt tot heden voor, welken men niet uit Manetho zou kunnen bevestigen.

Zou dit alles ons niet wettigen, om de leerwijze van den Franschen Geleerden zoo lang voor de juiste te houden, tot er eene betere ontdekt is geworden? Zij berust niet op willekeurige stellingen, maar op verstandige grondregels. Ik zeg nogtans zijne *leerwijze*, waarmede geenzins gezegd wordt, dat iedere zijner afzonderlijke ophelderingen reeds boven allen twijfel bevestigd is. Hoe zoude zulks ook mogelijk zijn? Wij staan eerst aan den drempel. Behalve namen en titels (buiten kijf het gemakkelijkste, dewijl bij de laatste de taal in het geheel geene, bij de eerste, waar men slechts weinige Koptische woorden noodig had, slechts kleine zwarigheden maakte) is tot heden nog bijna niets opgehelderd. Hoe ver wij op dezen weg ook in de verklaring der langere Aegyptische teksten komen zullen, is niet te bepalen; eerst dan zal men ver-

(*) CHAMPOLLION *Précis*, *p.* 246. Het afschrift van dat gewigtige gedenkstuk hebben wij aan *Cailliaud* te danken.

(†) *Handboek der Geschiedenis der Oude Staten*, bl. 66.

verder toonen, welke veranderingen het oud-Aegyptifche in het Koptifche ondergaan heeft. Doch al voerde ons de ingeflagen weg tot geen zoodanig doel, zoo zou men hieruit tegen de gegevene ophelderingen geene de minfte gevolgtrekkingen kunnen afleiden. 'De namen zijn van de taal geheel, de titels tot op weinige woorden na, onafhankelijk. De billijkheid eischt, dat niet meer gevorderd moet worden, dan volgens de hulpmiddelen kan gegeven worden. Ik heb het bij de bekendmaking van de ontcijferingen der Perfepolitaanfche fpijkerfchriften ondervonden, welke tegenftrijdige eifchen er door de zoogenoemde beoordeelaars gedaan werden (*). Geene kleinere, dan die men aan den uitlegger van een Grieksch of Romeinsch opfchrift maken kan. Als flechts ééne letter twijfelachtig bleef, meende men reeds het geheel wederlegd te hebben. Doch heeft men hier gelijke hulpmiddelen?

Na

(*) Offchoon de beoordeeling van afzonderlijke ontcijferde namen hier geene plaats kan vinden, zoo kan ik toch niet nalaten, om op eene enkele ontcijfering opletteud te maken, die voor de wijze van ophelderiug van het fpijkerfchrift en de phonetifche hieroglyphen even belangrijk is. Op eene lijkbus, die zich te *Parijs* bevindt en door CAYLUS is bekend gemaakt, ziet men een opfchrift in fpijker- en hieroglyphen-fchrift. In het eerfte vond GROTEFEND volgens *zijne* ontcijferings-manier den naam *Xerxes* (*Ideën*, D. II. bladz. 351.). Toen CHAMPOLLION *zijne* ontcijferings-manier bij het tweede gebruikte, kwam naauwkeurig dezelfde naam voor. *Précis p.* 180. Hoe wil men eenen zoodanigen zamenloop zonder de juistheid der behandeling verklaren, wanneer het niet aan een wonderwerk grenzen zal?

Na dit alles blijft zeker nog de toetsing der afzonderlijke phonetische hieroglyphen overig, in hoe verre deze de beginletters der Aegyptische woorden zijn, welker toonen zij aanduiden moeten. Maar deze vooronderstelt eene vertrouwelijke kennis met de Koptische taal, waarop ik mij niet beroemen kan, en moet aan de kenners dezer taal overgelaten worden. Dat Champollion reeds van zijne jongelingsjaren zich met de grootste vlijt met deze taal bezig hield, toont zijn vroeger, reeds aangehaald, werk: Aardbeschrijving van Aegypte onder de Pharao's.

De ontdekkingen van eenen vermaarden Duitschen reiziger stellen ons thans in staat, om de hieroglyphen der Aegyptenaren met die van een ander afgelegen en door den Oceaan van hen gescheiden volk, met die der Mexikanen, te vergelijken (*). Eene zoodanige vergelijking kan niet anders dan leerzaam zijn; schoon zij ook tot de uitlegging der Aegyptische hieroglyphen niets bijdraagt. De zoo gewone zucht der naspeurers der oudheid, om daar, waar zij eene zekere gelijkvormigheid bemerken, aanstonds de gevolgtrekking te maken van eene afleiding en eenen gemeenschappelijken oorsprong, geeft bovendien zoo ligtelijk tot gewaagde en dikwijls verblindende veronderstellingen aanleiding. Eene naauwkeurige beschouwing der Mexikaansche en Aegyptische hieroglyphen leert nogtans weldra, dat zij reeds in haren oorsprong verschillend waren en het ook naderhand in derzelver verdere beschaving en ge-

(*) De Humboldt, *Vues de Cordilleres et monuments de l'Amerique*, *Livraison I, II, III, IV* en inzonderheid *V* en *VI*.

gebruik bleven. De Aegyptiſche en Mexikaanſche hieroglyphen zijn in derzelver oorſprong beide blijkbaar plaatſelijk. De teekens der Mexikaanſche bevatten volſtrekt niets, wat eenen vreemden oorſprong aanduidt; bij de meeste teekens der Aegyptiſche kan men den Aegyptiſchen oorſprong bewijzen; en offchoon dit niet bij alle mogelijk is, even als bij de ledematen van het menſchelijke ligchaam, zoo ken ik er toch geen, dat niet Aegyptisch zijn konde. Voorts zijn de beelden der Mexikaanſche hieroglyphen meest geheeſe menſchelijke gedaanten; als mede dieren, of ook koppen van dieren, zoodat men iedere dierenſoort toch aanſtonds herkennen kan; de Aegyptiſche hieroglyphen beſtaan, met enkele uitzonderingen, bijna alleen uit afzonderlijke gedeelten van voorwerpen, ledematen, of gereedſchappen enz. Ten derde: de Mexikaanſche hieroglyph ontſtond blijkbaar uit de ſchilderkunst; zij bleef dezelve ook meer nabij; doch de Aegyptiſche uit de beeldhouwkunst. De ons bekende Mexikaanſche hieroglyphen in de handſchriften te Rome, te Weenen, te Velletri, en die, welke Humboldt te Berlijn nedergelegd heeft, behooren gezamenlijk tot de klasſe der ſchilderkunst; ſlechts één relief, waarvan het zelfs nog twijfelachtig is, in hoe ver het hieroglyph te noemen is, is door hem gevonden en afgebeeld geworden (*). Maar wie beſpeurt niet, dat deze verſcheidenheid op het geheele karakter der hieroglyphen eenen grooten invloed hebben moest? De meeste der Mexikaanſche hieroglyphen

(*) *Cahier IV. pl. 21. Basrelief Azteque de la pierre des ſacrifices.*

phen zou men zich door de beeldhouwkunst in het geheel niet, of ſlechts zeer onvolkomen, voorſtellen kunnen. Ten vierde: Het getal en de verſcheidenheid der hieroglyphiſche teekens — in zoo ver wij anders na de weinige tot hiertoe bekende gedenkteekens van Mexiko oordeelen mogen — ſchijnt veel beperkter, dan die der Aegyptiſche te zijn. Waar geheele beelden, of ten minſte aanwijzingen van geheele beelden, de teekens vormen, volgt dit reeds van zelve. Hieruit volgt dus ook, dat over het geheel de Mexikaanſche hieroglyphen veel minder beſchaafd waren, dan de Aegyptiſche. Zij bleven in het algemeen meer enkele afbeeldingen; hare voorſtellingen zijn gewoonlijk ter helft zulke afbeeldingen; terwijl de Aegyptiſche zich van de enkele afbeelding zigtbaar verwijderden en zinnebeeldig wierden. Wanneer men nu bij dit alles eindelijk nog de ontdekking der phonetiſche hieroglyphen voegt, die den Mexikanen ten eenemaal vreemd bleven, dan verdwijnt de gelijkvormigheid der hieroglyphen van beide volken zoo goed als geheel.

Eene hoogstbelangrijke, maar ook voor de beeldſpraak hoogstweldadige, beperking bij de Aegyptenaren vloeide voort uit den *aard haars gebruiks.* Alles, wat ons uit de Aegyptiſche oudheid overig is, zegt duidelijk, dat zij bij voorkeur op openbare gedenkſtukken, op gebouwen of ſtandbeelden, gebruikt werden. Wij hebben boven reeds aangemerkt, dat op al deze gedenkſtukken *ſlechts* hieroglyphen; doch nergens het minſte ſpoor van letterſchrift gevonden wordt (*). Offchoon men ook hiero-

(*) Eene enkele uitzondering wil men in een kort op-

roglyphen op mummiën aantreft en ook toegeeft, dat eenige der oudste heilige boeken der priesters hieroglyphen bevatteden, zoo blijft het toch niet minder zeker, dat derzelver *hoofdbestemming* voor de openbare gedenkstukken was, en zij werden in de bloeijende tijdvakken van Aegypte (welke tijden hier alléen in aanmerking komen kunnen) slechts zeer weinig tot het schrijven op den papyrus, maar zoo veel te meer tot inhouwen op steenen gebruikt. Ontwijfelbaar was het deze omstandigheid, waardoor zij haar eigendommelijk karakter behouden hebben, die het verhinderd heeft, dat zij niet in enkel willekeurig teeken-schrift overgingen. Bij het schrijven zoude dit door verkortingen, zamenvoegingen enz., zeker het gevolg geweest zijn. Het bijtelen in harde massa's vereischte eene zorgvuldige werktuigkunde, de figuren moesten hier geheel uitgedrukt worden, en ook de bestemming als openbare gedenkteekens wekte de vlijt des kunstenaars op. De laatste nasspeuringen leveren ook daarvan de bewijzen op. De hieroglyphen zijn het volledigste en zorgvuldigste op de openbare gedenkstukken uitgevoerd, waar zij ingebijteld; doch minder op de mummiën en andere, waarop zij alleenlijk geschilderd zijn; uit dien hoofde verdeelen zij zich, volgens Champollion met opzigt tot deze hare uitvoering in de beide klas,

opschrift van éénen regel te Philae gevonden hebben, *Pl. XV. fig.* 15. van het groote werk over Aegypte. Maar het is nog zeer twijfelachtig, of het letterschrift is, en de laatste nasspeuringen plaatsen bovendien het grootste gedeelte der gedenkteekens op Philae in het Grieksch-Romeinsche tijdvak.

klasſen, welke hij *zuivere* en *lineair-hieroglyphen* noemt (*). Op deze wijze hield de beeldſpraak zoo veel te meer ſtand, dewijl zij op de aloude gedenkteekens der natie, uit de tijden van haren luister en hare grootheid, ſteeds onveranderd en in haar geheel voor de oogen der nakomelingſchap beſtond.

Maar juist hieruit volgt ook wederom de gewigtige ſtelling: De oudheidkunde dezer natie was bij haar zelve het naast aan openbare gedenkſtukken verbonden. Door deze werd het aandenken der voortijden, het aandenken harer koningen, harer helden en wetgevers, in ſtand gehouden. Zoo ſchildert de oudheid zelve ons reeds de bronnen der priesterkennis, terwijl zij alles eindelijk op deze heilige *gedenkzuilen*, met hieroglyphen bedekt, terug voert, die Thot of Hermes, het zinnebeeld van het menſchelijke verſtand als uitvinder van het hieroglyphen-ſchrift, en uit dien hoofde even zeer de beſchermgod der priesterkaste, oprigtte. Deze zuilen, naaldzuilen, tempels enz., waren nogtans met hieroglyphen, en *alleen* met hieroglyphen, bedekt. Noodzakelijk moest derhalve de oude geſchiedenis van Aegypte in den mond der priesters zelve eene hieroglyphiſche mythe-geſchiedenis zijn, aan hunne gedenkteekens verbonden en van hen afgeleid. Het meest in het oog loopende en ontegenſprekelijke bewijs hiervan levert ons de Aegyptiſche geſchiedenis van Herodotus in de laatſte helft van het tweede boek zijns werks. De ſchrijver deelt ons hier de berigten mede, die hij uit den mond der Aegypti-

(*) *Précis p.* 357. *Hieroglyphes purs et Hieroglyphes lineaires.*

tische priesters opzamelde, en wij kunnen ons derhalve beroemen door hem datgene verkregen te hebben, wat deze zelven in *zijnen* tijd, nog vóór dat hun land onder de Grieksche regering kwam, niet veel later dan eene halve eeuw na den val der Pharao's, van hunne oude geschiedenis en de daden hunner koningen, wier namen hij ons bewaard heeft, wisten. Doch men heeft deze geschiedenis slechts te beschouwen, om zich te overtuigen, dat zij eene hieroglyphen-geschiedenis is, alleen van openbare gedenkteekens ontleend. Dit laatste bewijst ons de natuur der verhalen, die alleenlijk zinnebeeldig moeten verstaan worden, wanneer zij een verstaanbaren zin hebben zullen (*).

Het

(*) Hiermede stemt ook de boven aangehaalde plaats van *Clemens Alexandrinus* overeen. Als eene tweede soort van symboliek schrift voert hij het figuurlijke aan, dat in beelden bestond, die niet meer in eenen eigenlijken zin genomen kunnen worden; en merkt aan, dat daarin de verhalen van de daden hunner koningen, in heilige mythen ingekleed, verborgen zijn. (Hij noemt het anaglyphen; welke uitdrukking Champollion te onregt op de derde of raadselachtige soort toepast, *Précis p.* 383.) Deze voorstellingen waren dus de hoofdbronnen der heilige verhalen (*λόγοι ἱεροί*) der Aegyptische priesters; die niets anders zijn dan deze zinnebeeldige verhalen, welke wij bij Herodotus, Plutarchus en andere schrijvers, deels van de goden, zoo als van Osiris, Isis, Ammon en andere, gedeeltelijk van hunne koningen, zoo als bij Herodotus van Pheron, Rhampsinitus en meerdere, lezen. Deze verhalen behelzen nog op geenerlei wijze dat, wat wij de beteekenis dezer voorstellingen noemen; geene ontsluijering van den waren zin, die daaronder verborgen ligt; deze bleef het geheim der priester-kaste,

zoo

Het eerste wordt hierdoor reeds klaar, dat van *iederen* koning zonder uitzondering de gedenkteekens aangehaald worden, waardoor men hem kende; doch om dienaangaande allen twijfel weg te nemen, laat de schrijver er op volgen: De priesters hadden hem bovendien van eene papyrus-rol de enkele namen van 330 koningen voorgelezen, van welke zij overigens niets te verhalen wisten, *vermits* zij geene gedenkteekens hadden nagelaten (*).

Maar

zoo lang zij zelve dit verkoos, en de sleutel daarvan bij haar zelve niet verloren ging. Juist hierdoor wordt het ook duidelijk, waarom zij geen lang beraad noodig hadden, om het den vreemdelingen mede te deelen, die hun vertrouwen wisten te winnen. Ja, eenige derzelve zijn blijkbaar volksverhalen geworden, namelijk die gene, die op de volksfeesten betrekking hadden.

(*) Herod. *II.* 101. Enkel naar dezen schrijver te oordeelen, hadden wij in het geheel geen regt, om behalve dit register der koningen, *geschiedkundige* schriften bij de priesters te veronderstellen, en toch deed Herodotus zijne naspeuringen bij de kundigste derzelve in Theben, Memphis en Heliopolis. Doch het kan ook zijn, dat zij hem niet meer zeggen *wilden;* en wij willen het bestaan zoodaniger schriften niet ronduit ontkennen, daar andere dezelve aanhalen, en Manetho daaruit puttede, wiens bronnen (zoo als ik met Zoëga *p.* 433. geloof, en hetwelk door de nieuwste naspeuringen bevestigd wordt) in het geheel niet zoo jong en onoordeelkundig zijn konden, als eenige latere schrijvers dit hebben willen doen voorkomen. Maar deze schriften, indien er zoodanige bestonden, waren toch hoogstwaarschijnlijk niets verder, dan alleenlijk verklaringen der hieroglyphische gedenkteekens; deze bleven dus altijd de eerste en de hoofdbronnen. Maar het is nogtans merkwaardig, dat

Cle-

Maar was de kennis der priesters hoofdzakelijk aan openbare gedenkteekens, aan tempels, naaldzuilen en kolosſen, verbonden; welke gevolgtrekkingen vloeijen hieruit niet voort voor dat gene, wat wij de Aegyptiſche geſchiedenis noemen! Hoe vol gapingen, hoe geheel in fragmenten beſtaande moest zij zijn! Hoe moest niet, wat men wist, aan zekere namen verbonden, en de daden van ſommige koningen, zoo als dit bij Seſostris blijkbaar het geval is, vergroot worden? Zal men nog in deze koningen eene onafgebrokene rij vinden, hoe zeer de priesters die als zoodanig voorſtelden?

De namen veler Ptolemaeusſen en Caeſars, die men op de Aegyptiſche gedenkteekens in de hieroglyphiſche opſchriften ontdekte, bevestigen, wat men reeds uit de Griekſche opſchriften aldaar wist, dat menige dier gedenkteekens hunnen oorſprong aan een later tijdvak, dan dat der Pharao's, te danken hadden. Het is voor de juiste beſchouwing der vroegere tijdvakken zoo veel te belangrijker, om zich dienaangaande juist te onderrigten, dewijl men bijna bereid ſcheen — al ware het ook alleenlijk geweest, om iets nieuws te zeggen — om de oudheid, zoo niet van alle, toch van de meeste dezer gedenkſtukken in een later tijdvak te plaatſen.

Het was zeker eene groote winst voor de Aegyptiſche oudheidkunde, dat men begon met de Griek-ſche

Clemens *Strom.* *l. l.* in zijn register van de klasſen der heilige boeken in het geheel geene eigenlijke geſchiedkundige aanhaalt.

ſche opſchriften, die op verſcheidene der gedenkteekens aldaar gevonden worden, en die voorheen bijna geheel veronachtzaamd waren, zorgvuldig af te ſchrijven en bijeen te verzamelen. Wij zijn derzelver kennis verſchuldigd aan het belangrijke werk des heeren LETRONNE over den toeſtand van Aegypte onder de regering der Grieken en Romeinen, volgens de opſchriften (*). Het wijst eenen dubbelen weg aan, om de oudheid der gedenkſtukken uit hen zelve te bepalen; den eenen volgens den ſtijl der bouwkunst, den anderen door opſchriften. De eerſte kan ſlechts door bouwkundigen betreden worden, en hij is nergens glibberiger, dan juist bij de Aegyptiſche gedenkteekens, dewijl derzelver ſtijl het minste aan verandering onderworpen was. Bovendien kan men de oudheid hierdoor ſlechts volgens zekere tijdperken, en niet volgens jaren, noch afbeeldingen, bepalen, maar alleen de eigene beſchouwing en zorgvuldige toetſing kan hier den maatſtaf geven. Langs dezen weg kwamen reeds de beroemde bouwmeesters, GAU en HUJOT, tot het reſultaat, dat men drie verſchillende tijdvakken der Aegyptiſche bouwkunst onderſcheiden moet; het vroegſte tijdvak, waartoe vele der gedenkteekens van Nubië en Opper-Aegypte behooren; het tijdvak van den vollen bloei in de ſchitterende tijden der Pharao's, en een derde, dat tot de tijden der Pto-

(*) *Recherches pour servir à l'histoire de l'Egypte pendant la domination des Grecs et des Romains, tirées des inscriptions Grecques et Latines, relatives à la Chronologie, à l'état des arts, aux usages civils et religions de ce pais, par Mr.* LETRONNE, *Paris* 1823.

Ptolemaeusſen en Romeinen afdaalt (*). Deze beſchouwing is met betrekking tot dat laatſte tijdvak door de Griekſche opſchriften bevestigd geworden. Alzins is hierdoor het vroeger heerſchende gevoelen wederlegd, dat alle in den Aegyptiſchen ſtijl gebouwde gedenkteeken boven de tijden der Ptolemaeusſen opklimmen en tot die der Pharao's behooren. Als men ook den toeſtand van Aegypte naar datgene, wat wij daarvan weten, zoo wel onder de Ptolemaeusſen als onder de Romeinen, in aanmerking neemt, hoe zou men dan kunnen denken, dat de geheele oude tempelbouw in eens zou opgehouden hebben? De godsdienst en de priesterkaste beſtonden; de ſtaatkunde vereischte het reeds om deze in ſtand te houden; het kon bij den rijkdom des lands, waarin destijds de hoofdzetel van den wereldhandel gevestigd was, niet aan middelen ontbreken, en hoe zou men op het denkbeeld komen kunnen, dat de oude kunst, zoo wel die der bouwals der beeldhouwkunst, op eenmaal had kunnen te gronde gaan?

Alvorens wij intusſchen de vraag beantwoorden, in hoe verre de gedenkteekens van Aegypte, volgens de oplösſingen, die de Griekſche opſchriften ons geven, (want alleenlijk van deze als de zekerſte bewijzen zullen wij uitgaan) tot het Grieksch-Romeinſche tijdvak behooren, moeten wij eenen blik op het plan en de bouworde dezer ontzaggelijke gedenkteekens werpen, die het oude Aegypte ons, hoofdzakelijk in deszelfs tempels, nagelaten heeft. Niet alleen de omvang, maar ook de inrigting

(*) Letronne *Recherches etc. Introd. p.* xxv.

ting dezer reusachtige gebouwen leeren duidelijk, dat ieder derzelve niet op eenmaal ontſtaan kon, maar dat hiertoe langer tijdvak, welligt bij verſcheidene eene reeks van eeuwen, vereischt werd, tot dat zij in hare grootheid en voltooid daar ſtonden. Het eigenlijke binnenſte heiligdom is van eenen kleinen omvang; doch allengs worden om hetzelve de aanleggen uitgebreider; nieuwe zuilenzalen, zuilenrijën en pylonen komen hierbij. Voor deze zitten de kolosſale ſtandbeelden, en hier voor werden wederom de naaldzuilen geplaatst. Eene galerij van ſpinxen, rammen, of andere kolosſale dieren, geleidt tot deze, vóór welke wederom eene prachtige poort hare plaats vond, en welligt alweder vóór deze nieuwe rijen van kolosſale dierenbeelden en zulks naar verſchillende zijden. Op deze wijze kon men zeggen, dat een zoodanig werk bijna niet geheel voltooid kon worden; de kunst vond altijd nog weder plaats voor nieuwe aanbouwingen of aanleggen, zonder nogtans de ſmaak te beleedigen. Het waren de werken, waardoor de gebieders hun aandenken bewaren, eenen grooteren naam verwerven en hunne regering verheerlijken wilden. Het ligt dus tevens in het karakter en in de beſtemming dezer bouworde, dat vele daaraan bouwden. Wilde men dit, wat de beſchouwing leert, nog in twijfel trekken, zoo geeft Herodotus ons het geſchiedkundige bewijs in datgene, wat hij berigt van het aanbouwen aan den hoofdtempel te Memphis, den tempel van Phtha, door eene rij van Pharao's verrigt.

Volgens de herhaalde naſpeuringen zijn er nog bezwaarlijk Griekſche opſchriften op de Aegyptiſche

en

en Nubische tempels overig, die wij niet kenden; maar derzelver getal is zeker niet meer aanmerkelijk. De bekende hebben echter zelden betrekking, zoo als de Fransche Geleerde ook reeds aanmerkt, op den geheelen tempel, maar alleenlijk op het afzonderlijke gedeelte of den aanbouw, waarop zij staan. Dergelijke afzonderlijke aanbouwingen werden meest door de bewoners van den Nomus (het distrikt), of ook door de troepen, als wenschen voor het welzijn des konings of keizers, opgerigt (*); slechts weinige dezer door de regeerders zelve. Hiertoe behoort de groote, op zich zelven staande, oostelijke poort van den kleinen tempel te Tentyris; even als de voortempel (pronaos) van den grooten tempel aldaar, zoo als de opschriften dit uitdrukkelijk zeggen; voorts de propylon of poort des tempels van Pan te Chemmis; niet minder die van den Ammons-tempel op de groote Oasis. Deze allen zijn uit het Romeinsche tijdvak. Daarentegen uit dat der Ptolemaeussen de propylon van de Isis- en Serapis-tempels te Parembole, de garnisoens-plaats boven Syene; van den voortempel te Antaeopolis, die later door de Antoninussen weder hersteld werd; de propylon te Klein-Apollinopolis; een gedeelte van den grooten tempel te Ombos; waartegen de kleine tempel op Philae, aan Aphrodite toegewijd, geheel door den tweeden Ptolemaeus Euergetes schijnt gebouwd te zijn. Dit zijn de gedenkstukken, die, ingevolge de *Grieksche* opschriften, zeker eerst tot deze latere tijden behooren. Door

de

(*) Namelijk alle die met ὑπὲρ τοῦ Βασιλέως of Καίσαρος beginnen; zoo als LETRONNE heeft aangetoond.

de hulp der ontcijfering van *hieroglyphische* legenden rekent *Champollion* nog hierbij den tempel van Bahbeit; den grooten tempel en het Typhonium van Tentyris; de galerij te Esne en den tempel benoorden deze ſtad; den tempel van Ombos; den tempel en het Typhonium te Edfu; even als den grooten tempel van Philae (*). Maar of, de juistheid der ontcijfering aangenomen, deze gedenkſtukken geheel, of ook ſlechts gedeelten van dezelve, tot latere tijdvakken behooren, heeft nog eerst een nader onderzoek noodig, dat wel het beste op de plaats zelve gedaan zal kunnen worden.

Hoe het nogtans ook zijn mag, zoo blijkt het duidelijk, dat de ontdekking van latere gebouwen onder de Ptolemaeusſen en Romeinen de tot heden gedane voorſtellingen van den toeſtand der natie onder de Pharao's volſtrekt geen nadeel toebrengt. De groote gedenkſtukken der grijze oudheid, de puinhoopen van het koninklijke Theben, de graven der koningen, de tempels en naaldzuilen van Elephantine, Heliopolis en anderen, ſtaan nu nog zekerder dan te voren, als getuigen van dit wondervolle tijdvak daar, ſedert men de namen der Pharao's, welke die oprigteden, op derzelver muren leest (†).

Na dit alles zal men eenigermate berekenen kunnen, tot welken trap onze Aegyptiſche oudheidkunde op heden verheven is en nog verheven kan worden. Ook tot ons ſpreekt dit wonderbare volk nog

(*) *Précis p.* 387.
(†) Champollion *Précis l. l.*

nog uit zijne gedenkteekens; doch in eene taal, die wij naauwlijks beginnen te verſtaan en bezwaarlijk ooit geheel zullen verſtaan kunnen. En ook, hoe weinig kennen wij nog van deze zinnebeeldige voorſtellingen op zijne gedenkſtukken? De vermeerderingen, die de nieuwſte tijd ons aangebragt heeft, toonen ons juist onze behoefte en armoede in betrekking tegen dit, wat nog voorhanden is. Er zou een langdurig vreedzaam tijdvak en in hetzelve gansche ſcharen van kunſtenaren noodig zijn, om de opſchriften en reliefs, die de tempel-muren, en om de nog meer leerrijke ſchilderſtukken, die de wanden der ontelbare grafſteden bedekken, af te teekenen. Al wat wij hiervan bezitten zamen genomen levert ſlechts gebrekkige bewijzen op!

De tegenwoordige naſporingen zijn niet beſtemd, om de Aegyptiſche oudheid in deszelfs geheelen omvang te verklaren. Wij zullen ons doel het beste bereiken, wanneer wij eerst het land en de natie in het algemeen, daarna hare ſtaatkundige inrigtingen en kenniſſen, in zooverre zij daarop betrekking hadden, vooral in het koninklijke Theben, en eindelijk het aandeel, dat zij aan den wereldhandel nam, zullen hebben leeren kennen.

EERSTE AFDEELING.

ALGEMEENE BESCHOUWING VAN LAND EN VOLK.

Aegypte bevat meer wonderlijke dingen en grootere werken, dan eenig ander land.

HEROD. II. 35.

In zoo verre het in het algemeen nog mogelijk is, om in het duistere van de Aegyptische oudheid eenig licht te verspreiden, zoo moet de kennis van het land dit ontsteken. Waren wij aan de oevers van den Nijl geboren en opgevoed, zoo zou zeker veel ons duidelijk zijn, wat ons thans een moeijelijk optelossen raadsel is. Er was geen ander volk der oude wereld, welks geheele beschaving zoo den stempel van het plaatselijke draagt, dat door zoo vele draden met zijn land zamenhing en zich met hetzelve zoo naauw vereenigde, als de Aegyptenaren. Wanneer dit land nu door vele der meest in het oog loopende bijzonderheden van alle bekende landen zich onderscheidt, mogen wij ons dan verwonderen, als de natie het insgelijks deed?

Aegypte behoort, volgens deszelfs geheelen omvang, tot de landen van eene middelbare grootte. Wanneer men deszelfs oppervlakte omtrent 6000 vierkante mijlen stelt (*), dan bedraagt het nog niet veel

(*) Volgens GATTERER 6256 vierkante mijlen. Eene naauw-

veel meer dan de helft van Duitschland. Doch bezwaarlijk vindt men een ander zoo beperkt land, dat zulke groote inwendige verscheidenheden opleverde, en in deszelfs bijzondere deelen zich zelve zoo ongelijk was. De hoogste vruchtbaarheid grenst hier onmiddelijk aan eene volkomene woestijn; vette landerijen liggen tusschen dorre zandheuvels en hooge rotsgebergten! De beelden des levens en des doods zweefden beide steeds den Aegyptenaar in zijn *land* vóor de oogen; het vervolg zal toonen, hoe zeer de geheele kring zijner denkbeelden om dezelve draaide.

De oudheid noemde Aegypte reeds een geschenk van den Nijl; en welke veronderstelling men ook over het ontstaan van deszelfs grond aannemen wil, zoo wordt het toch met regt dus genoemd, in zoo verre van deszelfs vruchtbaarheid gesproken wordt. Offchoon het Onder-Aegypte niet aan regen ontbreekt, zoo wordt deze toch steeds zeldzamer, hoe verder men zich van de zee verwijdert; en onder den altijd helderen hemel van Opper-Aegypte gaat dikwijls een menschelijke leeftijd voorbij, zonder dat meer dan een nederdalende dauw den grond verfrischt. Onder deze omstandigheid hangt de bevochtiging en met dezelve de vruchtbaarheid alleen van de rivier af, zonder welke Aegypte een gelijk lot met het overige Afrika hebben en eene, nu zandige, dan steenachtige, woestijn zijn zoude.

De Nijl doorstroomt Aegypte onafgebroken in eene bijna regte rigting van het zuiden naar het noor-

naauwkeurige berekening is onmogelijk, dewijl de westelijke grenzen geene vaste bepaling hebben.

noorden, tot *Cercasorus*, omtrent 20 mijlen boven zijne uitwatering. Eerst hier verdeelt hij zich en vormt verscheidene armen, die de zoogenoemde *Delta*, of het vruchtbare dal van Neder-Aegypte, insluiten. Het is algemeen bekend, dat hij een vruchtbaar slib met zich voert, en hierdoor bij zijne jaarlijksche overstroomingen een bezinksel achterlaat, dat het land, dat zijne wateren bespoelen, eene vruchtbaarheid geeft, die de beste bemesting niet in staat zoude zijn om aan te brengen.

Doch deze jaarlijksche overstroomingen van den Nijl hebben niet alleen op de bebouwing des lands, maar ook op de leefwijze, op den godsdienst, op de kennis, en in het algemeen op de geheele vorming van het nationale karakter, eenen zoodanigen invloed gehad, dat het, om meer dan ééne reden, voor het vervolg dezer nasporingen belangrijk zijn zal, nog eenen oogenblik hierbij stil te staan.

Reeds van overoude tijden was de oorzaak van dit natuurverschijnsel een voorwerp der nasporingen. Herodotus draagt reeds verscheidene gissingen daaromtrent voor en beslist voor de verstandigste (*); doch Agatharchides (†) schijnt het eerst de waarheid gevonden te hebben. De bestendige regens, waaraan de streken van Opper-Aethiopië in de natte maanden, van Mei tot September, blootgesteld zijn, doen alle rivieren dier streken zwellen, die gezamenlijk haar water in den Nijl ontlasten; die deswege de algemeene afleider voor deze geheele verbazende massa water wordt. In het midden van Ju-

(*) Herod. *II.* 20 *etc.*

(†) Agatharchid. *apud Diod. I. p.* 50.

Junij, tegen den tijd van den zomer-zonnestand, begint hetzelve Aegypte te bereiken, en de rivier begint daar te zwellen. Zij zwelt tot aan het einde van Julij, zonder evenwel buiten hare oevers te treden; doch dit gebeurt in de eerste helft van Augustus, en alsdan overstroomt zij de naburige streken (*), terwijl zulks nog onafgebroken tot in September toeneemt. Wanneer om dezen tijd de regenbuijen in Aethiopië opgehouden hebben, dan begint zij ook wel weder te vallen, maar toch zoo langzaam, dat nog in het begin van October de meeste streken van Aegypte door haar water bedekt zijn. Eerst op het einde dezer maand treedt zij weder in haar bed terug.

De tijd der overstrooming duurt dus van het midden van Augustus tot aan het einde van October. In dezen tijd gelijkt het geheele vruchtbare Aegypte eene zee, waaruit de steden even als eilanden oprijzen. De oude schrijvers plagten dit gezigt met de Aegaeische zee te vergelijken, waar de Cycladische en Sporadische eilanden een soortgelijk schouwspel in het groot opleverden.

Zoo ver de natuurlijke grenzen der overstroomingen van den Nijl gaan, of zoo ver men die ook door kunst uitbreiden kon, gaat ook de vruchtbaarheid des lands. De door het water doorweekte grond is dan met een vet slib bedekt, waarin men slechts noodig heeft te zaaijen, zonder spade noch ploeg te gebruiken (†), en koren en peulvruchten ko-

(*) Gewoonlijk plagten den 9 Augustus de dijken doorgestoken, en de kanalen geopend te worden.

(†) Herod. II. 14. Intusschen bleef bij den voortgang der

komen zoo spoedig te voorschijn, dat zij gedeeltelijk jaarlijks eenen dubbelen oogst opleveren.

De Nijl loopt van de zuidelijke grenzen van Aegypte tot aan de plaats, waar hij zich verdeelt, onafgebroken door een dal, dat aan weerszijden door eene rij bergen bepaald wordt, die, nu meer dan minder, gewoonlijk op eenen afstand van twee tot drie mijlen, aan beide zijden landwaarts in liggen. Dit *Nijldal* maakt het vruchtbaarste gedeelte van Aegypte uit; het was het oorspronkelijke bed der rivier, dat haar grootendeels door kunst moest ontwrongen worden. Dit zelfde dal was de oudste zetel der Aegyptische beschaving; hier werden de eerste Aegyptische Staten gevormd, en in hetzelve trad van tijd tot tijd deze reeks van steden, van tempels en van kolossale kunstgewrochten, te voorschijn, die de oevers van den stroom aan weerszijden bedekten.

Waar dit dal eindigt, verdeelt zich de vloed en vormt door zijne armen het vruchtbare dal van Neder-Aegypte, dat onder den naam van *Delta* bekend is. Oude natuuronderzoekers hebben deze geheele streek met regt reeds voor een geschenk van den Nijl verklaard, die door het slib, hetwelk hij mede voerde, den grond allengs verhoogde, en, terwijl hij gedurende eene lange reeks van eeuwen daar land vormde, waar voorheen water was, zich zelve verscheidene uitgangen open hield, die de na-

der bebouwing van den grond, de ploeg in Aegypte niet onbekend; dezelve komt op de gedenkstukken voor.

natuur en de kunst vervolgens op velerlei wijzen veranderden (*)..

Deze vlakte, die allerwegen met kanalen doorſneden was, en het te voren beſchrevene *Nijldal*, maken alleen het gedeelte van Aegypte uit, dat tot den landbouw geſchikt is; naauwlijks het zesde gedeelte des geheelen lands, volgens deszelfs oppervlakte berekend! Maar hoe meer het gewigt des lands zich op dit punt bepaalt, des te noodiger is het, om hetzelve nog eenigzins naauwkeuriger gade te ſlaan.

De ſmalle vlakte van het Nijldal, offchoon zij een gedeelte van den vruchtbaren grond uitmaakt, is zich toch geenzins volſtrekt gelijk. De rotsachtige bergketen, die het aan de westzijde inſluit, dringt in eenige deelen, inzonderheid in Opper-Aegypte, zoo zeer tot de rivier door, dat de overſtroomingen zich tot aan derzelver voet uitſtrekken. Doch in de meeste deelen, vooräl van Midden-Aegypte, waar het dal over het algemeen wijder begint te worden, blijft er tusſchen de bergen en den vruchtbaren grond eene vlakte overig van eene halve tot eene geheele mijl, die een dor zandveld is. De westelijke bergketen dient over het algemeen het geheele Nijldal tot eene borstwering tegen het zand der woestijn, dat door den wind op-

(*) In den ouden tijd telt men wel zeven monden van den Nijl, van welke de Peluſiſche de meest oostelijke, en de Canopiſche de meest westelijke was; doch reeds destijds ondergingen zij vele veranderingen. Thans heeft de Nijl kenbaar ſlechts twee voorname monden, die van Damiate en van Roſette.

opgenomen en voortgedreven wordt, en dat het zonder dezelve reeds lang zou bedolven hebben. De gedenkteekens der oude Aegyptenaren, gedeeltelijk halverwege in het zand begraven, zoo als eenige der piramiden en de kolossale sphinx in dezelver midden, toonen duidelijk, dat op vele punten dit voortdringen van het zand door hen toch niet verhinderd kon worden; terwijl daarentegen het grootste gedeelte van het Nijl-dal hierdoor niet veel schijnt geleden te hebben. De grond is nogtans het naaste aan den stroom het hoogste, dewijl hier de ophooping van het slib het sterkste is; (in Opper-Aegypte verheffen de oevers der rivier zich gewoonlijk van dertig tot vijf en dertig voeten boven de oppervlakte des waters, bij eenen lagen stand;) en daalt daarentegen op eenen verderen afstand naar den kant der woestijn, zoodat de laatste streken, door hulp der vele kanalen, uit dien hoofde ook vroeger overstroomd worden, dan de eerste; die bij geringe overstroomingen deswege ook in gevaar zijn van weder geheel droog te loopen, hetwelk de afgelegene niet ligt te duchten hebben (*). Overigens hebben de jongste nasporingen het buiten twijfel gesteld (in zoo verre het anders nog een bewijs noodig had), dat deze vruchtbare grond door het Nijl-slib voortgebragt en alzoo een geschenk der rivier was (†). Maar hoezeer ook de kunst hier de natuur door kanalen en werktui-

(*) Men zie de bewijzen hiervan in de verhandeling van REYNIER, *sur l'Agriculture de l'Egypte*, in de *Mémoir. T. IV. p.* 6.

(†) Men zie REYNIER *l. l.*

tuigen te hulp kwam, zoo had deze toch zelve zekere grenzen gesteld, welke de kunst niet te buiten kon treden. Zelfs in dit dal bleef de vruchtbaarheid en de woestijn strikt van elkanderen gescheiden; het rijk des levens grensde aan het rijk des doods; op de woningen der levenden, die het vruchtbare Nijl-dal bedekten, volgden in de woestijn de woningen der dooden, die de vlakte en de bergen met talrijke graven en spelonken opvulden, en meer dan al het andere er toe schijnen bijgedragen te hebben, om de geheele denkwijze en het gevoel der natie het karakteristieke te geven, dat haar van alle overige onderscheidt.

De *westelijke* keten van bergen, die hier het Nijl-dal insluiten, vormt een rotsgebergte, dat grootendeels met zand bedekt is, aan welks westzijde men in de woestijn afdaalt (*). Evenwel wordt hetzelve binnen de grenzen van Aegypte nog door twee vruchtbare vlekken, de in ouden tijd reeds beroemde *Oasen*, de groote of zuidelijke en de kleine of noordelijke, afgebroken, waar men vruchtbaarheid vindt, dewijl zij bronnen bezitten. De navorschingen over de Carthaagsche handel-wegen hebben reeds getoond, dat zulke eilanden in de zandzeeën van Afrika geene ongewone verschijning zijn. Van de beide Aegyptische Oasen (de oudheid kent in Aegypte slechts twee (†)) is thans de grootste, *el Wah* genoemd, door verscheidene reizigers be-

(*) Men vindt de beschrijving hiervan in BROWNE *Travels p.* 253.

(†) STRABO *XVII. p.* 1168. Ik heb reeds in het vorige deel bladz. 221 aangemerkt, dat de *Oasis el Karghé* en *el*

bezocht geworden (*); wij kennen de daar zijnde gedenkteekens, die in verscheidene tempels bestaan, en bezitten hunne afbeeldingen; de kleinste, die tegenwoordig *el Gerbi* heet, kennen wij minder. De vruchtbaarheid der grootste, die in ouden tijd zeer geroemd werd, schijnt door het zand, dat door den wind uit de woestijn derwaarts gedreven is, zeer verminderd te zijn; want uitgestrekte zandstreken scheiden thans de dorpen, die op dezelve verstrooid liggen. De oude aardrijksbeschrijvers rekenen deze geheele helft van Aegypte gewoonlijk mede onder Libye; en in de daad bestaat 'er in deze woestijnen even zoo min eene staatkundige, als eene physieke, grensbepaling.

Van eene gansch andere gesteldheid is de *oostelijke helft* des lands, tusschen het Nijl-dal en den Arabischen zeeboezem. Een steenachtig bergland; niet tot den landbouw, maar op sommige plaatsen tot de veelteelt geschikt. Marmer van verschillende kleuren, graniet, porfier en soortgelijke steensoorten, maken de bestanddeelen van deze gebergten uit, die

el Dakel, die men thans als twee verschillende aanziet, waarschijnlijk in ouden tijd zamen de groote Oasis uitmaakten.

(*) Vooreerst door Browne op de reis naar Darfour. Thans door Caillaud, Edmonstone en anderen. Men zie Caillaud, *Voyage à l'Oasis de Thèbes*, *Paris* 1813. met de platen *Tab. XV—XVIII.*; en Edmonstone, *Journey to two of the Oases of Upper-Egypt*, *London* 1823. De kleine, zonder gedenkteekens, is door Belzoni bezocht. Die van Farafré en een paar kleinere, van welke de latere reizigers melding maken, schijnen in ouden tijd te onbekend en te onbeduidend geweest te zijn. Men vindt die opgeteld in Ukert, *Geographie von Afrika*, *S.* 723.

die onuitputtelijke magazijnen voor de kolosſale gedenkſtukken der bouwkunst van het oude Aegypte, waar men zelfs nog op heden niet zelden de vormen van uitgehouwene naaldzuilen en kolommen in de graniet-rotſen ontdekt.

De Franſche krijgstogt heeft over dit, voorheen zoo goed als onbekende, gedeelte van Agypte een helder licht verſpreid. De beſtanddeelen der bergen zijn door ertskundigen onderzocht, en de zoo lang aangekleefde dwaling, als waren de ontzaggelijke masſa's, waarvan de Aegyptenaren zich tot de oprigting hunner gedenkteekens bedienden, op eenen verren afſtand van den Nijl aangebragt, uit den weg geruimd. De gebergten van het Nijldal zijn, volgens derzelver beſtanddeelen, in drie onderſcheidene ſtreken afgedeeld (*). In de *zuidelijkſte*, bij Philae en de watervallen, heerscht, hoewel ſlechts in eenen matigen omvang, de *graniet*. Hij gaf den Agyptenaren de bouwſtoffen tot hunne gedenkteekens uit één ſtuk (*monolithen*), de naaldzuilen, kolosſen enz. In de *noordelijke* ſtreek, tot aan gene zijde van Theben, beſtaan de bergtekens zoo aan de oost- als aan de west-zijde uit *kalkſteen*, waarvan de piramiden deswege ook gebouwd zijn. De *middenſte* ſtreek, die omtrent éénen graad breedte inneemt, van Syene tot eene dagreis bezuiden Latopolis of Esne, vormt den overgang tusſchen de kalk- en graniet-bergen en beſtaat geheel uit zand-

(*) Voor het volgende zie men het opſtel van Rozière: *Description d'Ombos et des environs*, *Sect. II.* in de *Description de l'Egypte*, *T. I. Chap. IV.*, behoorende tot de groote werken over Aegypte.

zandsteen. Deze zandsteen — de bouwstof tot alle tempels in Opper-Aegypte — heeft onderscheidene afwisselende kleuren; grijs, geelachtig en geheel wit; ook ziet men er eenige hoog gele, of licht *rozen*kleurige, verwen in. Doch in het geheel schijnen de gebouwen wit, of grijs. De steen is niet zeer hard en was uit dien hoofde gemakkelijker voor de onafzienbare beeldhouwwerken, die op de muren der tempels ten uitvoer gebragt zijn. De steengroeven in deze streken zijn daar het meeste en uitgestrektste, waar de bergketen het meest den Nijl nadert, vooral bij Silsilis, het tegenwoordige Selseleh; waaruit blijkt, dat men de gemakkelijkste vervoering langs de rivier wel zeer in aanmerking nam. Maar voor de aardrijkskundige beschouwing van Aegypte is vooral de ondervinding van gewigt, dat verscheidene dalen, die zich nu eens tot vlakten uitbreiden, dan eens tot bergengten vernaauwen, dwars door deze bergketen zich tot aan de Roode zee uitstrekken. Het noordelijkste derzelve, het *dal der verdooling*, begint met eene opening in de nabijheid van Cairo en leidt naar de noordelijke punt van den Arabischen zeeboezem bij Suez (*); doch het bekendste is dat gene, waardoor de weg naar *Cosseir* gevormd wordt (†). De laatste ontdekkingen

(*) Eene naauwkeurige beschrijving vinden wij hiervan in de *Mémoires sur l'Egypte*, *T. III. p.* 360 *etc.* Het heet zoo, dewijl de Israëliten bij hunnen uittogt uit Aegypte daarin verdwaald zouden geraakt zijn.

(†) Ook hiervan geven de *Mémoires sur l'Egypte*, *T. III. p.* 227 *etc.* voortreffelijke berigten, waardoor die van Bruce verbeterd worden.

gen hebben evenwel getoond, dat er nog meer ſoortgelijke wegen zijn, die men nog ſlechts onvolkomen kent (*). Tot deze behoort vooräl die, welke zuidwaarts van Edfu naar de ſmaragd-mijnen bij den berg Zabara leidt (†), waar men nog de overblijfſelen eener oude ſtad en vele groeven ziet. De nog duistere naſpeuring over de ligging en het getal der voornaamſte havens aan de Roode zee ten tijde der Ptolemaeusſen ſtaat hiermede in een naauw verband.

De regens, die niet zelden in deze ſteenachtige berglanden vallen, geven aan ſommige deelen derzelve eene zekere vruchtbaarheid. Nergens is of was echter ooit eenige landbouw mogelijk; doch de menigte kruiden, die op zekere tijden in de dalen en op de vlakten ontſpruiten, maken het tot eene weide, waarin nomadiſche ſtammen, die in eenige bronnen het noodige water voor zich en voor hunne kudden vinden, rondtrekken, terwijl de naakte rotſen, die in de zonderlingſte vormen en verſchillendſte kleuren ten hemel ſtijgen, het beeld der volkomenſte onvruchtbaarheid daarſtellen.

Het

(*) Het is vooräl hierdoor duidelijk geworden, dat de oude karavanen-weg van Koptos naar den Arabiſchen zeeboezem, die nog door puinhoopen van oude gebouwen kenbaar is, van den tegenwoordigen afwijkt. *Mémoires sur l'Egypte*, *T. III. p.* 264. Eene aanteekening en beſchrijving der dalen, die door het oostelijke gebergte leiden, vinden wij in Ukert, *Erdbeſchreibung von Afrika*, *B. I. ſ.* 240.

(†) Belzoni *Narrative*, *p.* 314. Hij vond de oude ſtad, die Cailliaud gezien had, hier niet; waarſchijnlijk dewijl zijne leidslieden hem van het ſpoor bragten.

Het Nijl-dal in deszelfs geheele lengte (welks bovenste helft tot Chemmis, het oude Thebais, of Opper-Aegypte, doch welks benedenste, of noordelijke, helft van Chemmis tot aan Cercasorus, waar de Nijl zich deelt, Midden-Aegypte uitmaakt) was wel, zoo als wij zeker weten, met eene reeks van steden en gedenkteekens bedekt, die eene bijna onafgebrokene keten moeten gevormd hebben; doch het is tegenwoordig tusschen beide, ten opzigt van de overblijfselen der oudheid, een in het oog loopend onderscheid. Derzelver getal en belangrijkheid neemt toe, naarmate men den Nijl opvaart, en Opper-Aegypte toont hiervan niet alleen verscheidene, maar ook op verre na de belangrijkste. In geheel Midden-Aegypte zijn, tot op weinige vervallene puinhoopen (*) en de nog niet genoegzaam nagespeurde oudheden van Arsinoë of Fayoume, de piramiden, de eenige gedenkteekens der bouwkunst, die *boven* den grond in stand gebleven zijn; daarentegen eigent Opper-Aegypte zich deze tempels toe, die, hoe onverstaanbaar nog altijd de talrijke opschriften en voorstellingen zijn, die derzelver muren bedekken, toch door hunne grootheid, hunne pracht en hunnen geheel eigenaardigen stijl, er oneindig meer toe berekend zijn, om de natie uit dezelve te leeren kennen. Deze reeks van gedenkstukken begint te Tentyris (†), aan de westzijde der ri-

(*) De galerij van Hermopolis. DENON, *Pl.* 33.

(†) Nu Denderah. Men zie de afbeelding van dit voortreffelijke gebouw bij DENON, *Pl.* 38—40. De plaats ligt bijna 26° N. B. De jongste navorschingen plaatsen hetzelve in het Grieksch-Romeinsche tijdvak. CHAMPOLLION *Précis pag.* 387.

rivier, waar de tempel, die door zijnen dierenkring zoo vermaard is geworden, de eerste aanschouwlijke denkbeelden geeft van eene bouworde, die geen ander land der wereld aantoonen kan. Maar deszelfs beschouwing is alleenlijk eene voorbereiding tot de groote wonderen, die omtrent vijf mijlen verder zuidwaarts den verbaasden wandelaar onder de gedenkteekens van *Theben*, de stad van den grooten Jupiter of Ammon, verwachten. Zoo ver het dal zich slechts uitstrekt, zijn de beide zijden der rivier, twee mijlen van het westen naar het oosten, met de puinhoopen van de oudste koningstad der aarde bedekt, en waar de woningen der levenden eindigen, beginnen ook hier de woningen der dooden, die zich tot diep in de westelijke bergketen uitstrekken. Tempels, welker ontzaggelijke massa's als bergen oprijzen, door kolossen, sphinxen en naaldzuilen omgeven, die groot genoeg zijn, om niet nevens dezelve te verdwijnen, liggen verstrooid in de vlakte. Duizende van jaren snelden reeds over dezelve henen; maar noch de hand des tijds, noch de verwoestende hand der barbaren, heeft hen kunnen overweldigen. Nog staat hij, de groote tempel van Jupiter te Carnak; nog staan de paleizen der Pharao's te Luxor en Medinat Abu; nog staat de kolos van Memnon, eenmaal het wonder der oude wereld; nog staan de andere tempels en standbeelden, welker getal niet naauwkeurig bekend is (*); nog staan de graven der koningen met derzelver schilderwerk, zoo frisch en onbeschadigd, als waren zij gisteren eerst vervaardigd! Van hier tot

(*) Denon *Pl.* 45—50.

tot aan de zuidelijke grenzen van Aegypte volgen de schakels dezer keten van gedenkstukken steeds nader op elkanderen. Naauwlijks verlaat men Theben, of het oog rust reeds op de overblijfselen van het oude *Hermonthis* (*); omtrent vier mijlen verder den schoonen tempel van *Esne*, het oude *Latopolis* (†) en daar tegen over, aan de oostzijde van den Nijl, de overblijfselen van *Chnubis* (‡). Op ee-

(*) DENON *Pl.* 51. Met *Hermonthis* eindigt de eerste aflevering van het groote prachtige werk, *Description de l'Egypte*, terwijl het met Philae aan de zuidelijke grenzen begint. Men zie daarin *Pl.* 91—97. Te Hermonthis, nu Erment, stond een tempel van Typhon; het buitenste is geheel vergaan, het binnenste daarentegen goed in stand gebleven. Op een der platfonds ziet men ook de teekens van den dierenriem. Men zie de verhandeling van JOMARD, *Description*, *Antiquités*, *Chap. VIII.* en vergelijke *mijne* recensie in de *Gött. gel. Anz.* 1811. *St.* 94—98.

(†) DENON *Pl.* 53, 54. Ook te Esne stonden verscheidene tempels. Van den hoofdtempel is alleenlijk nu nog de galerij zigtbaar en volkomen onbeschadigd. Deze galerij moet tot het Grieksch-Romeinsche tijdperk behooren. CHAMPOLLION *Précis*, *p.* 387. Om den tempel zelven, die waarschijnlijk even goed bewaard is, weder aan het licht te brengen, moest eerst de menigte huizen, die op en om denzelven gebouwd zijn, uit den weg geruimd worden. Ook in de galerij kon men slechts met moeite binnendringen, terwijl men den weg door een steegje banen moest. Maar het treffende bij deszelfs aanschouwing beloonde rijkelijk deze moeite en toonde, wat het gebouw zijn moest! Men zie de beschrijving van JOLLOIS en DEVILLIERS, *Description*, *Antiquités*, *Chap. VII.* en vergelijke de afbeeldingen *Pl.* 72—90.

(‡) DENON *Pl.* 75.

eenen bijna gelijken afstand verder naar het zuiden volgt *Edfu*, het oude *Groot-Apollinopolis*, met den grootsten en prachtigsten aller tempels naast dien van Theben (*), en terstond aan deze sluiten zich weder die van *Elithya* (†), van *Silsilis* (‡) en *Ombos*,

(*) DENON *Pl.* 56—58. in de *Description*, *Antiquités*, *Pl.* 48—62. met de verhandeling van JOMARD. De latere naspeuringen verplaatsen dien in het tijdvak der Ptolemaeussen, CHAMPOLLION *Précis*, *p.* 388.; nogtans niet naar deszelfs opschrift, maar volgens den stijl der bouworde. Het platte dak van den grooten tempel draagt reeds sedert langen tijd een Arabisch dorp, bestaande in ellendige leemen hutten. Het heeft vensters of openingen, waarvan men zich bedient, om allerlei vuilnis door te werpen. Dit valt dus in den tempel, die langs dezen weg daarmede bijna opgevuld werd. De prachtige zalen zijn derhalve in ware onderaardsche gewelven herschapen, en van de kolossale zuilen komen alleenlijk nog de kapitelen uit de morsigheid te voorschijn. Doch bij dit alles is het geheele gebouw zoo in stand gebleven, dat slechts de tusschenwanden van de zuilen der galerij en de bovenste stukken der poorten der buitenste *façade* (van 110 voet hoog!) merkbaar geleden hebben. Geen steen is anders aan dezelve verwrikt, en het beeldhouwwerk is, even als het bouwkundige, nog in deszelfs geheel. In de nabijheid van den grooten tempel was een kleiner, welks sieraden geenen twijfel over laten, dat die aan Typhon was toegewijd. Het was eene gewoonte bij de Aegyptenaren: om naast de tempels der weldadige godheden ook eenen voor den boozen genius te bouwen.

(†) Zoo hoogst merkwaardig, dewijl hier de beide grotten zijn met de schilderstukken, die het huislijke leven der Aegyptenaren voorstellen. *Description Pl.* 68—71. Ik kom hierop weder terug.

(‡) DENON *Pl.* 55. Thans *Gebel Selseleh*. Het is op de-

bos (*), gezamenlijk aan de oostzijde der rivier. Nu nadert men, naauwlijks vijf mijlen verder, de oude grenzen van Aegypte. Maar juist hier had de natie hare gedenkteekens als ware het op elkanderen gestapeld, als wilde zij hierdoor den aankomenden vreemdeling reeds bij voorraad een beeld van haren luister en hare grootheid toonen. Nog aan de noordzijde der watervallen van den Nijl, onmiddelijk naast *Syene* of *Asfuan*, de oude grensstad van Aegypte, ligt in het midden der rivier het eiland *Elephantine*, en aanstonds, aan gene zijde der watervallen, ééne mijl verder zuidelijk, het eiland *Philae*. Beide, maar inzonderheid het laatste, zijn vol van de trotschste gedenkteekens der bouwkunst (†); van wel-

deze plaats, dat de boven (bladz. 61.) vermelde steengroeven gevonden worden, uit welke de bouwstoffen tot deze ontzaggelijke gebouwen genomen werden. Men zie de verhandeling van ROZIÈRES, *Description*, *Antiquités*, *Chap. IV. Sect.* 2. *Pl.* 47.

(*) DENON *Pl.* 75. De tempels van *Ombos* (ook hier zijn er nog van twee overblijfselen aanwezig) zijn meest vernield. Een gezigt der nog bestaande puinhoopen vinden wij in de *Description Pl.* 39—46.

(*) DENON *Pl.* 63—72. Over *Elephantine* vergelijke men de verhandeling van JOMARD, *Descript. Chap. III.* en de afbeelding *Pl.* 30—38. Tegenwoordig ziet men op Elephantine nog twee tempels, die tot de kleine behooren; doch het is hoogst waarschijnlijk, dat er nog een derde grootere aanwezig was. — Ook op het eiland *Philae* staan twee tempels, die in de verhandeling van den overleden LANCRET, *Descript.*, *Antiquités*, *Chap. I. Pl.* 1—29. door de benamingen van den grooten en den westelijken tempel onderscheiden worden. Maar volgens nieuwere berigten bevat het eiland de puinhoopen van vijf tem-

welke echter, volgens de laatste ontdekkingen, een gedeelte eerst tot het tijkperk der Ptolemaëusfen behoort. Doch zeker niet alle! Want Philae behoorde tot de *heilige* plaatfen, waar men in een afgelegen heiligdom het praalgraf van Ofiris toonde (*). De hooge ouderdom der gedenkteekens van Elephantine wordt door niemand in twijfel getrokken. Grieken, Romeinen en Arabieren, hadden hier ook hunne gebouwen opgerigt; doch alle liggen verwoest; alleen de gedenkftukken van het oude Aegypte, misfchien gedeeltelijk duizend jaren ouder dan zelfs de oudfte hunner, trotferen de vergankelijkheid en fteken, eeuwig als de Natuur, boven de hen omringende palmbosfchen uit.

Voor het vervolg dezer nafpeuringen was het volftrekt noodzakelijk, om een duidelijk beeld van dit land der wonderen van bouwkunst te ontwerpen, offchoon nu eerst het gezigt der afbeeldingen dezer gedenkteekens, zoo als wij die thans bezitten, en de meer naauwkeurige befchrijving der oudfte

tempels. LETRONNE *Recherches*, *p.* 89. Zij behooren niet tot de grootfte, maar tot die, welke ten opzigte van het werk het meeste voltooid zijn, en de grootfte moet, volgens de laatfte nafpeuringen, eerst tot het tijdvak der Ptolemaeusfen behooren. CHAMPOLLION, *p.* 388. Nogtans ook alleen volgens den ftijl. Het Griekfche opfchrift wordt op den kleinften tempel gevonden. LETRONNE *l. l.*

(*) Op een klein eiland, dat deswege den naam *Abatos* draagt; dat beide denkbeelden in zich bevat, als afgelegen, en waartoe, als heilig zijnde, de toegang verboden is. LETRONNE *Recherches*, *p.* 304. Cf. CREUZER, *Commentationes Herodoteae*, *p.* 117. Gelijk de oude tempel van Ammon te Meroë in het vorige deel bladz: 416.

ſte en grootſte onder dezelve, der gedenkteekens van Theben, die wij in eene volgende afdeeling beſchrijven zullen, in ſtaat is, om dit beeld in deszelfs volle leven mede te deelen. Alleenlijk het enkele overzigt dezer zoo op een geſtapelde gedenkteekens — en hoe veel moet hier nog niet te gronde gegaan zijn! — in deze niet groote uitgeſtrektheid van het ſmalle Nijl-dal, moet ten minſte de overtuiging bewerken, dat er een tijd geweest is, waarin deze klasſieke grond het middenpunt der beſchaafde wereld was, en deszelfs bewoners al datgene bezaten, waardoor natiën rijk, magtig en beſchaafd, genoemd kunnen worden.

Ook *Midden-Aegypte* komt hierin met Opper-Aegypte overeen, dat deszelfs vruchtbaarheid zich alleenlijk langs de oevers van den Nijl uitſtrekt, en deswege het dal, waardoor hij ſtroomt, uitſluitend de zetel der beſchaving bleef. Doch dit dal, dat in Opper-Aegypte altijd zeer naauw is, begint hier langzamerhand wijder te worden; nogtans bedraagt de geheele breedte van het dal tot aan Arſinoë, het tegenwoordige Fayoume, nergens meer dan drie mijlen. Tot de uitbreiding der bevochtiging dient hier één der hoofdkanalen der rivier, dat, onder den naam van het Jozefs-kanaal, in eene uitgeſtrektheid van dertig mijlen gelijkſtandig met de rivier aan hare westzijde gegraven is. Doch bij Fayoume opent zich het dal, terwijl de Libyſche keten zich naar het westen terugtrekt en een zeer vruchtbaar landſchap omſluit, dat door eenen arm van het Jozefs-kanaal bevochtigd wordt (*). In ou-

(*) Het oude distrikt van Arſinoë.

ouden tijd was dit gedeelte van Midden-Aegypte door groote aanleggen vermaard, onder welke het meer *Moeris*, dat als Nijl-vijver het land deszelfs vruchtbaarheid moest verzekeren, het gewigtigste was. Een gedeelte van dit merkwaardige meer is tegenwoordig nog aanwezig, onder den naam van *Karun*-meer (*). Maar de laatste nasporingen hebben ook het reeds bevorens gekoesterde gevoelen bevestigd, dat dit meer niet onvoorwaardelijk een werk der kunst kan genoemd worden, maar dat de natuur slechts noodig had deze te hulp te komen. Een groot gedeelte van het landschap Arsinoë vormt een dal, dat door de jaarlijksche overstroomingen van den Nijl van zelve onder water gezet werd, en aan de zuidoostelijke zijde weder eene natuurlijke uitwatering had, waardoor, bij het vallen der rivier, het water weder weg liep. Onder deze omstandigheden was er alleenlijk het aanleggen van eenige dijken en kanalen noodig, die, meer of minder onderhouden, nog aanwezig zijn, om de overstroomingen te wijzigen. In de nabijheid van dit meer stond eens het grootste gebouw van het geheele oude Aegypte, het vermaarde *doolhof*, waarvan Herodotus ons de beschrijving heeft nagelaten (†). Uit latere berigten weten wij, dat er aldaar

(*) De eerste naauwkeurige beschrijving van dit merkwaardige gedeelte des lands zijn wij verschuldigd aan GIRARD in de *Mémoires sur l'Egypte*, *T. III. p.* 329 *etc.*

(†) HEROD. *II.* 148. Hij is de eenige schrijver, die hetzelve nog in zijn geheel zag. Volgens het zeggen van dezen ervaren reiziger, konden al de gebouwen der Grieken zamen niet zoo veel gekost hebben.

daar nog groote overblijffelen van oud-Aegyptifche bouw- en kunstwerken zijn in ftand gebleven; zelfs de uit bakfteenen gebouwde piramide, die Herodotus vermeldt, is nog zigtbaar. Doch van de gebouwen ligt niet alleen alles in puinhoopen, maar het grootfte gedeelte fchijnt ook door het ingewaaide zand der woestijn bedekt te wezen (*).

Ten noorden van Arfinoë loopt de Libyfche bergketen weder op eenen gelijken afftand als voorheen door het overige Midden-Aegypte langs den Nijl voort, zoodat de breedte van het dal op de meeste plaatfen omtrent twee mijlen bedraagt. Hier vindt men geene gebouwen, zoo als in Opper-Aegypte; hoezeer de latere hoofdftad des lands, die lang met Theben fchijnt gewedijverd te hebben, de ftad *Memphis*, hier lag, door hare paleizen en tempels niet minder vermaard (†). Maar fchoon de gedenkteekens der levenden verdwenen, zoo zijn die der dooden daarvoor in ftand gebleven. De geheele bergketen, even als de zandwoestijn, die binnen het dal aan derzelver voet ligt, is vol grafsteden, ge-

(*) De puinhoopen werden door JOMARD onderzocht en befchreven; men ziet flechts geheele hoopen puin. *Description de l'Egypte*, *Antiquités*, *Vol. II. Chap. XVII. Sect.* 19. Naderhand kwam ook *Belzoni* derwaarts; doch vond alleen verftrooide fteenblokken. Hij ftak over het meer, en fchijnt de overblijffelen van het doolhof in een verkeerd oord gezocht te hebben. *Narrative*, *p.* 378, 379

(†) De naam leeft nog in het dorp *Menf*, omtrent drie mijlen bezuiden Cairo; doch aan de westzijde der rivier, daar Cairo aan de oostzijde ligt. Blijkbaar is Cairo het eerst door de Arabieren gebouwd.

gelijkvormig aan die, welke men ook in Opper-Aegypte vindt. Doch bovenäl eigent dit distrikt zich eene andere soort van gedenkstukken toe, die van ouds her, om derzelver ontzaggelijke masfa's, de bewondering der wereld tot zich trokken, *de piramiden.* In eene lengte van omtrent acht mijlen, van Gizeh, schuins over de tegenwoordige hoofdstad Cairo, tot aan Meidun, vindt men dezelve, nu afzonderlijk, dan groepsgewijze. Er zijn vele die zoo vervallen zijn, dat men slechts nog onzekere sporen van dezelve herkent; terwijl andere voortdurend de vergankelijkheid trotseren; waaruit blijkt, dat men derzelver stichting niet zeker kan opgeven. Alle staan op dit uitgestrekt dooden-veld, op den met zand bedekten en met graven opgevulden rotsgrond, aan den voet der Libysche bergketen. Die van Gizeh, tegen over Cairo, die men bij voorkeur bedoelt, als men van de piramiden spreekt, zijn de eerste en de hoogste; op deze volgen, omtrent twee mijlen meer zuidelijk, die van Saccara, in de nabijheid van het oude Memphis, welker grootte nog blijkt uit de ontelbare graven, die in de woestijn gevonden worden. Verderop ziet men die van Darschur en andere, die toch gezamenlijk meer vervallen zijn, dan de evengemelde, tot aan Meidun benedenwaarts (*). Hoe onzeker het ook altijd wezen mag, of zij zich slechts

(*) Men berekent het getal der piramiden op veertig. Doch zij zijn van verschillende grootte. De tweede piramide van Gizeh is door *Belzoni*, ééne der piramiden van Saccara door *Minutoli* geopend geworden. Men zie hunne reisbeschrijvingen.

flechts tot zoo verre uitftrekten, zoo kan men toch met de grootfte zekerheid zeggen, dat in Opper-Aegypte nooit piramiden gebouwd werden, daar men geene reden ziet, waarom zij niet even goed, als de groote tempels, daar in ftand zouden gebleven zijn (*). Maar de latere ontdekkingen hebben nu getoond, dat het bouwen van piramiden niet geheel alleen in Aegypte te huis behoorde; federt wij het oneindig grootere getal, offchoon naar eenen kleineren maatftaf, nog voorhanden op het oude Meroë kennen (†).

Het punt, waar de Nijl zich in twee armen deelt, is het begin van *Neder-Aegypte*. De verdere uitbreiding van zijn water verbreidt ook tevens de vruchtbaarheid, en fchoon hij zich in Midden- en Opper-Aegypte alleenlijk tot het dal der rivier bepaalde, zoo breidt hij zich hier over de ruime vlakte uit, die zijne armen omvatten. De westelijke keten, die hem tot hiertoe infloot, loopt met eenen bogt tot in Libye; doch de oostelijke eindigt geheel aanftonds beneden Cairo, met het gebergte Mokattam. Het is een oud, reeds door Herodotus opgeteekend, verhaal, dat de Nijl een-

(*) Of ligt de grond in het verfchil der fteenfoorten, die Opper- en Midden-Aegypte aanbieden? Vindt men den kalkfteen, waaruit de piramiden beftaan, niet in Opper-Aegypte, waar de zandfteenen en verderop de graniet heerfchen? Zie boven bladz. 61.

(†) Men zie in het vorige deel bladz. 404. Zij onderfcheiden zich van de Aegyptifche door hare voorgebouwen, welke aan deze thans ontbreken. Maar de tweede piramide, die *Belzoni* opende, heeft alzins eenen tempel tot voor-gebouw gehad. *Narrative p.* 261.

eenmaal eenen anderen loop gehad en naar de Libysche woestijn geſtroomd heeft. Wanneer men dit verhaal al niet zoodanig verſtaan wil, dat de *geheele* ſtroom deze rigting had, en *geene* van deszelfs armen door Neder-Aegypte de Middellandſche zee bereikte, zoo hebben toch de latere navorſchingen het in zoo verre buiten twijfel geſteld, dat ten minſte een gedeelte van den ſtroom dezen weg nam. Het dal, dat nabij het meer Natron (waarvan het ſlechts door eenen berg-rug geſcheiden wordt) aan de westzijde van Neder-Aegypte onder den naam der *rivier zonder water* bekend is, toont de duidelijkſte ſporen, dat het eens — zeker in tijden, die boven de geloofwaardige geſchiedenis opklimmen — het bed der rivier was (*). De ontzaggelijke dijken, waardoor men den ſtroom tot eene oostelijke rigting dwong, was volgens het verhaal een werk van den eerſten koning van Aegypte en ſtichter van Memphis, Menes (†), en gaf hierdoor reeds een bewijs, zoowel van de hooge oudheid als van het hooge gewigt dezer onderneming. Men ziet in de daad ligtelijk in, dat hierdoor eerst aan de kanalen des Nijls hare rigting voor-

(*) Men vergelijke de voortreffelijke beſchrijving van dit dal en der geheele ſtreek, die wij aan den generaal *Andreosſi* ſchuldig zijn, in de *Mémoires sur l'Egypte*, *I.* 223 *etc.*

(†) HEROD. *II.* 99. Volgens hem, geſchiedde de bedijking 100 ſtadiën (2½ mijl) boven Memphis. Hierdoor wordt het vermoeden van Andreosſi wederlegd, dat de Nijl door het dal van Fayoume met het dal zonder water gemeenſchap zou gehad hebben; zulks moest door eene meer noordelijke opening in de bergketen geſchied zijn.

voorgeschreven, en de bebouwing der Delta mogelijk gemaakt werd.

Offschoon de vruchtbare grond in Neder-Aegypte intusschen zeer uitgebreid werd, ontbrak er toch veel aan, dat dit geheele gedeelte des lands zich over dit voordeel zou hebben kunnen verheugen; het valt over het algemeen weder het middenste gedeelte, of de door de Grieken zoo genoemde *Delta* ten deel en het land aan weerszijden, dat thans in het westen onder den naam van Bahië en in het oosten onder dien van Sharkië bekend is. Het westelijke gedeelte geniet wel is waar het voorregt, dat de latere hoofdstad van Aegypte, Alexandrië, aan deszelfs kusten aangelegd werd; maar deze stad moet reeds haar water alleenlijk door een kanaal uit den Nijl verkrijgen en aanstonds voor hare poorten begint de zandwoestijn, die het overige gedeelte van het landschap inneemt. Het oostelijke deel, waar de steden Heliopolis of On en Parbaethus, het latere Belbey's, gelegen zijn, is zekerlijk iets beter; doch ook hier verdwijnt de vruchtbaarheid alras, zoodra men zich van de rivier verwijdert, en de landengte van Suez wordt eene dorre en waterlooze woestijn. Het land tusschen de twee buitenste armen des Nijls, die van Canopus en Pelusium, of de Delta, komt hier dus eigenlijk in aanmerking en toont, ook in deszelfs tegenwoordigen bijna geheel verlatenen toestand, nog, wat het eens moet geweest zijn. Er bestaat niet ligtelijk eene grootere tegenstrijdigheid, dan de korte togt van Alexandrië naar Rosette den reiziger aanbiedt (*).

Daar

(*) Men vergelijke de fraaije schildering in BROWNE's Tra-

Daar hij om deze ſtad ſlechts eene ledige zandwoestijn zag, zoo aanſchouwt hij bij zijne nadering van Roſette en den Nijl eensklaps de natuur in hare volſte weelde, en begint te begrijpen, dat dit land één der voornaamſte landen der wereld zijn kon. De ontzaggelijke menigte ſteden, die eens de Delta vervulden, van welke hier wegens het vervolg ſlechts Sais en Naucratis vermeld mogen worden, leveren een bewijs op van de hooge beſchaving, die dit gedeelte des lands eertijds genoot. Doch zij begon eerst, toen Opper-Aegypte reeds lang in deszelfs bloeijenden toeſtand was, en bereikte ook dezen hoogen graad waarſchijnlijk eerst in het laatſte tijdperk der Pharao's, toen Sais de gewoonlijke reſidentie werd; tot dat het bouwen van Alexandrië aan Neder-Aegypte over het algemeen een gewigt gaf en dit deed voortduren, zoo als Opper-Aegypte dit te voren gehad had. Maar de ſporen van dezen luister en deze grootheid zijn tot op de weinige gedenkteekens van het oude Alexandrië bijna geheel verdwenen, en zelfs de grond langs de kust is over het geheel zeer veranderd (*). Aanzienlijke gedeelten van het vaste land vooräl die ſtreken, die onder den naam van

Travels etc. Een ſchrijver, die ik hier voorbedachtelijk noem, dewijl men niemand minder dan hem eene verfraaijende verbeeldingskracht toeſchrijven kan.

(*) Eene eenigzins nadere kennis van het binnenſte van Neder-Aegypte zijn wij eerst aan den Franſchen krijgstogt verſchuldigd. De gewone weg der reizigers liep anders van Alexandrië door het kanaal naar Roſette, en zoo langs den Nijl naar Cairo. Het binnenſte des lands is bijna door niemand gezien.

van moerassen zoo dikwijls vermeld worden, maar door stammen bewoond werden, die van de veeteelt leefden, zijn in meeren herschapen, die door het stoppen van zekere armen der rivier ontstaan, of ten minste vergroot zijn (*).

Het oude meer van *Sirbonis*, aan de oostzijde van Aegypte, schijnt geheel met zand opgevuld te zijn; daarentegen is het meer van *Tanis*, of het hedendaagsche meer *Mensaleh*, waarin zich drie armen van den Nijl, die van Pelusium, van Tanis en van Mendes, uitstorten, thans zoo vergroot, dat het meer dan een vierde gedeelte der geheele noordkust inneemt, en de overblijfselen der steden, die anders op het vaste land lagen, zich thans in het midden der wateren bevinden. Het meer van *Butos*, of het tegenwoordig *Burlos*, schijnt door den mond van den Sebennytus, die zich in hetzelve ontlast, op eene gelijke wijze vergroot te zijn; doch het land tusschen hetzelve en het vorige, waar de oude Bucolische mond nog heden onder den naam van

(*) De gewigtigste ophelderingen vinden wij hier in de klassieke verhandeling van den generaal *Andreossi* in de *Mémoires sur l'Egypte*, *T. I. p.* 165 *etc.* over het meer *Menzalé*. Maar zij beslist ook tevens volledig over de stelling van Herodotus, dat de Delta door den Nijl gevormd is. Het is bekend, dat zulks onlangs niet alleen door kamergeleerden, maar ook door reizigers is tegengesproken. De gronden van *Andreossi*, die niet alleen als natuurkundige, maar ook als waterweegkundige, in staat was, om te onderzoeken, stellen het buiten kijf, dat de Delta, door de aanspoeling der rivier, welke men door de kunst te hulp kwam, ontstaan is. De Oude is dus ook wederom hier — zoo als gewoonlijk — geregtvaardigd geworden.

van Damiate den éénen hoofdarm van den ftroom uitmaakt, heeft nog deszelfs oude gefteldheid behouden. Daarentegen heeft de kust ten westen der Delta de grootfte veranderingen ondergaan. Aan gene zijde van den Bolbitinifchen arm, of van den tegenwoordigen arm van Rofette, is door den ouden arm van Canopus, die niet meer de zee bereikt, het meer van *Edko* gevormd, hetwelk alleen door eene fmalle ftrook lands achter Aboukir van het meer *Madieh* gefcheiden is; dat wederom door eene fmallere landengte van het meer *Mareotis* bij Alexandrië afgezonderd wordt, welk meer tegenwoordig op verre na den omvang niet meer heeft, welken het in ouden tijd had. Ook Neder-Aegypte levert hiervan een in het oog loopend bewijs op, hoe niet alleen plotfelijk door groote phyfieke omwentelingen, maar ook door het enkel zinken der befchaving, de gefteldheid en gedaante van een land veranderen kan. En waar moest dit ook meer, dan juist hier, plaats vinden, waar de veronachtzaming van dijken en kanalen alleen genoegzaam was, om dergelijke veranderingen te doen geboren worden.

Dit algemeene overzigt van de ligging en de gefteldheid des lands, dit bij gedeelten ontftaan en de befchaving van hetzelve, deze groote en volkomene verfcheidenheid der bijzondere deelen, dit alles zal reeds vooraf het vermoeden wekken, dat ook de toeftand van deszelfs bewoners onmogelijk dezelfde kon zijn, maar dat hier niet alleen groote veranderingen, doch ook groote voortdurende verfcheidenheid, moest plaats vinden. Het zij mij dus vergund van het land eenen blik op de natie te wer-

werpen, en eenige voorloopige algemeene vragen te beantwoorden, die deze betreffen.

De eerste vraag betreft de kleur, de gestalte, en in het algemeen het geheele uiterlijke der inwoners, in zoo verre men bijzonder hierdoor eenige oplossingen over den menschenstam geven kan, tot welke de oude Aegyptenaren behoorden. Maar de beantwoording dezer vraag is aan veel grootere zwarigheden onderworpen, dan de Lezers bij den eersten opslag gelooven kunnen.

Wij hebben twee bronnen, waaruit wij voor derzelver beantwoording putten kunnen; oude schrijvers en inheemsche gedenkstukken. Onder de eerste schijnt de getuigenis van Herodotus alleen reeds genoegzaam tot derzelver beslissing. Hij, die als ooggetuige spreekt, verklaart uitdrukkelijk de Aegyptenaren voor een zwart volk met wollig haar (*). Intusschen ontstaat hieruit toch ligtelijk eene dubbele beperking; vooreerst, dat zijne stelling alleen van den grooten volkshoop moet verstaan worden, niet van de hoogere standen; ten andere, dat zijne uitdrukking niet eene geheele zwarte, maar slechts eene donkere kleur aanduidt; even als ook het haar geen volkomen wollig haar. Zoo wordt de kleur der Aegyptenaren ook reeds door eenen anderen ouden schrijver bepaald, daar hij dezelve bruinachtig noemt (†). De Aegyptenaren kwamen over

(*) HEROD, *II.* 104. Hij zegt dit bij gelegenheid, om te bewijzen, dat de Colchers, die insgelijks deze kleur en haar hadden, werkelijk Aegyptische kolonisten waren.

(†) AMMIANUS MARCELLINUS *XXII.* 16. *Homines Aegyptii ple-*

over het algemeen den ſchrijver juist zoo voor, als nog heden hunne nakomelingen, *de Kopten*, aan den aankomenden vreemdeling voorkomen. „Ik meende," zegt een nieuw waarnemer (*), „in hen den ouden Aegyptiſchen ſtam te zien; eene ſoort van donkerkleurige Nubiërs (*Baſannés*), gelijk men die op de oude gedenkteekens ziet; platte voorhoofden, gedeeltelijk wollig haar, de oogen diep, hooge wangbeenderen, de neus meer kort dan platachtig, de mond groot, met dikke lippen, ver van den neus af ſtaande, weinig of geen baard, geene bevallige ligchaamsgeſtalte enz." „De vleeschkleur," zegt een later waarnemer, „is bijna de natuurlijke, wanneer wij aannemen, dat de Aegyptenaren dezelfde kleur hadden, als hunne nakomelingen, de tegenwoordige Kopten; van welke eenige bijna zoo blank, als de Europeanen zijn (†)." Hoe waar dus de ſtelling van Herodotus ook is, zoo zal men nogtans op zijne hoede zijn, om er meer gevolgen uit te trekken, dan er uit getrokken kunnen worden. Maar weinige landen zijn ook zoo als Aegypte aan de beſtendige nederzettingen van vreemdelingen en derhalve aan vele vermengingen blootgeſteld, dewijl het aan drie zijden door Nomadiſche volken omringd is, en tevens altijd eene hoofdplaats des handels was, die door de vreemdelingen bezocht werd. Voegt men hier nog bij, dat hier van

plerique ſubſuſculi ſunt et atrati, magisque moestiores, gracilenti et aridi.

(*) Denon *I.* 136.

(†) Belzoni *Narrative, p.* 239.

van een tijdvak gesproken wordt, dat meer dan tien eeuwen omvat (want reeds lang vóór Herodotus was Aegypte zeker een beschaafd land); zoo ziet men ligtelijk, hoe vele veranderingen gedurende dezelve konden en moesten voorvallen.

Doch de waarheid dezer aanmerking wordt het beste bevestigd door de nog aanwezig zijnde *gedenkteekens* der Aegyptische kunst, vooräl dier gene, die in de laatste tijden zijn bekend geworden. Men beriep zich tot hiertoe gewonelijk op een aantal kleinere en grootere Aegyptische afgodsbeelden, waarna men den gelaatsvorm der natie beoordeelde. Ik beken, dat ik in de minste van deze iets negerachtigs vinden kan (*); maar hier komt nog bij, dat wij noch den tijd, noch het gedeelte des lands — en ook *dit* is eene hoogstgewigtige vraag, naardien, zoo als onder blijken zal, niet alle gedeelten des lands altijd hetzelfde lot ondergingen — bepalen kunnen, wanneer en waar zij vervaardigd werden. Het is buiten kijf voor de regelen der beoordeeling het meeste gepast, om het eerste die gedenkteekens te raadplegen, van welke men met zekerheid zeggen kan, dat zij uit de

(*) Ik beroep mij hier op de afbeeldingen bij CAYLUS, *Recueil V. Pl. I—XXV.*; als mede op die bij WINKELMANN, *Storia della arti etc. I. tab. IV. V. ed. Fea.* Vele dezer en andere hoofden stellen ontwijfelbaar de gewone Aegyptische natuur voor, en zijn, volgens onze wijze van zien, niets minder dan schoon. Het meeste vindt men, mijns bedunkens, het Aegyptische gelaat in de koppen der sphinxen gekenschetst. Doch ik ken onder deze slechts éénen enkelen, namelijk den kolossalen kop bij de piramide te Gizeh, dat iets negerachtigs heeft.

de bloeijende tijden der Pharao's zijn; de *tempels* en de *naaldzuilen.* Zij zijn bijna alle met beeldwerk bedekt, die menschelijke gedaanten, het zij werkelijke menschen, of goden, in menigte bevatten, en dus ook uit dien hoofde het eerste geraadpleegd behooren te worden. Maar zij verkrijgen ook nog eene veel grootere waarde hierdoor, dat op dezelve duidelijk het streven blijkt, om de natuur daarin naauwkeurig na te bootsen, dat zij de eigenschappen der verschillende volken in derzelver gelaatstrekken, soort van haar enz., getrouw afbeelden. Gelijk men in Azië op de puinhoopen van Persepolis hiervan het bewijs ontwaart, zoo ook in Aegypte op de tempels van Thebais; eerst moest de behoefte daartoe leiden, indien de geschiedkundige voorstellingen verstaanbaar zijn zouden, en zoo werd het dan een regel der oudste kunst. Nogthans wanneer men deze gedenkteekens, zoo ver wij die thans afgebeeld bezitten, vergelijkt, dan is het volstrekt onmogelijk, om het volk, dat dezelve oprigtte, voor negers, of ook slechts eene daaraangrenzende natie, te houden. Ik beroep mij hier het eerste op de groote halfverhevene beeldwerken uit de tempels te Theben, die Denon het eerste bekend gemaakt heeft (*). Het beeld des konings komt hier onderscheidene malen en in verschillende handelingen voor. Het is telkens weder hetzelfde hoofd, zoodat het volgens den schrijver zelven een portret — of veelmeer een kenschetsend portret — schijnt te zijn. Maar verre van daar, dat in hetzel-

(*) Denon *Pl.* 133, 134. En na hem op meerdere platen van het groote werk over Aegypte.

zelve ook slechts de minste Afrikaansche gelaats-trek zigtbaar is, komt het veel nader aan het Grieksche gelaat (*). Even min kan men eene zoodanige gelijkheid aan meer dan honderd hoofden zijner geleiders, nu krijgslieden, dan priesters, ontdekken. Ik beroep mij voorts op al de reliefs der gezamenlijke tempels boven Theben, zoo ver zij door het groote werk over Aegypte bekend gemaakt zijn, en eindelijk beroep ik mij op de afbeeldingen der naaldzuilen, die met de grootste naauwkeurigheid vervaardigd zijn, en die wij aan Zoëga te danken hebben (†). Men vergelijke hier de koppen der sphinxen en der goden op de spits der naaldzuil op Monte Citatorio, en het soortgelijke fragment van eenen anderen in het museum van den kardinaal Borgia, en beslisse, of hier iets negerachtigs gevonden wordt.

Doch zoo deze bewijzen niet voldoende zijn, dan hebben de Aegyptenaren ons nog andere nagelaten; *de schilderstukken* aan de muren hunner begraafkamers, welker kleuren zoo frisch zijn gebleven, dat zij de verbazing aller opmerkers verwekken. Hier is grootendeels het huislijke leven der Aegyptenaren afgebeeld; derhalve ook menschelijke gedaanten in menigte; al het overige is een getrouwe afbeelding der natuur, dus ook zeker deze. Men was reeds door Bruce, in de koninklijke gra-

(*) De juistheid der teekening kan nog te minder in twijfel getrokken worden, dewijl de kunstenaar voorbedachtelijk het hoofd des konings nog vergroot afgebeeld heeft. *Pl.* 134. *No.* 42.

(†) Zoëga, *Tab. II, IV.*

graven van Theben, op deze fchilderftukken opmerkzaam gemaakt (*); doch de Franfche krijgstogt heeft ons eerst nadere oplosfingen bezorgd, en wel door meer dan éénen waarnemer. Het eerfte in het oog vallende bewijs hiervan geven de graven van Eleuthias in Thebais, die ware fchool voor de Aegyptifche oudheidkennis, dewijl zij de geheele leefwijze des volks en bijna alle hoofdtakken der huislijke bezigheden voorftellen (†)! Men vindt hier zoowel vrouwen als mannen afgebeeld; „ de mannen zijn rood; het koloriet der vrouwen is geel; de kleederen wit; de haren der mannen zijn van eene zwarte kleur, gekruld; doch niet kort, gelijk de negers (‡)." Nog meer duidelijke bewijzen ziet men in de koninklijke graven te Theben, vooräl in het prachtigfte derzelve, dat dóor *Belzoni* geopend is. Reeds in dit zijn de blanke en zwarte menfchen uitdrukkelijk van elkanderen onderfcheiden, en wel zoo, dat de eerfte als overwinnaars of gebieders, de laatfte als overwonnenen of gevangenen voorgefteld zijn. „ Ik bemerkte," zegt Denon (*),

„ ve-

(*) Bruce *Reize*, *I. pl.* 3, 4.

(†) Men zie de gekleurde afbeeldingen in de groote *Description de l'Egypte*, *Pl.* 68—71., en vergelijke de voortreffelijke verhandeling van B. Costaz — leerzamer dan menig dik boek over Aegypte — in de *Mémoires sur l'Egypte*, *p.* 134—158.

(‡) Costaz *l. l. p.* 156. De Aegyptenaren hadden, gelijk daar aangemerkt wordt, flechts zes kleuren, die zij echter niet wisten te vermengen. Het kan dus geene verwondering baren, wanneer zij de kleuren der huid flechts onvolkomen konden voorftellen.

(*) Denon *Voyage*, *II.* 278.

„ vele gedaanten zonder hoofd; deze waren alle *zwarte* menschen; terwijl daarentegen die, welke hunne hoofden afhieuwen en het zwaard nog in de hand hielden, *rood* waren." Doch het beslissendste is dat van *Belzoni*; waar niet alleen de lichtere en donkere, maar in de gevangenen en de overwinnaars de *drie* hoofdkleuren, de witte, de bruine en de zwarte, op het naauwkeurigste van elkanderen onderscheiden zijn (*). Ja, toen Denon door ééne dezer openingen, die daar naar de onderaardsche woningen leiden, afdaalde, werd de kunst hier nog in eene zekere mate door de natuur bevestigd. Eene menigte mummiën, die niet ingewikkeld waren, toonden duidelijk, dat het haar lang en sluik was, en dat de vorm van het hoofd het schoone gelaat nabij kwam (†). Doch wij hebben

(*) Belzoni *Pl.* 6, 7, 8. Indien er hieromtrent nog ergens eenige twijfel bestond, of de Aegyptenaren de kleur der huid in hunne schilderstukken — voor zoo verre hunne verwen hun dit vergunden — hebben willen voorstellen, zoo wordt dezelve door deze bladeren opgeheven. Daaruit blijkt duidelijk, dat zij niet alleen de kleur, maar ook de gelaatstrekken der volken, op het naauwkeurigste hebben willen voorstellen. Wie kan in den gevangenen op *Pl.* 7. de Joodsche gelaatstrekken miskennen?

(†) Denon *II. p.* 314. Men vergelijke met dit nog vooräl het beeldhouwwerk uit de graven van *Silsilis* in Opper-Aegypte bij Denon *Pl.* 76. *No.* 2, 3, 4. Dit zijn blijkbaar afbeeldsels van overledenen; en wel *No.* 2 en 4. van geheele familiën. Zij zijn derhalve het meeste geschikt, om de nationale gelaatstrekken daarna te beoordeelen.

ben niet meer noodig naar Aegypte te reizen, om ons hiervan te overtuigen. De mummiën, die te Munchen bewaard en beschreven zijn, toonen dit zelfde (*).

Bij dit alles komen thans nog bewijzen van *oorkonden;* de twee koop-kontrakten, waarvan het *fac simile* van het ééne in Berlijn, en het origineel van het andere te Parijs zich bevindt, en welker uitlegging wij aan den professor *Boeck* (†) en aan den heer *St. Martin* (‡) te danken hebben. Beide zijn wel uit het tijdperk der Ptolemaeussen; doch de daarin voorkomende personen toonen ons, dat de personen Aegyptenaren zijn. Deze worden nogtans in beide volgens hunne uitwendige kenteekenen, en deswege ook volgens hunne kleur, beschreven. In het Berlijnsche heet de verkooper Pamenthes *zwartachtig van kleur* (⁎); de koopers daarentegen honigkleurig of geelachtig; en met hetzelfde bijwoord wordt in het Parijsche de kooper Osarreres bestempeld. Ook worden de vormen van den neus en van het gelaat opgegeven, zoodat hierbij aan geene negertrekken kan gedacht worden.

Uit

(*) Men zie de naauwkeurige beschrijving in de verhandeling van D. Waagen *S.* 14.

(†) Verklaring eener Aegyptische oorkonde op papyrus in Grieksch cursijfschrift van het jaar 109 v. Chr. van A. Böckh, *Berlin* 1821. Het *Fac simile* werd door den graaf Minutoli naar Berlijn gezonden.

(‡) In het *Journal des Savants*, *Sept.* 1822.

(⁎) Μελάγχρως en μελίχρως. Van het woord μελάγχρωες bedient Herodotus zich ook op andere plaatsen, en wordt derhalve ook bij hem juist door *zwartachtig* of donkerkleurig, maar niet door *zwart*, vertaald.

Uit dit alles komen twee refultaten, als gefchiedkundig bewezen, voort. Het eerfte: Er was bij de Aegyptenaren zelve een verfchil van kleuren, dewijl de bijzondere perfonen van de lichte of donkere kleur uitdrukkelijk van elkanderen onderfcheiden worden. Het tweede: De hoogere kasten der priesters en der krijgslieden behoorden, ingevolge alle afbeeldingen op de gedenkteekens, die met kleuren voorzien zijn, tot de lichte klasfe. Hunne kleur is bruinachtig en ftaat tusfchen de witte en zwarte, of zwartachtige, kleur in. Hiermede wordt niet beweerd, dat hunne kleur naauwkeurig dezelfde geweest is, als die op de gedenkteekens; het was eene vaste manier van uitdrukken geworden; doch hoe had het die kunnen worden, als die de natuur niet nabij gekomen was, daar het geenzins aan middelen ontbrak, om ook de witte en zwarte kleur daar te ftellen? Op dezelfde wijze is de gele of geelachtige kleur bij de vrouwen tot een voorbeeld geworden. Bij de godheden daarentegen, goden en godinnen, is geene algemeen vaste manier van uitdrukken, maar het wisfelt bij iederen afzonderlijk af.

Deze, zoo als ik meen, ontegenfprekelijke bewijzen, die zonder twijfel nog veel grootere fterkte verkrijgen zullen, wanneer eens de tijd zal komen, waarin deze gedenkteekens nader onderzocht en meer volkomen afgebeeld kunnen worden, voeren dus tot het refultaat, dat, fchoon men ook gaarn toegeeft, dat er ook donkerkleurige ftammen in Aegypte waren, deze toch zekerlijk niet de eenige bleven; dat veeleer een volksftam van lichtere, hoewel daarom niet van eene geheel witte, kleur, (want

(want vooräl bij het zoo beperkt getal kleuren, waarvan de Aegyptenaren zich bij hunne ſchilderijen, en nog daarbij altijd zonder vermenging, bedienden, was het hun onmogelijk de kleur der huid naauwkeurig optegeven;) zich ten minſte in eenen zekeren tijd over Opper-Aegypte verſpreid gehad heeft, dat juist deze ſtam de heerſchende ſtam was, waartoe de koningen, de priesters en de krijgslieden, behoorden, en dat de groote gedenkſtukken der Aegyptiſche kunst in die oorden door hen zijn opgerigt geworden.

Verſchillende hiervan is de vraag, ſchoon zij zich aanſtonds daaraan verbindt: Van welke afkomst deze lichtere ſtam geweest is; was die in Afrika te huis, of had die zich daar nedergezet? Dat de beantwoording dezer vraag niet gemakkelijk is, hebben wij reeds bij eene andere gelegenheid aangemerkt (*). Kunnen wij den oorſprong van andere volken, het zij dien der Grieken, ja, van onze eigene natie, geſchiedkundig bewijzen? Er blijven derhalve alleen zulke gronden over, die uit de geſteldheid des volks zelve, zoowel met betrekking tot zijn uitwendig voorkomen, als tot zijne beſchaving, afgeleid zijn.

Zoo lang wij het Nijl-dal boven Aegypte met deszelfs gedenkteekens en bewoners zoo goed als in het geheel niet kenden, was het niet mogelijk deze vraag eenigzins bevredigend te beantwoorden. Sedert deze nevel is opgetrokken, treden geheel nieuwe verſchijningen te voorſchijn. De zuidelijke grensſcheiding van het eigenlijke Aegypte blijft ſlechts

(*) D. IV. bl. 435.

ſlechts eene ſtaatkundige grensſcheiding; deze geheele landſtreek, van het afgelegene Meroë tot daar, waar de Nijl zijne ſchatting aan de Middellandſche zee betaalt, verſchijnt ons als eene op zich zelve afgeſlotene wereld (*). Noch in hunne taal, noch in hun ſchrift, noch in hunnen eerdienst, hebben de bewoners dezer geheele landſtreek iets gemeens met andere volken. Dezelfde goden, die in Meroë vereerd werden, hebben hunnen dienst tot aan deze grenzen toe uitgebreid. Wij ontwaren dezelfde kunst in hunne gebouwen, even als in hun ſchilder- en beeldhouwwerk. Niet minder ontdekken wij hetzelfde ſchrift, dezelfde hieroglyphen op de gedenkteekens van Meroë, als van Theben; en wanneer, gelijk wij vroeger aanmerkten, dit ſchrift alleenlijk uit de taal, die het volk ſprak, konde voortkomen, zoo moeten wij ook aannemen, dat eenmaal dezelfde taal hier verſpreid was (†). Bij dit alles kwam nu, dat de geleerdſte reizigers en de naauwkeurigſte waarnemers in de bewoners van het

(*) Men zie de verklaringen over Meroë in het vorige Deel.

(†) Over de oude taal der Aethiopers in Meroë en derzelver betrekking op de oud-Aegyptiſche, hebben wij wel geene bepaalde berigten; doch eene zeer merkwaardige plaats bij Herodotus toont derzelver naauwe verwantſchap. Terwijl hij berigt, dat de Ammoniërs eene volkplanting van Aegyptenaren en Athiopers waren, voegt hij er als een bewijs bij: *hunne taal hield het middenpunt tusſchen beide.* Φωνὴν μεταξὺ ἀμφοτέρων νομίζοντες. Herod. *II.* 42. Zou dit eenigen zin hebben, wanneer de talen geheel verſchillend geweest waren?

het overige Nijl-dal dezelfde kleur, dezelfde gelaatstrekken en grootendeels dezelfde wapens en kleederdragten, weder ontdekten, die zij op de Aegyptische gedenkteekens afgebeeld zagen. Het zijn deze gronden, die mij in het vorige deel reeds bewogen mijn gevoelen te uiten, dat het dezelfde stam is, die wij nog, hoezeer door den ondergang zijner vrijheid en van zijnen godendienst vernederd, in den Nubischen stam ontdekken, die eens de regerende stam ook in Aegypte was.

Van waar anders kon deze beschaving gekomen zijn, daar zij geheel den stempel van het plaatselijke, zeker nog in eenen veel hoogeren graad dan de Grieksche, draagt? Daar wij zelfs de vorderingen in dezelve duidelijk erkennen, schoon wij het eerste begin slechts vermoeden kunnen? Maar wij kunnen het toch begrijpen, hoe dit, allerwege door woestijnen omgeven, Nijl-dal, deze streek, welke alleen het veroorloofde, om den grond zijnen opbrengst, en zulks met eene geringe moeite, aftewinnen, het vaderland van den landbouw en van eenen eer-dienst, die op denzelven betrekking had, worden kon; hoe hier eene grootere verzameling van bevolking en met dezelve eene verkeering ontstond, waartoe de rivier, de eenige, die in Noord-Afrika dezen naam draagt, den weg aanbood? Deze stam kwam niet uit Arabië; kleur, taal en leefwijze waren en bleven verschillende, schoon ook Arabische stammen zich in Afrika nederzetteden. Zoo bleven dus nog van de ons bekende volken alleenlijk de Indiërs over. Ook willen wij alle overkomst uit Indië herwaarts niet ontkennen, vermits hiervoor zelfs een geschiedkundig bewijs

wijs voorhanden is (*); maar zij konde niet anders dan over zee geschieden, en op zijn hoogst konden enkele volkplantingen overkomen; want de Indiërs zelve hadden niet eens eene scheepvaart; doch men ziet niet, hoe dit voor eene geheele natie mogelijk was. En zouden zelfs dergelijke volkplantingen aanstonds diep in de binnenlanden, zouden zij tot de oevers der rivier doorgedrongen zijn, zouden zij hunne woningen niet aan de kusten opgeslagen hebben, of hebben moeten opslaan?

Zonder te herhalen, wat reeds in vorige deelen over dit onderwerp is gezegd geworden, verwijzen wij slechts daarop. Het zoude eene vermetelheid zijn ronduit te willen ontkennen, dat geen, zoowel staatkundig als godsdienstig, zaadje van Indië naar Aethiopië konde overgewaaid zijn. Maar zeker ook niet meer dan een zaadje, van hetwelk bij de ontkieming in den nieuwen grond ieder vreemd kenmerk verloren gaat.

Doch uit het tot hiertoe verhandelde blijkt ook van zelve, dat de *leefwijze* der bewoners van Aegypte in het algemeen geheel niet dezelfde zijn kon. De plaatselijke gesteldheid moest dit reeds on-

(*) SYNCELLUS *p.* 120. *ed. Venet.* Αἰθίοπες ἀπὸ τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ ἀναστάντες πρὸς τῇ Αἰγύπτῳ ᾤκησαν. *Aethiopes, ab Indo fluvio profecti, supra Aegyptum sedem sibi elegerunt.* Intusschen valt deze landverhuizing eerst in het tijdperk der regering van Amenophis of Memnon, uit de achttiende dynastie, dus in het schitterende tijdvak van het rijk van Theben. Men kan derhalve noch den oorsprong des volks, noch hunne beschaving hieruit afleiden. De uitdrukking *supra Aegyptum* moet wel in eenen ruimeren zin genomen worden.

önmogelijk maken; want vele ftreken van Aegypte veroorloven flechts deze of gene leefwijze en geene andere. De bewoners der oostelijke berglanden moesten herders blijven, even als de ftammen uit de moerasfige oorden van de Delta dit bleven; hun land was tot geenen akkerbouw gefchikt. Andere ftammen, in de nabijheid van den Nijl, bleven visfchers en fchippers, dewijl zij volgens den aard der zaken geen voordeeliger handwerk drijven konden. Maar, dat het befchaafde gedeelte der natie in de vlakten van het Nijl-dal alle hoofdtakken der huislijke befchaving beoefende, en die allen tot volkomenheid gebragt heeft, dit toonen de fchilderftukken in de meergenoemde grotten, die de afbeeldingen daarvan bevatten. De werkzaamheden van den landbouw: het ploegen, zaaijen, eggen, het maaijen, binden, uittreden van het graan door osfen en het opftapelen van hetzelve; de vischvangst, zoowel met den angel als met netten, en het inzouten der visfchen; de jagt; de wijnoogst en deszelfs veelvuldige werkzaamheden; de veeteelt en de kudden van runderen, paarden, ezels en fchapen; de fcheepvaart op den Nijl, zoowel met zeilen als met riemen; het afleveren van levende dieren ten verkoop — dit alles is hier afgebeeld!

Dit verfchil van afftamming en leefwijze werpt deswege ook aanftonds bij voorraad een licht op die vermaarde inftelling, die de natie met die der Hindo's, waarmede zij reeds zoo vroeg in verbindtenis fchijnt geftaan te hebben, gemeen had, de indeeling in kasten of erfelijke ftanden, van welke men er, ingevolge geloofwaardige berigten, zeven in Aegypte tel-

telde; de twee edelste, der priesters en der krijgslieden; voorts die der handwerkslieden en schippers; even als twee kasten der herders; waarbij nog — echter in het laatste tijdvak der Pharao's — die der tolken of makelaars kwam (*). Offchoon de oorsprong der kasten bij deze volken boven de tijden der geschiedenis opklimt, en uit dien hoofde niet strikt geschiedkundig bewezen kan worden, zoo is het toch meer dan waarschijnlijk, dat het verschil van afstamming, in verband met dat der leefwijze, den grond hiertoe legde, en de verschillende kasten aanvankelijk onderscheidene volksstammen waren (†). Ontwijfelbaar droeg de staatkunde, die in de kindschheid der burgerlijke maatschappij in deze strikte afzondering der leden een middel tot hare volmaking meende te vinden, het hare hiertoe bij,

(*) HEROD. *II.* 164. Hij noemt hier de kasten *γενεαί*, zoo als hij bijna altijd de verschillende *stammen* van een volk pleegt te noemen, b. v. *I.* 101., die der Meders, *I.* 125., die der Perzen. Het berigt van Herodotus heeft buiten kijf een grooter gewigt, dan dat bij DIOD. *I. p.* 85., die slechts vijf kasten telt (namelijk buiten de twee edelen, die der landbouwers, der herders en der handwerkslieden), reeds vermits het vreemder is. Men vergelijke de plaats in JESAIA 19. *v.* 7—21., waar de profeet de klassen der Aegyptenaren volgens derzelver voornaamste werkzaamheden optelt. Men zal daarin ligtelijk die der landbouwers, der herders, der visschers of schippers, der handwerkslieden en der priesters erkennen. De kaste der krijgslieden te vermelden streed met zijn doel.

(†) Men vergelijke de verhandeling van MEINERS, *de origine Castarum apud Aegyptios et Indos*, in *Comment. Soc. Scient. Gotting. Vol. X. p.* 184 *etc.*

bij, om dezelve verder te beschaven; het is ook buiten kijf, dat in latere tijden, door toevallige oorzaken, somwijlen nieuwe kasten ontstaan konden en ontstaan zijn (*). Hier is het alleenlijk de vraag, wat de oorspronkelijke aanleiding daartoe gaf.

Dit algemeene overzigt van land en volk zal het volgende onderzoek misschien eenigermate gemakkelijker maken. Maar het zal daarom des te noodzakelijker zijn vooraf te herinneren, dat wij ons in streken wagen, waar de helder schijnende fakkel der geschiedenis uitgebluscht, en slechts een flaauw schemerlicht aanwezig is.. Doch alleenlijk de afzondering der groote masfa's is het, die de nafpeurer hier verwachten kan; wie het wagen wilde de bijzondere voorwerpen klaar aan te duiden, zou misvatting voor waarheid geven.

TWEEDE AFDEELING.

STAATKUNDIGE TOESTAND VAN HET OUDE AEGYPTE.

Want ik zal Aegyptenaren tegen Aegyptenaren wapenen — stad tegen stad, koningrijk tegen koningrijk.

JES. XIX. 2.

Het onderzoek over den staatkundigen toestand van het oude Aegypte omvat noodzakelijk deze twee

(*) Zoo als in Aegypte die der *tolken* eerst na den tijd van Psammetichus.

twee vragen: Welke veranderingen het land en de natie in het algemeen met betrekking tot het staatkundige, tot aan den val van den troon der Pharao's, ondergaan heeft? En hoedanig de toestand der zaken, zoo als de inrigting van het staatsbestuur en de inwendige betrekkingen van den Staat, in de bloeijende tijden van het Aegyptische rijk waren?

De oorsprong der Staten klimt gewoonlijk boven den tijd der geschiedenis op; hoe veel te meer moest hij zulks doen in een land, dat, offchoon niet het eerste, nogtans één der eerste was, waar in het algemeen Staten gevormd werden. Wij kunnen derhalve ook alleen de donkere sporen volgen, die in de geschiedenis nog van dezelve zijn overgebleven.

Volgens de verhalen der Aegyptenaren zelve, was hun land oorspronkelijk door wilde stammen bewoond, die, zonder landbouw of staatsbestuur, leefden van de natuurlijke vruchten der aarde en van visschen, die de rivier hun in overvloed opleverde, terwijl hunne bouwkunst zich hiertoe bepaalde, dat zij rieten hutten oprigteden! Ook in lateren tijd getuigde de leefwijze van een gedeelte der inwoners, die herders en visschers bleven, de waarheid dezer aanmerking (*). Doch de geschiedenis van de staatkundige beschaving der Aegyptenaren hangt niet van de geschiedenis dezer stammen af; maar zoo als de nog bestaande gedenkteekens der natie dit toonen, van eenen stam van eene andere afkomst en kleur, die zich onder de-

ze

(*) Diod. *I. p.* 52. Jesaia 19. v. 8, 9, 10.

ze barbaren in het vruchtbaarſte gedeelte des lands, inzonderheid het Nijl-dal, nederzettede, en hier de bouwer van ſteden, de oprigter dezer trotſche gedenkſtukken en de ſtichter van Staten werd, terwijl hij deze ruwe ſtammen meer of minder aan zich verbond, of in eenen ſtaat van afhankelijkheid hield, en eene heerſchappij vestigde, die niet zoo zeer op geweld, dan wel op kennis en hoogere beſchaving, aan eerdienst verbonden, gegrond was. De Aegyptenaren zelve drukten dit hierdoor uit, dat zij hunne goden, inzonderheid Oſiris, Iſis en Ammon, de grondvesting hunner beſchaving toekenden (*).

Indien nogtans uit de geheele Aegyptiſche oudheid ergens eene ſtelling ontegenſprekelijk voortſpruit, zoo is het deze, dat de beſchaving in het algemeen, en dus ook de ſtaatkundige in het bijzonder, niet van de zee landwaarts in, maar veel meer van het zuiden naar het noorden zich uitbreidde. Volgens de berigten der natie zelve werd Boven-Aegypte vroeger bebouwd, dan Midden-Aegypte; en er was een tijdvak, waarin de naam Thebais van gelijke beteekenis was, als het bebouwde Aegypte in het algemeen (†). Niet minder zeker is het, dat Beneden-Aegypte later, dan deze twee deelen, bebouwd werd; de grond moest immers eerst door kunst aan den vloed ontnomen worden! Deze aanmerking is reeds dus van groot gewigt, dewijl zij eene *achtereenvolgende* vordering der bebouwing in Aegypte aanduidt en eenen waan wederlegt, die lang in de geſchiedenis heerschte. Er

(*) DIOD. *I. p.* 55. (†) HEROD. *II.* 15.

Er was een tijd, waarin men zich Aegypte, van deszelfs oorsprong af, als één groot rijk voorstelde, dat door eene lange reeks van eeuwen zonder verandering, of ten minste zonder deeling, voortgeduurd had. De toon, waarop de meeste oude, anders zeer geloofwaardige, schrijvers, vooräl Herodotus, van Aegypte spreken, scheen dit gevoelen te regtvaardigen; en schoon de fragmenten uit Manetho en der latere schrijvers, die uit hem scheppen, daar zij registers van Aegyptische vorsten in onderscheidene Staten bevatten (*), hun schenen tegen

(*) Voor het overzigt dezer bronnen maak ik de volgende aanmerkingen: Toen de Ptolemaeussen Aegypte regeerden, bloeide nevens de andere wetenschappen ook de beoefening der landsgeschiedenis, onder hunne aanmoediging. Ptolemaeus II. liet zich door eenen Aegyptischen priester *Manetho* uit de priester-archiven de geschiedenis des lands schrijven, die in zulk een opgeklaard tijdperk onmogelijk, — zoo als men hem wel beschuldigd heeft, — grove bedriegerijen plegen konde, zoo hij al dwalingen beging. Zijn werk werd nog vermeerderd door Eratosthenes, die de rij der oudste Thebaische koningen rangschikte. Ook andere Grieken namen destijds soortgelijke proeven; doch hunne werken, zoo als dat van Manetho, zijn sedert lang verloren gemaakt; nogtans bewaarde Josephus het eerst eenige fragmenten daaruit, in zijn geschrift tegen Apion. Maar van deze werken werd bij voorkeur gebruik gemaakt door de *Christelijke* schrijvers, toen deze de tijdrekening van den Bijbel zochten te rangschikken; doch zeker slechts volgens hunne veronderstellingen. Dit geschiedde het eerst door *Julius Africanus* in zijn *Chronicon* in de derde eeuw, en door *Eusebius*, die wederom van dezen gebruik maakte, in de vierde. Het werk van Julius Africanus is ins-'ge-

gen te ſpreken, zoo verklaarde men dezelve liever voor onecht, of onvolledig, voordat men de gewone wijze van voorſtelling opgaf.

De-

gelijks verloren gemaakt; van het Griekſche origineel van Euſebius hebben wij ſlechts fragmenten; maar eene Latijnſche overzetting van Hieronymus, echter alleenlijk van het tweede deel of der canons. De kronijken van beide werden nogtans weder gebruikt door den monnik *Georgius Syncellus* in zijne kronijk in het begin der negende eeuw, die op deze wijze eene hoofdbron werd. Maar ook hier hebben de laatſte tien jaren ons onverwacht eene verrijking aangebragt. De kronijk van Euſebius werd volledig, ook het eerſte boek, of de Iſagoge, in eene *Armeniſche* overzetting in Konſtantinopel weder gevonden. Er verſcheen hiervan het eerste te Milaan eene uitgaaf in het licht, doch eene vervalschte. Maar kort hierop door eenen geleerden monnik *Aucher* de echte uitgaaf met eene woordelijke Latijnſche overzetting, oordeelkundige aanteekeningen en eene voorrede, die alle noodige ophelderingen geeft: *Euſebii Phamphili chronicon bipartitum, nunc primum ex Armenico textu in Latinum converſum, adnotationibus auctum, graecis fragmentis exornatum, opera* P. IOANNIS BAPTISTAE AUCHER, *Ancyrani, Monachi Armeni, Venetiis* 1818. 4to. Van deze uitgaaf maak ik gebruik. Op deze wijze hebben wij dus de berigten van Manetho, doch altijd eerst uit de tweede of derde hand, en zonder twijfel dikwijls in bijzondere zaken vervalscht; maar daarom toch niet over het geheel. De eerſte nieuwe ſchrijver, die het beproefde uit deze bronnen eene tijdrekenkundige geſchiedenis der *verſchillende* Staten te ontwerpen, die dikwijls gelijktijdig in Aegypte bloeiden, was MARSHAM in zijnen *canon chronicus* (*Londini* 1672.), een werk, dat met even zoo vele ſcherpzinnigheid als geleerdheid geſchreven is. In lateren tijd poogde inzonderheid GATTERER in zijne *ſynchro-*

Deze denkbeelden hebben thans geene wederlegging meer van nooden. Het is door de nasporingen van latere schrijvers buiten twijfel gesteld, dat Aegypte in deszelfs vroegere tijden *vele gelijktijdige Rijken of Staten* bevattede, die nogtans naderhand tot éénen grooten Staat vereenigd werden. En wanneer er hieromtrent nog eenige twijfel bestaan konde, zoo is die nu, sedert wij de volledige kronijk van Eusebius bezitten, opgeheven, en wel door de getuigenis van Eusebius zelven, dat verscheidene dynastiën als gelijktijdig en nevens elkanderen beschouwd moeten worden (*). Maar nog sterker! Uit eene plaats bij Josephus blijkt, dat ook Manetho zelf dit gevoelen koesterde; want volgens hem werden de Hyksos door den koning van Theben en door *de andere* koningen van Aegypte verdreven (†). Maar hier wordt van een tijd-

nistischen Universalhistorie de dynastiën van Manetho beter te rangschikken, zonder zich zelven toch te voldoen. *Weltgeschichte nach ihrem ganzen Umfange*, *f.* 16. Zoo lang onze hulpmiddelen zoo armoedig blijven, moet men de hoop opgeven, om hier eene naauwkeurige tijdrekening in het bijzonder daar te stellen.

(*) *Porro si quoque valde auctus temporum numerus reperiatur, tamen et illius diligenter rationem scrutari oporteat; forte enim iisdem temporibus multos reges Aegyptiorum simul fuisse contigerit. Siquidem Thinitas aiunt et Memphitas, Saitasque et Aethiopes regnasse, atque interim alios quoque, et sicut mihi videtur, alios alibi; minime autem alterum alteri successisse; sed alios hic aliosque illic regnare oportuisse.* EUSEBII *Chronicon*, *p.* 201, 202.

(†) Μετὰ ταῦτα δὲ τῶν ἐκ τῆς Θηβαΐδος καὶ τῆς ἄλλης Αἰγύπτου βασιλέων γένεσθαι φῆσιν (ὁ Μανεθὼν) ἐπανά-

tijdperk van ten minste achttien eeuwen gesproken, waarin Aegypte tot op de verovering der Perzen meerendeels eigene inlandsche koningen had. Welk eene menigte veranderingen konde in dit tijdvak plaats hebben? Hoe vele Staten konden in deze reeks van eeuwen ontstaan zijn en weder te grond gaan, zonder dat derzelver namen ook slechts door de geschiedenis bewaard bleven? En hoe vele moeten er niet werkelijk ontstaan en te grond gegaan zijn, wanneer men niet aan de aldaar bestaande inrigtingen eene vastheid en duurzaamheid toekennen wil, die toch wel niet het lot van menschelijke dingen is?

De voormelde dynastiën van *Manetho* bevatten, wel is waar, weinig meer dan registers van koningen; doch zij zijn des niet te min van het hoogste belang voor de Aegyptische oudheid; niet alleen, dewijl zij tot deze meer juiste voorstellingen leiden, maar vermits zij ons ook tevens de steden melden, waarin deze koningen regeerden, en derhalve de plaatsen aanduiden, waar de oudste Aegyptische Staten gegrond waren. Bij een volk, welks geheele wezen, staatsregeling en beschaving, zoo zeer naar de plaatselijke gesteldheid gevormd was, zijn dit de gronddenkbeelden, waarop ieder verder onderzoek moet gebouwd worden. Volgens de eenstemmige overlevering, zoo van Manetho, als van anderen, werden de oudste Aegyptische Staten gezamenlijk *in het Nijl-dal*, aan weerszijden der ri-

νάστασιν ἐπὶ τοὺς ποιμένας. *Reges Thebaidos et reliquae Aegypti invasionem fecisse dicit Manetho contra pastores.* Joseph. *c. Apion*, *I. p.* 1040.

rivier, gevonden; de aard der dingen bragt dit mede, dewijl in Beneden-Aegypte, of de Delta, de grond zelve eerst later gevormd werd. De door Manetho opgenoemde rijken in Boven- en Midden-Aegypte zijn, als wij van de zuidelijke grenzen beginnen, de Staat van *Elephantine*, van *Theben* of *Diospolis*, van *This*, dat naderhand *Abydus* heet, van *Heracleopolis* en van *Memphis*, niet ver van de plaats, waar de Nijl zich verdeelt. — Eerst in de laatste afdeeling zijner dynastiën komen ook Staten in Beneden-Aegypte, of de Delta, voor; namelijk de Staten van *Tanis*, *Bubastus*, *Mendes*, *Sebennytus* en *Sais*.

Volgens zijne berigten schijnt geen dezer rijken onafgebroken voortgeduurd te hebben; de rijen hunner koningen houden op en beginnen weder; dezelve worden door ons onbekende omwentelingen vernietigd en onderdrukt, tot dat zij onder meer gelukkige tijdsomstandigheden op nieuw weder bloeiden. En hoe weinig wij ook van deze enkele veranderingen onderrigt zijn, zoo kunnen zij ons toch geenzins bevreemden, bij de herinnering, dat het smalle vruchtbare dal, gelijk de Delta, waarin zij lagen, allerwege door ruwe nomadische volken omringd was, wier invallen en oorlogen menige veranderingen te weeg moesten brengen en, volgens de getuigenis der geschiedenis, ook te weeg gebragt hebben. Eene naauwkeurige tijdrekening derzelve, in zooverre zij gelijktijdig bestonden en op elkanderen volgden, vernietigd werden en wederom herleefden, ligt buiten den kring onzer nasporingen; wat hieromtrent met eenige waarschijnlijkheid kan gezegd worden, is voorloopig reeds

reeds lang uitgeput (*); doch zoo veel blijkt uit alles, dat Theben en Memphis de grootste, de magtigste en duurzaamste, onder dezelve geweest zijn.

Langs welke wegen zijn deze vroegste Aegyptische Staten gevormd? Wien zijn zij hunnen oorsprong en hunne beschaving verschuldigd? Dit zijn de vragen, die wij vooreerst onderzoeken zullen.

Intusschen durf ik wel hopen, dat de bouwstoffen tot derzelver beantwoording in de vorige afdeelingen reeds grootendeels aanwezig zijn. Wij hebben eenen eerdienst leeren kennen, die over het Nijl-dal uitgebreid was, dien van Ammon en der aan hem verwante goden, die aan hunne tempels verbonden was. Wij hebben tevens eene uitgestrekte verkeering door den handel leeren kennen, die het zuiden der wereld, van Indië tot aan Afrika, omvattede; wij hebben zekere plaatsen leeren kennen, die gelijktijdig de hoofdplaatsen van den eerdienst en van den handel waren; wij hebben reeds uit de voorbeelden van Meroë en Ammonium gezien, dat de heiligdommen, die hier opgerigt waren, tevens de middenpunten van Staten werden, waar juist om die reden eene priester-kaste de heerschende kaste was; wij hebben eindelijk gezien, dat de uitbreiding van eerdienst en handel, door het aanleggen van nieuwe heiligdommen in verwijderde maar welgelegene streken, een gewoon verschijnsel was (†).

Men

(*) GATTERERS *Synchronistische Universalhistorie s.* 301. *etc.* en ook zijne latere leerboeken.

(†) Het zij mij vergund uit het vorige deel (bladz. 437. Aant.)

Men heeft slechts noodig, om eenen algemeenen blik op het oude Aegypte zelve te werpen, om zich te overtuigen, dat deze denkbeelden ook eene toepassing op hetzelve toelaten, en dat aldaar veel op gelijke wijze ontstond. Hing ook hier de geheele beschaving niet van eene priester-kaste af? Zijn bij al de overige veranderingen de sporen hiervan ooit verloren gegaan? Toont Aegypte niet veeleer in het tijdperk van deszelfs hoogste beschaving den vorm van eenen voltooiden priesterstaat, waarin alle zaden, die in eenen min gelukkigen grond verstikten, door gunstige omstandigheden op velerlei wijzen ontwikkeld zijn?

Maar ook in de Aegyptische geschiedenis zelve zijn sporen overgebleven, die tot eene verdere opheldering leiden. Zoowel Theben, als de Staten van Boven-Aegypte in het algemeen, worden, in de eigenlijke berigten der priesters, volkplantingen van Meroë in Aethiopië genoemd (*), en in Theben levert de dienst van Jupiter Ammon, wiens tempel het middenpunt des Staats vormde, hiervan reeds het bewijs op. Elephantine was zijnen oorsprong hoogst waarschijnlijk aan de scheepvaart op den Nijl verschuldigd. Het lag op dat punt, van waar

Aant.) aan de zoo merkwaardige verschijning te herinneren, die ons BURKHARDT, zonder hierbij aan de oudheid te denken en dus niet als eenige bevestiging voor ons gevoelen, berigt, dat nog heden, bijna op de plaats van het oude Meroë, een volkomen gelijke *priesterlijke handelstaat*, de kleine Staat van *Damer*, gevonden wordt, die aldaar beschreven is. Is er wel eene betere verklaring over de oudheid mogelijk?

(*) DIOD. *I. p.* 175, 176.

waar de Nijl onafgebroken bevaarbaar blijft, en waar de ſcheepvaart eene andere gedaante moest aannemen, vermits men geene draagbare vaartuigen meer noodig had (*). Memphis, welks ligging door de bedijking zoo merkwaardig was, heet eene volkplanting van Theben (†). Maar ook de overige ſteden van Aegypte leidden — middelijk of onmiddelijk — hunne afkomst van Aethiopië af, van hetwelk zij zich als volkplantingen beſchouwden, en in hunnen godsdienst en in hunne inrigtingen hiervan de bewijzen vonden (‡).

Het tot hiertoe verhandelde levert dus het reſultaat op, dat juist die ſtam, die in Aethiopië en Meroë regeerde, zich ook door volkplantingen het eerſte naar Boven-Aegypte uitbreidde; dat juist deze volkplantingen door derzelver bloei de moeders van

(*) De tegenwerping, dat zulk een klein eiland als Elephantine geenen Staat zou hebben kunnen uitmaken, valt van zelve weg, dewijl hier alleen gezegd wordt, dat het door deszelfs heiligdommen het middenpunt geweest is, waartoe vele der omliggende ſtreken behooren konden. In de berigten over Elephantine van JOMARD, *Description*, *Chap. III. p.* 18., wordt het waarſchijnlijk gemaakt, dat de naam Elephantine ſlechts eene vertaling van Philae is; dewijl *Fil* of *Phil* in het Aegyptisch zoo veel als olifant beteekent; en onder dezen naam in het algemeen de kleine eilanden in den Nijl hebben aangeduid kunnen worden, die gezamenlijk éénen Staat uitgemaakt zouden hebben. Ik laat zulks onbeſlist; doch de aanmerking is gewigtig, dat datgene, wat HERODOTUS *II.* 28 van Elephantine zegt, noodzakelijk van Philae moet verſtaan worden.

(†) DIOD. *I. p.* 60.

(‡) DIOD. *I. p.* 175.

van andere werden, en, terwijl men den loop der rivier volgde, zoo allengskens eene reeks van volkplantingen in het Nijl-dal gesticht werd, die, volgens den gewonen gang der oude wereld, waarschijnlijk oorspronkelijk onafhankelijk van elkanderen waren, en dus even zoo vele kleine Staten vormden (*). Indien met de uitbreiding van hunnen eerdienst, of van Ammon zelven, of der aan hem verwante goden en tempelgenooten, waar na zelfs de volkplantingen genoemd werden, de uitbreiding van den handel de eerste reden was, die kolonisten uit Meroë naar gene zijde der woestijn lokte, zoo kwamen door de vruchtbaarheid des lands en door de gemakkelijkheid, om ruwe inheemsche stammen aan zich te sluiten, weldra meer oorzaken hierbij, die den bloei en de langzame uitbreiding dezer wijze, om volkplantingen aan te leggen, in een vreedzaam tijdperk bevorderen moesten. De voordeelen, die eene hoofdrivier door de verligting van de verkeering aanbiedt, zijn zoo groot, dat het in de wereldgeschiedenis een gewoon verschijnsel is, om hier de beschaving te zien uitbreiden. De oevers van den Euphraat en den Tiger, van den Indus en Ganges, van den Kiang en Hoangho, strekken hiervan even zeer ten bewijs, als de oevers van den Nijl.

Nogtans indien deze wijze van voorstelling het mees-

(*) In welken zin echter deze uitbreiding moet verstaan worden, dat zij niet juist in eene geographische orde stap voor stap geschied is; dat zelfs een terug werken van Aegypte op Aethiopië geenzins ontkend kan worden, is reeds in het vorige deel bladz. 440. door mij aangetoond; waarop ik hier verwijs.

meeste met den aard der dingen overeenstemt, zoo zij er ook nog in den lateren Aegyptischen regeringsvorm in *de staatkundige indeeling des lands* bewijzen overgebleven, die haar bevestigen.

Het vruchtbare gedeelte van Aegypte was namelijk in zekere *Nomoi* of *distrikten* afgedeeld, die men bij vele gelegenheden, ook nog onder de Ptolemaeussen, vermeld vindt. Doch het was eene aloude instelling uit de tijden der Pharao's afkomstig; — want de Aegyptenaren zelve schreven die aan Sesostris toe (*); en de indeeling duurde voort, zoowel ten tijde der Ptolemaeussen, als der Romeinen.

Men heeft slechts eenen vlugtigen blik op de Aegyptische geschiedenis te werpen, om op te merken, dat dezelve, offschoon zij over het geheel voortduurde, toch in het bijzondere aan menigerlei veranderingen onderworpen geweest is. Naauwlijks twee schrijvers geven het getal der Nomoi gelijk op; en de verwarring is nog grooter, wanneer men derzelver afzonderlijke namen tegen elkanderen vergelijkt. D'Anville heeft op zijne kaart drie en vijftig derzelve zamengebragt, en toch vindt men bij hem niet eens al de door Herodotus aangehaalde; Strabo (†) telt er zes en dertig, Plinius en andere wederom anders; verscheidenheden, die bij de vele staatkundige veranderingen, die het Aegyptische rijk, ook met opzigt tot deszelfs omvang, ondergaan heeft, ons niet bevreemden kunnen.

Wij laten het aan eenen toekomenden geschiedschrij-

(*) Diod. *I. p.* 64.

(†) Strab. *p.* 1154. alsmede Diod. *l. l. cf.* Plin. *V.* 9.

schrijver over, om den loop dezer veranderingen na te speuren. Voor de tegenwoordige navorschingen is alleenlijk de vraag belangrijk: Hoe ontstond deze indeeling, en welke was hare oorspronkelijke gedaante?

Ook hier is *Herodotus* de eenige schrijver, bij wien wij oplossingen verwachten kunnen. Toen hij Aegypte zag, zou er zeker in het bijzondere ook bij deze indeeling reeds verscheidene veranderingen kunnen voorgevallen zijn; doch zij was ten minste nog geene bloote Grieksche, of Romeinsche indeeling in provinciën geworden. Sporen van dat gene, wat zij oorspronkelijk geweest was, moesten, of konden ten minste, nog in stand gebleven zijn, die eenen zoo naauwkeurigen waarnemer als Herodotus niet ontgaan konden.

Een aanmerking, die zich bij eenige oplettendheid van zelve aanbiedt, en die tot verdere gissingen aanleiding geven moet, is deze, dat die verdeeling in Nomoi in eene zekere betrekking met de voorwerpen en den aard van den eerdienst in onderscheidene deelen van Aegypte stond. In dezen Nomos, heet het, werd deze of gene godheid vereerd, waren deze of die dieren heilig; in eenen anderen was het anders. Deze aanmerking leidt van zelve op het denkbeeld, dat bij deze, zoo als bijna bij alle andere instellingen, eerdienst en staatkunde in een naauw verband stonden. De volgende plaats van Herodotus stelt, onzes erachtens, deze duistere vraag over den oorsprong der Nomoi, die D'Anville voor onoplosbaar hield (*), in verband

(*) D'ANVILLE, *Mémoire sur l'Egypte*, p. 34.

band met dat gene, wat wij reeds tot hiertoe over de vorming der Aegyptische Staten aangemerkt hebben, in haar volkomen licht.

„ Zij," zegt Herodotus, „ die het heiligdom van den Thebaanschen Jupiter gegrond hebben, *of* tot den Thebaanschen Nomos behooren, onthouden zich van schapen en slagten daarentegen geiten. Maar zij, die het heiligdom van Mendes gesticht hebben, *of* tot den Mendischen Nomos behooren, onthouden zich allen van geiten en slagten daarentegen schapen."

Deze getuigenis des geschiedschrijvers schijnt mij te duidelijk bepaald en te zeker te zijn, dan dat over den oorsprong en de vroegste gedaante der Aegyptische Nomoi nog eenige verdere twijfeling zou kunnen overblijven. Het is blijkbaar, dat de Nomoi oorspronkelijk aan den tempel verbonden waren. Iedere nieuwe volkplanting der priester-kaste, met het gebied, dat zij vormde, maakte eenen nieuwen Nomos, die door den aldaar ingevoerden eerdienst, welke nogtans overäl naar de plaatselijke omstandigheden gewijzigd werd, zich van de overige onderscheidde.

Derhalve waren de Aegyptische Nomoi in hunnen eersten oorsprong even zoo vele onafhankelijke priester-staten, en deze verdeeling in Nomoi kon niet eer eene algemeene landsindeeling worden, tot dat geheel Aegypte, of de verscheidene afzonderlijke Staten, die het bevattede, tot één groot rijk vereenigd werden. In dezen zin schreef het Aegyptische volksverhaal deze indeeling in Nomoi aan *Sesostris* toe, dewijl hij alleenheerscher van geheel Aegypte was.

Op

Op deze wijze komen wij dus ook hier op eenen anderen, en wel nog meer geschiedkundig zekeren, weg tot hetzelfde resultaat, waar vroegere naspeuringen ons reeds henen bragten. „ De oudste Staten dezes lands waren oorspronkelijk volkplantingen der priester-kaste, die, terwijl zij de nomaden aan vaste woonplaatsen en deswege tevens aan den landbouw gewende, eenen zekeren ingevoerden eerdienst, naar de plaatselijke gesteldheid gewijzigd en door dezelve geschraagd, tot eenen staatkundigen band maakte, waardoor zij deze ruwe stammen met zich vereenigde."

Het middenpunt van eenen zoodanigen Staat was dus altijd in de eerste plaats een tempel, om welken weldra eene stad gebouwd werd. „ Een Nomos," zegt een Aegyptisch kerkvader, „ heet bij de Aegyptenaren eene stad met haar omliggend gebied en daarin gelegene dorpen (*)." En zelfs de namen der Aegyptische steden strekken hiervan ten bewijs. Wij weten, namelijk uit onderscheidene voorbeelden, dat zulk eene stad eenen dubbelen naam had, eenen priesterlijken, dien van haren beschermgod en deszelfs tempel, en eenen ongewijden, die van toevallige oorzaken afgeleid was. Zoo heet Theben tevens de Ammons-stad; Memphis de stad van Ptha; Heliopolis de stad van Rhé of Helios, tevens On enz. (†). Nogtans waren deze

(*) Cyrill. *ad* Ies. 19. 11. *Νομὸς δὲ λέγεται παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ἑκάστη καὶ αἱ περιοικίδες αὐτῆς, καὶ αἱ ὑπ' αὐτῇ κῶμαι.*

(†) Champollion *Précis p.* 337. De Grieksche namen der steden waren dus vertalingen van priesterlijke namen vol-

ze dubbele namen, voor zooveel ik heb kunnen navorschen, steeds alleen eigenaardig aan de hoofdsteden der Nomoi, waar zich hoofdtempels bevonden, en die daardoor de hoofdplaatsen van Staten waren.

De afzonderlijke lotgevallen dezer kleine Staten, derzelver toe- en afnemen, kan men, zoo als wij reeds aangemerkt hebben, niet opgeven. De natuur der dingen moest het mede brengen, dat eenige stegen, andere zonken, en de magtigste de heerschappij over de zwakke verkregen, zoodat het ons niet bevreemden kan, wanneer wij twee derzelve, *Theben* en *Memphis*, zich boven de andere verheffen, en deze verzwelgen zien. Het ging in Aegypte even als in Phoenicië, waar de verschillende steden, insgelijks volkplantingen van elkanderen, ook aanvankelijk even zoo vele Staten vormden, en het magtig gewordene Tyrus desniettegenstaande eindelijk het overwigt en zelfs in eene zekere mate eene opperheerschappij verkreeg, zonder daarom de andere koningen geheel te verdringen, hen alleenlijk in eenen afhankelijken staat houdende. Doch met dit alles moesten het toch in evenredigheid zwakke Staten blijven, en hierdoor wordt eene andere verschijning opgehelderd, die tot de voornaamste tijdperken der Aegyptische geschiedenis behoort, de langdurige en meermalen herhaalde *kampstrijd met de naburige Nomaden*, door welker overwinning het schitterende tijdperk der Pharao's verscheen.

De

volgens de vergelijking der Aegyptische goden met de hunne.

De landen in de nabijheid van Aegypte waren bijna enkel door Nomadische volken bewoond, en wel grootendeels door zeer magtige volken. Behalve de Libysche en Aethiopische stammen had men de Arabieren tot naburen, welke de vette weiden van Neder-Aegypte inzonderheid uitlokken moesten. Zoodra de bebouwing van het Nijl-dal zich verder noordelijk uitstrekte, was eene aanraking met deze volken onvermijdelijk, die van hunnen kant zich des te meer tot den oorlog genoopt gevoelen moesten, hoe meer de rijkdom der bewoners van het Nijl-dal toenam. Het ligt niet minder in de natuur en leefwijze van zoodanige volken, die alleenlijk vlugten, om zich te versterken en dan weder te komen, dat de oorlogen met dezelve zeer menigvuldig en langdurig zijn moeten. De oudste Aegyptische geschiedenis, waarin zij onder den naam van *Hyksos* (*) voorkomen, is zelfs in hare fragmenten vol berigten hierover, waaruit blijkt, dat offchoon Aegypte aan verschillende zijden door zulke volken aangevallen werd, nogtans de uit het oosten komende, *de Arabieren*, op verre na de geduchtste onder hen waren (†). Zij overstroomden Neder-Aegypte, drongen in Midden-Ae-

(*) De naam Hyksos wordt door Manetho door herder-koningen verklaard; dewijl in de oud-Aegyptische taal *Hyk* de koning, en *Sos* de herders beteekent, zoodat het dus niet de naam des volks, maar die van deszelfs gebieders is. Doch volgens eene andere uitlegging zou het ook *gevangenen* beduiden. IOSEPH. *p.* 1038.

(†) Wij zijn de volgende berigten verschuldigd aan IOSEPHUS *contra Apion Op. p.* 1036. *etc.*, die ons hierover wijdloopige uittreksels uit Manetho bewaard heeft.

Aegypte door, alwaar zij Memphis innamen, verwoesteden de steden en tempels, legden aan den ingang van Aegypte, te *Avaris* bij Pelusium, eene groote verschansing aan, die met muren omringd was, en waar binnen zij, ingeval van nood, terug trokken. Op deze wijze stichteden zij hier een rijk, dat het grootste gedeelte van Aegypte bevattede, en onder eene reeks van koningen, die wij uit Manetho meest bij naam kennen (*), zich lang staande hield. De overwinnaars schijnen, zoo als dit bijna altijd bij nomadische veroveraars het geval was (†), veel van de zeden der overwonnenen aangenomen te hebben. Zij vestigden zich in Neder- en Midden-Aegypte; Memphis werd de hoofdstad van hun rijk, en het is daarom niet te verwonderen, wanneer deze koningen in de reeks der Aegyptische dynastiën mede geteld worden. Volgens de sporen, die bij Herodotus zijn overgebleven (‡), is het

(*) Josephus noemt zes dezer koningen, die 160 jaren geregeerd zouden hebben. De geheele duur der Hyksos stelt hij op 511 jaren. Doch als deze opgaaf juist is, dan is het ontwijfelbaar niet alleen van het tijdperk der eigenlijke regering, maar ook de langdurige en telkens herhaalde oorlogen, welke deze voorafgingen en opvolgden, dat men dit verstaan moet. De eigenlijke regering der Hyksos in Aegypte uit de zeventiende dynastie van Manetho, duurde volgens zijne opgaaf slechts 103 jaren. EUSEB. *Chron. p.* 214. gedurende dezelve stelt Manetho de verheffing van Jozef; en het gunstige onthaal zijner familie, die herders waren, wordt alzins onder de regering eener herder-dynastie het verklaarbaarste.

(†) B. v. de Mongolen en Mantschu-Tartaren in Sina.

(‡) De bouwers der piramiden werden door de Aegyp-te-

het een vrij waarschijnlijk vermoeden, dat *zij* de stichters der piramiden waren, eene soort van gedenkteekens, dat alleen aan Midden-Aegypte, alwaar zij regeerden, eigen was; en die juist, wegens hare ontzaggelijke grootte, den smaak schijnen te verraden van een onbeschaafd volk, dat nogtans on-

tenaren zelve als onderdrukkers des volks en vijanden van den eerdienst geschilderd, HEROD. *II.* 128. Zij spraken niet gaarn over hen en noemden de piramiden werken van den herder *Philitis*, die hier zijne kudden geweid had. Al ware het ook, gelijk ZOËGA (*p.* 389. Not. 8.) zeer waarschijnlijk vermoedt, dat het laatste alleenlijk een zinnebeeldig verhaal was, en Philitis den gebieder der benedenwereld beduidde, zoo verzwakt zulks toch de overige gronden voor dit gevoelen niet; want zelfs in Aegypte bestonden er toch over den ouderdom en de stichters der piramiden verschillende opgaven. DIOD. *I.* 75. Een zeker bewijs, dat zij zeer oud zijn moesten. Sedert wij den piramiden-bouw in Meroë hebben leeren kennen, sedert hetgene men daar in het klein ziet, nu in Aegypte in het groot schijnt behandeld te zijn, kan men het waarschijnlijker vinden, dat ook de Aegyptische piramiden het werk van Aethiopische veroveraars zijn, van welke er, ook volgens HEROD. *II.* 100. reeds lang vóór het schitterendste tijdperk van Aegypte onder de Sesostrissen, niet minder dan achttien in Aegypte geregeerd zouden hebben. Wij willen het aan anderen overlaten om deze, voor het minste niet onwaarschijnlijke, gissing tot zekerheid te brengen, en merken alleenlijk nog aan, dat, ingevolge de bijgebragte plaats uit Diodorus, een ander verhaal bij de Aegyptenaren de bouwing der piramiden tot in de tijden van eenen koning Amasis of Ammosis terug plaatst, die ook als dwingeland geschilderd wordt; doch door eenen *Aethiopischen veroveraar* van den troon gestooten werd.

onder zijne verwonnelingen werktuigkundige kunstenaars vond, door welke dergelijke ondernemingen ter uitvoer konden gebragt worden. Maar hoe het ook zijn mogt, de magt dezer veroveraars begon te zinken, waarschijnlijk uit dezelfde oorzaken, als in andere Oostersche rijken; en daar zij nooit volkomen meester van Boven-Aegypte schijnen geweest te zijn, waar ten minste het rijk van Theben zich ook gedurende hunne heerschappij, offchoon wel in eenen zekeren staat van afhankelijkheid, had staande gehouden, zoo werden zij toch eindelijk door de inheemsche gebieders verdreven, en Aegypte van hun juk verlost. De roem van de hersteller der onafhankelijkheid van Aegypte op deze wijze geworden te zijn, wordt aan Tuthmosis, den koning van Theben, toegekend, die het eerst, in verbindtenis met de *andere* Aegyptische koningen (*), zich tegen de Hyksos verzettede. Na eenen langdurigen kampstrijd werden zij eindelijk in hunne verschansing te Avaris gedreven, en dewijl deze niet met geweld kon ingenomen worden, door den tweeden koning na Tuthmosis, bij wijze van overeenkomst, daartoe gebragt, dat zij dezelve, en tevens geheel Aegypte, vrijwillig ontruimden.

Deze *verdrijving der Hyksos* uit Aegypte werd in derzelver gevolgen ééne der grootste gebeurtenis-

(*) Dit is de uitdrukking van Manetho bij Josephus op aangeh. plaatsen. Dat ook gedurende de regering der Hyksos vele kleine Staten voortduurden, kan niet bevreemdend zijn. De overwinnaars hebben zich welligt vergenoegd, met dezelve, zoo als gewonelijk, schatpligtig gemaakt te hebben.

nisfen voor het land (*). Zij legde, terwijl zij het deszelfs zelfstandigheid wedergaf, tevens hierdoor den

(*) Offchoon tijdrekenkundige nasfpeuringen buiten den kring dezes werks liggen, zoo vereischte toch de duidelijkheid, om de *hoofdtijdvakken* te bepalen, voor zoo verre dit in eene gefchiedenis mogelijk is, waarin men niet volgens jaren, maar volgens eeuwen, rekenen kan. Men moet hier *vier* tijdperken onderfcheiden. Het *eerste* van voor 2000 tot 1800 jaren v. Chr., tijdvak der bevolking van het Nijl-dal en van Neder-Aegypte, waar verfcheidene kleine Staten op de boven omfchrevene wijze ontftonden; doch ook Theben en Memphis reeds zeer gewigtig werden. Abraham vond reeds 2000 jaren v. Chr. een rijk in Neder-Aegypte, en twee eeuwen later, ten tijde van Jozef 1800 v. Chr. was de Staat, waarfchijnlijk Memphis, waarin *hij* zoo groot werd, reeds zoo magtig, dat dezelve Midden- en Neder-Aegypte omvattede. Het *tweede*, van 1800 tot 1700 v. Chr., het tijdvak der *Hykfos*, die Midden-Aegypte onder het juk bragten. De inheemfche Staten duren intusfchen meer of min als afhankelijke Staten voort, inzonderheid de Staat van Theben. De overwinnaars nemen meest de zeden der overwonnenen aan; doch verliezen hierdoor langzamerhand hun krijgshaftig karakter. Het tijdperk van Mofes. Het *derde* van 1700—700 v. Chr., tijdperk der Sefostrisfen, die na de verdrijving der Hykfos geheel Aegypte regeerden. Uit dien hoofde het *fchitterende tijdperk* des rijks, waarin de meeste gedenkteekens der bouwkunst opgerigt werden. Doch op het einde, federt 800, geraakt het rijk in verval, eensdeels door de veroveringen der koningen van Aethiopië of Meroë, en ten andere door binnenlandfche onlusten, zoodat eene Dodecarchie hiervan het gevolg is, tot dat Pfammetichus uit Sais alleenheerfcher van Aegypte wordt. Het *vierde* 700—528., tijdperk der Saïtifche dynastie, tot aan de Perzifche verovering. — De

den grond tot de vereeniging van al de deelen des lands onder éénen gebieder, die, schoon ook waarschijnlijk niet aanstonds, toch na verloop van tijd, volgde, en waarmede het schitterende tijdperk des rijks een begin nam. Welken diepen indruk het aandenken dezer overwinning bij de natie te weeg bragt, ziet men uit de fragmenten hunner jaarboeken; en is het, volgens de geheele wijze, waarop zij hare gedenkteekens oprigtte, ook wel anders te verwachten, dan dat deze schitterende daden daarop vereeuwigd waren. De weinige bewijzen, die ons thans van de geschiedkundige voorstellingen op de muren harer tempels zijn overgebleven, schijnen dit reeds te bevestigen, zoo als wij in eene volgende afdeeling toonen zullen. Dan het is bijna onloochenbaar, dat de reliefs op den grooten tempel te Theben, namelijk dien van Karnak, aan de geschiedenis dezer oorlogen gewijd waren, zoodat de geheele kring, van den oogenblik af, dat de koning de wapenen uit de hand der godheid ontving, om tegen den vijand te trekken, tot dien, dat hij, als overwinnaar, dezelve weder aan de godheid overleverde, voorgesteld is. Zoowel het eigenaardige van het beoorloogde volk, als de aangeduide plaats en de aard van het gevecht, geven er de bewijzen van. De beoorloogden hebben eigene, geheel van de Aegyptenaren verschillende, gelaatstrekken. Al die tot dezelve behooren dragen lange baarden en lange kleederen; alles duidt Ara-

De Aegyptische tijdrekening hangt grootendeels van de bepaling van het tijdperk van *Sesostris* af, op wien wij in de volgende afdeeling zullen terug komen.

Arabieren aan. Maar de duidelijkste bewijzen zijn vervat in de afbeelding van het gevecht en de vlugt. Men ziet hier de verslagene en vlugtende vijanden, voorgesteld als een volk, welks rijkdom in zijne *kudden* van runderen en paarden bestond, die met hare meesters de vlugt namen. De plaatselijke gesteldheid is door eene lotusbloem en door bosch aangeduidt, ten bewijze, dat het moerassige streken waren. Doch op den achtergrond ontwaart men eenen langen, sterk bezetten, muur of verschansing, die, in verband met de overige kenmerken, aan de vesting *Avaris* herinneren moet, die de herders in deze zelfde streek van Neder-Aegypte opgeworpen hadden.

Indien deze gewigtige gebeurtenis den grond tot de nu volgende grootheid van Aegypte legde, zoo wordt uit deze voorstelling toch insgelijks blijkbaar, hoe door deze omwentelingen het nationale karakter en de hoofdtrekken van den regeringsvorm zoo weinig veranderd werden. Van den Staat van Theben weten wij uitdrukkelijk, dat dezelve ook gedurende de vreemde dynastie voortduurde, en vele der overige waarschijnlijk niet minder, hoezeer zij ook schatpligtig waren. De vorm dezer Staten was dus dezelfde gebleven; de priester-regering was geschokt, doch niet gevallen; al waren ook, zoo als de priesters aan Herodotus verhaalden, de heiligdommen meer dan eene eeuw gesloten geweest, zoo waren zij toch wederom geopend geworden. Van Boven-Aegypte af werd de vreemde dynastie verjaagd; van hier werd de onafhankelijkheid hersteld, het rijk vernieuwd en tot één geheel verbonden. Is het dan wel bevreemdend, wanneer

ook

ook in het vereenigde Aegypte de hoofdvorm voortduurt, en het rijk in zijn luisterrijkste tijdvak als een groote priester-staat te voorschijn treedt?

Ingevolge de bovenstaande aanmerking, en naar de waarschijnlijkste bepaling, neemt dit tijdperk een begin tusschen de 1600 en 1500 jaren v. Chr.; in eenen tijd, dat wij nog geen groot rijk in Azië kennen; toen Phoenicië, waarin nog geen Tyrus bestond, nog niet in het bezit van den wereldhandel was; toen de Joden, sedert Josua's dood zonder opperhoofd, zwak en onbeduidend waren, en de duistere verhalen der Grieken ons hunne natie als een volk schilderen, dat zich weinig boven den wilden toestand verheven had. Buiten kijf was dus Aegypte in de geheele toenmalige wereld, ten minste tot aan den Indus, op verre na het meest beschaafde rijk; ook stond er in de navolgende eeuwen geen op, dat het dien voorrang betwisten, of hun gevaarlijk worden kon, en langs dien weg werd, door een lang tijdvak van rust, een voortdurende groei en bloei hier mogelijk, welke de natie tot dien trap verhief, waarop zoowel de berigten der oudheid, als hare eigene gedenkstukken, haar toonen. Eerst omtrent 800 v. Chr., in een tijdstip, waarin de geschiedenis reeds klaarder begint te worden, toonen zich sporen van verval; wij kunnen derhalve met veel waarschijnlijkheid zeggen, dat dit gelukkige tijdvak volle zeven tot acht eeuwen voortduurde. Wat over hetzelve te zeggen valt, zullen wij ons tot de volgende afdeeling voorbehouden.

In de tijden der omwentelingen, die door de verdrijving der Hyksos ontstonden, plaatst de Ae-

gyptische overlevering ook de uitvoering van eenige der buitenlandsche volkplantingen, zoo als b. v. die van Danaus naar Peloponnesus. Hoe zeer het stichten van koloniën, niet alleen binnen, maar ook buiten Aegypte, in den Aegyptischen priestergeest lag, blijkt ten duidelijkste uit het verhaal van Diodorus. In de onderscheidenste wereldstreken waren, volgens zijn verhaal, Aegyptische volkplantingen gesticht; in Griekenland, Colchis, Babylon, ja, zelfs in Indië. Maar aan de stichting dezer volkplantingen buitens lands was ook steeds het denkbeeld van uitbreiding der Aegyptische beschaving verbonden. Zelfs de geheele mythe van den togt van *Osiris*, zoo als wij dien bij Diodorus lezen (*), is niets anders, dan eene zinnebeeldige voorstelling der uitbreiding van den Aegyptischen eerdienst en beschaving door het aanleggen van volkplantingen; gelijk die van Hercules, zoo als wij dit ter zijner plaats aangemerkt hebben, bij de Phoenicers. Het is de beeldspraak van het oude Oosten. Niemand zal in dezelve eene strikte geschiedkundige waarheid zoeken willen; doch wij willen hierdoor ook alleenlijk maar aantoonen, dat deze uitbreiding door priester-koloniën, zoo als wij die voorgesteld hebben, geenzins eene vreemdsoortige, maar eene voor de Aegyptenaren zelfs zeer geschikte, wijze van voorstelling was.

Dit bloeijende tijdvak der Pharao's was ook buiten twijfel dat, waarin de *indeeling in kasten*, als staatkundige instelling, hare volkomenheid verkreeg, en deze scheidsmuren, waartoe de grond door het verschil

(*) DIOD. *l. p.* 22.

schil van afstamming en leefwijze vroeger gelegd was, geheel opgetrokken werden. Zoo lang het land nog in verscheidene Staten verdeeld bleef, kon deze indeeling, hoe zeker zij ook reeds aanwezig was, toch bezwaarlijk tot rijpheid komen. De priester-kaste was ontwijfelbaar door alle Staten verdeeld, die voornamelijk door haar gevormd en geregeerd werden; doch moeijelijk konden in iederen dezer Staten ook alle overige kasten op eene gelijke wijze bestaan. Zoo kon eene kaste der krijgslieden onmogelijk in eenen kleinen Staat gewigtig worden, schoon zij ook in sommige der grootere reeds lang bestond. Maar sedert de vereeniging tot één rijk moesten instellingen van dezen aard, schoon reeds den grond tot dezelve gelegd was, van zelve meer beschaafd worden. Daarom hoe meer deze indeeling, als ware het, den grondslag van den geheelen regeringsvorm uitmaakte, zooveel noodzakelijker zal het zijn op de bijzondere kasten, zoowel der edele, de kasten der priesters en krijgslieden, als de overige, zoo als Herodotus die optelt, eenen blik te werpen.

Het onderzoek over de Aegyptische *priester-kaste* wordt inzonderheid hierdoor moeijelijk gemaakt, dat de schrijvers, op wier getuigenis wij ons beroepen moeten, eerst in een tijdvak leefden, dat dezelve reeds groote en wezenlijke veranderingen moest ondergaan hebben. Iedere omwenteling moest op dezelve terug werken, of veeleer haar het eerste treffen; gelijk reeds de alleenheerschappij over Aegypte, die Psammetichus door vreemde hulp verkreeg. Haar staatkundige invloed moest hierdoor, offchoon ook niet vernietigd, toch min-

der worden. Bij de daarop volgende hervorming der Aegyptische staatkunde zou dezelve waarschijnlijk, ook zonder geweldige schokken, langzamerhand den toestand genaderd zijn, waarin die reeds in den tijd van Herodotus verschijnt, toen van deszelfs vorige heerschappij en magt niet veel meer, dan de bewijzen, overig was. Maar deze verandering werd nog meer bevorderd door de Perzische verovering. De vreemde veroveraars waren de natuurlijke vijanden der regerende kaste, en is het te verwonderen, dat zij bij de stormen, waaraan zij ten doel stond, niet geheel ten gronde gegaan is.

Dus zagen Herodotus en nog meer de schrijvers, waaruit Diodorus geput heeft, alleenlijk de schaduw harer vorige heerlijkheid. Intusschen waren er toch nog altijd zeer aanmerkelijke sporen daarvan overig, en uit dat gene, wat zij ons zeggen, zamengenomen, kan men met groote zekerheid tot hunnen vorigen toestand besluiten.

Het lag reeds in de wijze van ontstaan der Aegyptische Staten, dat de takken van dezen priesterstam zich over geheel Aegypte verbreiden moesten. In alle Aegyptische steden schijnt deze kaste inheemsch geweest te zijn; doch hare hoofdzetels waren en bleven nogtans de groote steden, die voorheen de hoofdplaatsen der Aegyptische rijken geweest waren, Memphis, Theben, Heliopolis en Sais; het waren tevens de plaatsen, waar ook de *hoofdtempels* gevonden werden, die in de berigten van Herodotus en andere schrijvers zoo dikwijls vermeld worden (*).

Ie-

(*) De bewijzen voor het naastvolgende vinden wij Herod. *II.* 36, 37, 42., in vergelijking met Diod. *I. p.* 84.

Ieder Aegyptische priester moest in den dienst van eenige godheid zijn, dat wil zeggen, hij moest ergens tot eenigen tempel behooren. Het getal priesters voor dezen of genen God was nooit bepaald; volgens de geheele inrigting kon het niet anders dan toevallig zijn, dewijl het priesterschap in de geslachten voorterfde, en deze nu meer dan minder talrijk zijn. De priester-kaste was niet alleen in Aegypte over het algemeen erflijk; maar ook weder het priesterambt van deze of gene godheid. De zonen der priesters van Vulcanus te Memphis konden niet in het priester-kollegie te Heliopolis komen, even min als de zonen der laatste in het kollegie der eerste.

Hoe zonderling ons deze inrigting ook schijnen mag, zoo natuurlijk is zij. Ieder tempel had uitgestrekte landerijen, welker inkomsten door de priesters, die tot denzelven behoorden, genoten werden, wier voorvaderen eens dezen tempel gebouwd, zich de naburige stammen tot onderdanen gevormd, en deze velden vruchtbaar gemaakt hadden. Het was dus een natuurlijk erfregt, dat zoo veel te minder vervreemd kon worden, dewijl het niet alleen op de inkomsten, maar ook op het gebied van iedere priester-kolonie, betrekking had.

De priesterschap, die tot iederen tempel behoorde, was wederom onderling op het naauwkeurigste ingerigt. Zij had eenen *opperpriester*, wiens post insgelijks erflijk was; en de verdeeling der overige was gemaakt ingevolge de onder hen verdeelde werkzaamheden.

Het zal wel geene herinnering noodig hebben, dat deze hoogepriesterlijke posten in de hoofdsteden

den van Aegypte de eerste en hoogste waren. Zij waren in eenen zekeren zin erflijke vorsten, die de koningen schier evenaarden, en bijna gelijke voorregten genoten. Zoowel in Memphis als in Theben waren te gelijk opperpriesters en koningen geweest, zoo lang hier nog eigene en onafhankelijke Staten bloeiden. Hunne Aegyptische titel was *Piromis*, volgens de verklaring van Herodotus zooveel als *de edele en goede* (*); hetwelk niet zoozeer op het zedelijke karakter, maar op de adelijke geboorte duidt (†). Hunne beelden werden in de tempels geplaatst. Waar zij in de geschiedenis voorkomen, verschijnen zij als de eerste staatspersonen, zelfs reeds ten tijde van Moses. Toen Jozef in Aegypte verheven zou worden, moest hij eerst door een huwelijk met de priester-kaste in verbindtenis treden; hij huwde met de dochter des opperpriesters te *On* of Heliopolis (‡).

De inrigting der mindere priesters was in de onderscheidene steden waarschijnlijk verschillende, volgens den maatstaf en de behoeften der plaats. Zij bleven niet alleen de regerende stam, wijl alle staatsbedieningen door hen vervuld werden; maar nog veel meer, dat zij zich in het uitsluitende bezit van alle wetenschappelijke kennis staande hielden, die volstrekt door het plaatselijke gevormd was en eene onmiddelijke betrekking op de behoeften des volks

(*) Herod. *II.* 143. *καλὸς κἀγαθός*.

(†) Dat dit de zin is van *καλὸς κἀγαθός*, heeft Walker kortelijk bewezen in zijne inleiding van Theognis. *Theognidis Reliquiae*, *p.* XXIV.

(‡) *Genesis* 41. 45.

volks had. Men verwijdere derhalve geheel het denkbeeld, als of godsdienſtige verrigtingen hunne eenige, of ten minſte hunne gewoonlijkſte, bezigheid geweest waren, een denkbeeld, waartoe de weinig pasſende naam van *priesters* zoo ligtelijk aanleiding geven kan. Zij waren regters, geneesheeren, uitleggers van voorteekenen, bouwmeesters, kortom, al dat gene, waartoe eenigerlei wetenſchappelijke kennis behoort.

Het blijkt ten duidelijkſte uit de geheele Aegyptiſche geſchiedenis, dat iedere groote ſtad dezes lands oorſpronkelijk éenen zoodanigen hoofdtempel had, die ook in het vervolg hoofdtempel bleef, zoowel als de godheid, die in denzelven vereerd werd, de voornaamſte plaatſelijke of beſcherm-god der ſtreek bleef. De priesters te Memphis heten altijd (volgens de Griekſche benaming) priesters van Vulcanus, die te Theben priesters van den Thebaanſchen Jupiter, die te Sais priesters van Minerva, die te On priesters der zon enz. Deze hoofdtempels waren de vroegſte volkplantingen der priesterſchap van iedere ſtreek, waaraan tevens de geheele heerſchappij van den daaruit voortkomenden Staat verbonden was; doch het zal wel geene herinnering noodig hebben, dat het den priesters geoorloofd bleef, om bij verdere vergrooting ook meerdere tempels van andere goden, volgens tijdsomſtandigheden en plaatſelijke betrekkingen, aanteleggen. Doch het getal der goden, voor wien tempels gebouwd werden, ſchijnt, ten minſte in Boven-Aegypte, altijd ſlechts zeer beperkt geweest te zijn. Hier vernemen wij tot heden alleenlijk van tempels van Ammon, van Oſiris, van Iſis

Isis en van Typhon. In Midden- en Neder-Aegypte schijnt deze kring naderhand uitgebreid te zijn; maar het bleef toch altijd een kring, die zich tot het goden-geslacht van Ammon bepaalde.

Nu zal het ons gemakkelijker vallen, om eene andere, niet minder belangrijke, vraag te beantwoorden, betreffende de inkomsten der Aegyptische priesters. Ook hier is men lang genoeg bij het denkbeeld staan gebleven, om zich hen voor te stellen als eene klasse van menschen, die door den Staat, of door den koning, *besoldigd* werd; een denkbeeld, dat nog zelfs die schrijvers schijnen aan te kleven, die zich boven de gewone voorstelling dezer merkwaardige kaste het hoogste verheven hebben.

Uit dat gene, wat tot hiertoe over de volkplantingen dezer priesters gezegd is, volgt reeds natuurlijk, dat zij de eerste grondeigenaars binnen den kring van hun gebied zijn moesten. Het kan ons derhalve geenzins vreemd voorkomen, wanneer zij volgens de berigten van Herodotus als de *voornaamste landeigenaars* in Aegypte verschijnen, een voorregt, dat, volgens Diodorus, buiten hun alleenlijk door de koningen met opzigt tot derzelver domeinen, en door de soldaten-kaste (hoewel slechts onder zekere beperkingen) genoten werd. Doch het is niet alleen onwaarschijnlijk, maar zelfs tegen de geschiedenis, wanneer men deze laatste inrigting als volkomen gelijk en onafgebroken voortdurend in alle Aegyptische Staten schildert. Onwaarschijnlijk, vermits het niet wel te denken is, dat de priesterkaste bij eene groote uitbreiding van eenen Staat het voorregt van den landeigendom in zijnen ge-

hee-

heelen omvang zou hebben kunnen handhaven; tegen de geschiedenis, dewijl reeds ten tijde van Jozef in den Aegyptischen Staat, aan welks hoofd hij stond, ook buiten de priester-kaste en den koning, grondbezitters gevonden worden, die dezelve bij den toenmaligen hongersnood aan den koning voor koorn kunnen overlaten (*).

Maar welke veranderingen hier ook mogen ontstaan zijn, zoo veel blijft toch zeker, dat een groot gedeelte, misschien wel het grootste en schoonste, der landerijen altijd de eigendom der priesters bleef. Volgens de berigten van Herodotus en Diodorus was de inrigting aldus:

Bij iederen tempel, of bij iedere priester-volkplanting, behoorden uitgestrekte landerijen, die het oorspronkelijke gebied en dus de gemeenschappelijke eigendom der geheele volkplanting waren. Deze landerijen werden tegen eenen matigen prijs verpacht, en uit derzelver inkomsten werd de gemeenschappelijke schat des tempels vergaderd, welks bestuur werd opgedragen aan daartoe aangestelde personen of rentmeesters (die almede tot de priester-kaste behoorden (†)). Uit deze gelden werden de levensbehoeften der priesterlijke familiën, die tot iederen tempel behoorden, bestreden; zij hadden voor zich en de hunne eene vrije tafel. „ Men be-

(*) *Genes.* 47. v. 18—26. Eene zeer merkwaardige plaats, die behalve de toenmalige magt der priesters, ook tevens een voorbeeld geeft van de uitbreiding der koninklijke magt in eenen Aegyptischen Staat.

(†) De rentmeester van het priesterkollegie te Sais wordt uitdrukkelijk door *Herodotus* genoemd *II.* 28.

bereidt hun dagelijks zoo vele geregten," zegt Herodotus, „ van die soorten van vleesch, die zij volgens hunne grondstellingen eten mogen, en geeft hun daarbij ook zoo veel wijn" (want ook het gebruik van dezen hadden zij boven de lagere kasten vooruit), „ dat zij van hun bijzonder vermogen niets tot hun onderhoud noodig hebben te gebruiken."

Dat ieder Aegyptisch priester, of priester-familie (want dat zij gehuwd waren heb ik wel niet noodig vooraf te herinneren), behalve deze openlijke en algemeene goederen, nog een afzonderlijk vermogen, en derhalve ook eigene landerijen, bezat en bezitten konde, zou van zelve spreken, al had Herodotus het op de aangehaalde plaats niet uitdrukkelijk gezegd. De priester-familiën waren de eerste, voornaamste en rijkste des lands! De priesters zelve waren steeds uitsluitend in het bewind der staatsbedieningen en hadden daarenboven nog verscheidene der voordeeligste posten. Zij vormden eenigermate eenen *grootelijks bevoorregten adel.*

De hoogste zindelijkheid op hun ligchaam en in hunne kleeding is een geheel eigenaardige trek in het karakter der Aegyptische priesters. Het is buiten kijf, dat het plaatselijke en de luchtgesteldheid, zoowel als hun geheele leefregel, hiertoe de meeste aanleiding gaf; doch zij schijnen het ook zeer goed geweten te hebben, welk eenen beslissenden invloed eene uitwendige zindelijkheid op de vorming des volks heeft. Zij gaven zelven hierin niet alleen het volkomenste voorbeeld, maar bevolen dezelve ook op het sterkste hunne onderdanen aan. Herodotus zegt: „ de Aegyptenaren letten

op

op niets zoo naauw, dan dat zij altijd zuiver gewasschene linnen-kleederen dragen." Over deze wierpen zij de overige wollen-kleederen. De priesters daarentegen waren enkel in zuiver wit linnen gekleed (*), en droegen schoenen uit byblus (†). Zij scheerden zorgvuldig hun haar, om voor alle ongedierte beveiligd te zijn en baadden zich tweemaal daags. Zou wel de hoogere klasse in eenig vreemd land zich op eene meer eenvoudige en verstandige wijze door hunne kleeding onderscheiden hebben?

Bij de schrijvers en kerkvaders der eerste eeuwen vindt men nog eene menigte berigten over de Aegyptische priesters, die grootendeels de inwendige inrigting der kaste betreffen (‡). Zij worden daar in

(*) Waaronder waarschijnlijk toch ook *katoen* moet verstaan worden. *Cf.* DE SCHMIDT *de sacrif. et sacerdot. Aegypt. pag.* 26. Ook komt het mij waarschijnlijk voor, dat deze kleederdragt van eene zuidelijke afkomst is. Overigens worden deze berigten door de afbeeldingen der priesters op de gedenkteekens volkomen bevestigd. Zij verschijnen hier altijd in lange kleederen, en met kaal geschorene hoofden, waarop zij een bijzonder deksel dragen. Dit hoofdtooisel schijnt het verschil van rang aan te duiden; doch vermoedelijk had het ook nog andere godsdienstige beteekeningen. Eene nadere studie van het hoofdtooisel en deksel geeft misschien eerst den sleutel tot zoo vele zinnebeeldige voorstellingen der Aegyptische oudheid.

(†) *Byblus* is de *Cuperus papyrus* van LINN., uit welks bast ook papier, zeilen, kleederen en matrassen, gemaakt worden. D.

(‡) Men vindt dezelve het volkomenste bijeenverzameld in de geleerde verhandeling van DE SCHMIDT *de sacrif. et sacerd. Aegypt.*; men vergelijke nog hierbij ZOËGA *de Obeliscis*, *p.* 513 *etc.*

in propheten, pastophoren, neokoren enz. (*) afgedeeld. Deze afdeelingen worden ook alzins bevestigd, door het gene men op de gedenkteekens ziet en door het opschrift van Rosette. Anderzins moet men deze latere berigten geene te hooge oordeelkundige waarde toekennen, zoodra er van den regeringsvorm der *oudere* Aegyptische priesterkaste gesproken wordt. Deze, eenmaal zoo eerwaardige en voor de beschaving harer natie zoo werkzame, klasse van menschen was tot kwakzalvers gezonken, die nog van den opbrengst der tempel-goederen leefden en zoo veel te rijker in titels werden, hoe armer zij in magt waren.

Volgens de eenparige getuigenis der schrijvers (†) volgt het naaste op de priester-kaste de *soldatenkaste*, of de stam der Aegyptische krijgslieden. Een niet minder belangrijk onderwerp ter naspeuring; doch bij hetwelk de zwarigheden nog schijnen te vermenigvuldigen.

Het lag in den aard der zaken, dat de staatkundige veranderingen, die Aegypte onderging, inzonderheid der hervorming tot één rijk, op de inwendige inrigting dezer kaste even zoo sterk, misschien nog sterker, werken moesten, als op de vorige. Natuurlijk ontstaat de vraag, of in vroegere tijden ieder of verscheidene der bijzondere Staten hunne krijgslieden-kaste hadden? En indien zij die

(*) De *pastophori* waren de priesters, die het beeld van de godheid in den plegtigen omdragt in een kastje droegen: de *neokori* priesters, die het toezigt over het zuiver-houden van den tempel hadden. D.

(†) Herod. *II.* 155. 166. Diod. *l. l.*

die hadden, hoe dezelve naderhand hervormd werden? Onze berigten strekken zich hier wederom alleenlijk tot latere tijden uit. Wij zullen derzelver beeld volgens Herodotus en Diodorus zoo naauwkeurig schetsen, en er vervolgens datgene bijvoegen, wat wij eenigzins als eene waarschijnlijke gissing meenen te kunnen zeggen.

De Aegyptische krijgslieden waren, volgens Herodotus, een *stam*, en wel één der *voornaamste* stammen des volks, even als de priester-kaste. Zij werden weder verdeeld in *Hermotybiërs* en *Kalasiriërs* en de een zoo wel als de andere hadden zekere nomoi of distrikten bezet, die Herodotus met namen aanhaalt. De Hermotybiërs waren ten tijde hunner grootste magt 160,000 man sterk; de Kalasiriërs 250,000 man. Geen van beiden mogt eenig handwerk drijven; zij waren enkel voor den krijg bestemd, en deze bestemming ging van den vader op den zoon over.

Hunne soldij bestond in landerijen; want zij waren benevens de koningen en priesters landeigenaars. Ieder hunner had twaalf akkers lands, de akker tegen honderd Aegyptische ellen (*) gerekend. Jaarlijks moesten duizend man, zoowel van de Kalasiriërs als van de Hermotybiërs, bij den koning de wachten betrekken, en deze kregen nog buiten hunne landerijen dagelijks eenen bepaalden voorraad van vleesch, brood en wijn. Men maakte hen, laat Diodorus er op volgen, tot landeigenaars, vooreerst, om hunne vermeerdering door hu-

(*) De Aegyptische el bedraagt volgens *d'Anville* 21⅓ Parijsche duimen. *Mémoire sur l'Egypte p.* 27.

huwelijken te bevorderen, en ten andere, om hun hierdoor belangstelling voor de verdediging des lands in te boezemen.

Ingevolge deze berigten van Herodotus waren de Aegyptische krijgslieden inlandsche Aegyptische volksstammen, die in bepaalde streken des lands hunne woonplaats hadden, en welke men bij eene naauwkeurige opmeting van den grond een zeker aandeel in landerijen gegeven had. Dit is blijkbaar het denkbeeld, dat men zich over het geheel van hen vormen moet.

In hoe verre de beide soorten, de Kalasiriërs en de Hermotybiërs, van elkanderen onderscheiden waren, en in welke betrekkingen zij stonden, zegt ons de geschiedenis niet; de beantwoording dezer vraag blijft aan de enkele gissing overgelaten. Het is wel het waarschijnlijkste, dat het oorspronkelijk verschillende stammen waren. Ten minste zij hadden toch in afgezonderde distrikten van Aegypte hunne woonplaatsen.

Herodotus heeft uitdrukkelijk de Aegyptische nomoi genoemd, waar zoo wel de eene als de andere hunne verblijfplaats hadden. Het blijkt uit dit berigt, dat bijna de geheele Aegyptische krijgsmagt zich in Neder-Aegypte bevond; vier en een halve nomoi waren in de Delta door de Hermotybiërs bezet, en twaalf andere door de Kalasiriërs. Daarentegen van iederen derzelve slechts een enkele in geheel Midden- en Boven-Aegypte; namelijk de distrikten van Chemmis en Theben.

Deze in het oog loopende verschijning wordt zeer ligt uit de Aegyptische geschiedenis opgehelderd. Sedert den tijd van Psammetichus had Aegypte bijna

na onafgebroken en uitſluitend geweldige aanvallen uit Azië te duchten gehad, en ook zelf meer malen aanvallender wijze gehandeld. Dus was deze nederzetting van den Aegyptiſchen krijgsliedenſtam misſchien het werk van den laatſten Aegyptiſchen alleenheerſcher; doch ook de vroegere oorlogen met de herders konden die reeds voortgebragt hebben.

Wil men echter de andere wijze van voorſtellen den voorrang geven, en deze ſtammen liever als oorſpronkelijk inheemsch beſchouwen in de nomoi, waarin zij ten tijde van Herodotus hunne woonplaatſen hadden, zoo ontbreekt het ook hier aan geene waarſchijnlijkheid. In den tijd van Moſes treedt de kaste der krijgslieden het eerst in Neder-Aegypte op. De ſpoed, waarmede de toenmalige Pharao, waarſchijnlijk een koning van Memphis, zijn leger kon zamen brengen, waarmede hij de vlugtende Israëlieten nazettede, toont duidelijk genoeg, dat de toenmalige Aegyptiſche krijgslieden in dezelfde ſtreken hunne ſtandkwartieren hebben moesten, waarin Herodotus die plaatst.

Van hunne inwendige inrigting, hunne hoofden, hunne krijgskunst enz., is ons weinig bekend. In de volgende afdeeling zullen wij nog iets daarvan aanhalen. Zij heeft groote veranderingen ondergaan, door de menigte kanalen, die in Aegypte aangelegd zijn (*). Voorheen (zoo als b. v. nog in den tijd van Moſes) beſtond de Aegyptiſche krijgsmagt grootendeels uit ruiterij en ſtrijdwagens (†); doch

(*) HEROD. *II.* 108. DIOD. *I. p.* 67.
(†) *Exod.* 14. 9.

doch deze werden van zelve onbruikbaar, toen het land allerwegen doorsneden werd.

Dat zij overigens geenzins de *eenige* inwoners der distrikten waren, waar zij zich ophielden, heeft naauwlijks eene herinnering noodig. Even zoo is het eene verkeerde voorstelling, wanneer men gelooft, dat zij volstrekt geene andere dan militaire verrigtingen hadden mogen doen. De handwerken waren hun verboden, dewijl men dezelve als vernederend voor hen beschouwde; doch dat hun de landbouw, namelijk de bebouwing hunner eigene landerijen, verboden was, daarvan is mij nergens een bewijs voorgekomen, hoewel alzins, volgens de berigten van Diodorus, deze gewoonlijk, even als de landerijen der priesters en der koningen, plagten verpacht te worden (*).

Maar binnenlandsche diensten moesten zij ook buiten hunne woonplaatsen doen. Er lagen bezettingen uit hen in de grensplaatsen, zoo als te Syene en andere, die van tijd tot tijd afgelost werden. Bovendien vormden zij ook, gelijk Herodotus zegt, de lijfwacht des konings; jaarlijks moesten duizend, zoowel Kalasiriërs als Hermotybiërs, aan het hof zijn en genoten daar vrij onderhoud (†). Het verzuim dezer aflossingen gaf onder hen, volgens het berigt van Herodotus, aanleiding tot de uitwijking naar Aethiopië (‡).

Volgens het gevoelen van eenen lateren schrijver (§) moest er sedert den tijd van Psammetichus gee-

(*) Diod. *I. p.* 85. (†) Herod. *II.* 168.
(‡) Herod. *II.* 30.
(§) De Pauw, *Recherches sur les Egyptiens*, *II. p.* 331.

geene soldaten-kaste in Aegypte meer bestaan hebben; want hij gelooft, dat toenmaals de *geheele* kaste naar Aethiopië uitgeweken was. Doch deze stelling wordt niet alleen door niets bevestigd, maar kan ook zeer ligtelijk wederlegd worden. Herodotus spreekt van dezelve, als van eene kaste, die gedurende zijn verblijf in Aegypte, aldaar nog *aanwezig* was, hoezeer hij tevens zegt, dat zij destijds niet meer zoo talrijk als voorheen was, en in de oorlogen der laatste Pharao's wordt zij zelfs uitdrukkelijk genoemd (*).

De kasten der priesters en der krijgslieden waren, volgens de eenparige getuigenis der schrijvers, de twee hoogste kasten; in de optelling der overige heeft Herodotus geene rangschikking in acht genomen; wij weten ook niet eens, of er een rang was; behalve dat de herders zekerlijk de laagste waren. Het is derhalve onverschillig, in welke orde wij de overige laten volgen.

De eerste zij de kaste der *handwerk drijvende burgers;* zoo vertaal ik de Grieksche uitdrukking van Herodotus *κάπηλοι*, een woord, dat de letterkundigen reeds op dezelfde wijze uitgelegd hebben. Het was dus ééne der talrijke kasten, die tevens de handwerkers, de kunstenaars, de kramers en kooplieden in zich bevat. Op deze wijze schijnt Herodotus hen zelve op eene andere plaats op te hel-

(*) Herod. *II. p.* 169. Ook Zoëga *p.* 570., vindt het zeer waarschijnlijk, dat de uitwijking naar Aethiopië is vergroot geworden; doch zij moet toch, naar de aldaar aangelegde steden te oordeelen, zeer aanmerkelijk geweest zijn.

helderen (*). Het ligt in den aard der dingen, dat deze kaste eerst bij eene toenemende beschaving zich vormen kon; de stam, of de stammen, die tot dezelve behoorden, waren niet eer tot deze werkzaamheden bekwaam, voor dat zij aanmerkelijke vorderingen in de beschaving gemaakt hadden.

Het is eene zeer duistere vraag, of deze bijzondere ambachten wederom erflijk waren, en deze kaste dus eene menigte onder-afdeelingen bevattede? — Dan of het iedereen vrij stond, welk een burgerlijk ambacht, of welk eene kunst, hij beoefenen wilde? Wanneer ik mij voorhenen voor het laatste gevoelen verklaarde, zoo schijnen mij zeker thans meer gronden het eerste te bevestigen. De berigten van Diodorus, het zij hij deze uit eigene beschouwing, of uit vroegere berigten, geput hebbe, kunnen niet anders verstaan worden. Hij zegt bepaald, dat de zonen het handwerk des vaders drijven moesten, en niet meer dan een eenig (†). Wij moeten dus aannemen, dat de kaste der handwerkslieden eene menigte onderkasten bevattede; zoo als dat in Indië ook het geval is, en dat iedere onderkaste weder haar eigen handwerk dreef. Hetzelfde schijnen ook de oorkonden te bevestigen, die onlangs in Boven-Aegypte gevonden en bekend gemaakt zijn; waarin het gild der looijers of lederbereiders als eene bijzondere afdeeling voorkomt (‡). De Aegyptenaren zochten juist in deze instelling den

(*) Herod. *II.* 141.

(†) Diod. *I. p.* 86., alsmede Plato *Op. IX. p.* 294. *Bip.*

(‡) Boeckh., verklaring eener Aegyptische oorkonde op papyrus, *Berlijn* 1821. *p.* 25.

den grond der hooge volkomenheid, waartoe de bijzondere handwerken bij hen gekomen waren; of zulks met of zonder grond geschiedde, willen wij ter zijde stellen.

Het gewigtigste onderscheid in de kasten-indeeling van Herodotus en Diodorus ligt hierin, dat de laatste eene afzonderlijke kaste van landbouwers heeft, die Herodotus niet kent. Waren zij bij hem mede onder de handwerk drijvende begrepen? De vraag is zeer duister, en sluit zich aan die van den aard der grond-bezitting in Aegypte. Volgens Diodorus was de geheele land-eigendom in de handen der koningen, der priesters en der krijgslieden (*). Volgens Herodotus zou Sesostris aan alle de Aegyptenaren gelijke landerijen tegen eenen te heffen grondlast uitgedeeld hebben (†). Maar het denkbeeld van landeigendom is reeds zeer wankelend. Er is een volkomen eigendom, en er is, even als in het leenstelsel, een beperkt landeigendom. Het is het gewone Oostersche denkbeeld, dat de koning als oppergrondeigenaar des lands aangezien wordt. In den Staat, waarin Jozef leefde, werd het de koning door zijne inrigtingen. Tot dien tijd verschijnen de bezitters als volkomene eigenaars (‡). Wanneer in lateren tijd Sesostris aan alle Aegyptenaren volgens eenen vasten maatstaf landerijen uitdeelde, zoo ligt het immers reeds hierin, dat hij zich als den oppereigenaar beschouwde. Zeker kon Sesostris vele landerijen verdeelen, dewijl hij de Hykfos geheel

(*) Diod. *I. p.* 84.
(†) Herod. *II.* 109.
(‡) *Genesis* 47. v. 18—26.

heel verdreef, die zich dezelve toegeëigend hadden. En dat de berigten der priesters, die zij aan Herodotus mededeelden, tot dezen bepaald moesten worden, volgt reeds uit den aard der zaken, zoo als het immers ook van zelve spreekt, dat hij den tempels en priesters derzelver landerijen liet behouden, of weder gaf.

Dat het berigt van Diodorus, dat *al* het land aan deze drie eigenaren toebehoorde, niet in den striktsten zin genomen moet worden, maken de nieuwelings gevondene koopkontrakten (zekerlijk eerst uit den tijd der Ptolemaeussen) waarschijnlijk, volgens welke het schijnt, dat ook de steden hare markten hadden (*). Wat wij met zekerheid hierover zeggen kunnen, is, dat zoo al niet alles, toch gewis het beste en grootste gedeelte der landerijen, aan de koningen, tempels, priesters en krijgsliedenkaste, toebehoorde. Voorts is het zeker, dat deze landerijen door huurders bebouwd werden, wier betrekking, in hoe verre zij erfelijke of tijdelijke pachters waren, ons onbekend is. Hun toestand mag aan die der tegenwoordige fellahs gelijk geweest zijn, die ook geenzins den vollen grondeigendom hebben (†). Maar dat de bebouwing des lands, zoo niet geheel, ten minste bij voorkeur, door

(*) Boekh. op aang. pl. bladz. 27. Men vergelijke St. Martin, *Notice sur quelques manuscrits grecs, apportés d'Egypte*, in het *Journal des Savants* 1822. *Sept.*

(†) Men vergelijke de uitmuntende berigten hierover in Reynier, *Mémoires sur l'Egypte, T. IV. p.* 24. en in hetzelve *Economie politique et rurale des Egyptiens et des Carthaginiois, p.* 97.

door pachters geschiedde, is buiten allen twijfel. Deze vormden dus de Aegyptische boeren, van wier leefwijze Herodotus ons een naauwkeurig berigt bewaard heeft, waarop ik nog zal terug komen. Maar ook vele uit de andere handwerklieden mogten tevens landbouwers zijn; en de landbouwers in het algemeen konden eene afzonderlijke kaste vormen, naardien volgens het heerschende grondbeginsel der priesters deze werkzaamheid zoo veel mogelijk algemeen zijn moest. Zij behoorden dus over het geheel genomen mede tot de handwerklieden.

De kaste der *schippers* heeft eenige schrijvers in verlegenheid gebragt, dewijl het algemeen bekend is, dat het oude Aegypte, vóór den tijd van Psammetichus, geene scheepvaart had; want de berigten der vloot van Sesostris kunnen, wanneer er van eene bestendig voortdurende volksafdeeling gesproken wordt, niet in aanmerking komen. Maar deze twijfeling heeft alleen zijnen grond in de Aegyptische oorkonde. Want hoezeer dit land in vroegere tijdvakken geene zeevaart had, zoo had het daarvoor eene des te sterkere *vaart op de rivier.* Het zal in het vervolg geschikt zijn over deze in haren omvang en gewigt voor Aegypte breedvoeriger te spreken, wanneer wij den binnenlandschen handel van Aegypte naspeuren zullen. De kaste der schippers bestond dus niet uit zeevaarders, maar uit *Nijl-schippers.* Herodotus geeft ons geen naauwkeurig berigt van de stammen, die tot dezelve behoorden; welligt waren het de oudste bewoners der Nijl-oevers, die, volgens de eigene berigten der Aegyptenaren, eenmaal vóór dat er in Aegypte nog Staten bestonden, aan de oevers der rivier van vis-

visschen leefden (*). De talrijke menigte vaartuigen en lastschepen, waarmede de Nijl van Syene tot aan zijnen mond, als ware het, bedekt was (†); — er waren zekere *feesten*, waarbij schier geheel Aegypte zich op de rivier bevond — kunnen ons een denkbeeld van de menigte dezer lieden geven. Toen Amasis den rotstempel van Minerva (eene enkele uitgehouwene rots, een en twintig ellen lang, veertien ellen hoog en acht ellen breed) uit Elephantine naar Sais brengen liet, moesten tweeduizend dezer schippers de overbrenging bezorgen, waartoe, volgens het berigt van Herodotus, drie jaren vereischt werden (‡); een weg, dien men anders in een gewoon vaartuig binnen twaalf dagen aflegde. Doch over het algemeen ziet men ligtelijk, dat ook deze kaste haar aanzijn aan de plaatselijke behoefte verschuldigd was. Gedurende den tijd der overstrooming is scheepvaart de eenige weg, om de gemeenschap te onderhouden; en ook buiten dezen tijd dienden de kanalen om de verbindtenis met het binnenste des lands gemakkelijk te maken (§).

De kaste der *tolken* (*) is in meer dan één opzigt merkwaardig. Zij ontstond eerst ten tijde van Psammetichus, en is de eenige, welker oorsprong wij met geschiedkundige naauwkeurigheid weten. Dewijl Psammetichus de natie meer verfijnen wilde, zoo liet hij een aanzienlijk getal Aegyptische kinderen opvoeden door de Grieken, welke hij in het

(*) Diod. *I. p.* 52.
(†) Herod. *II.* 96.
(‡) Herod. *II.* 175.
(§) Herod. *II.* 97.
(*) Ἑρμηνεῖς.

het land geroepen had, en dezelve in de Griekfche taal en Griekfche zeden onderwijzen. Volgens het berigt van Herodotus vormden de nakomelingen van deze de kaste der tolken (*).

Het bevreemdende in dit voorval wordt zeer ligtelijk opgehelderd, zoodra men den haat der natie, en inzonderheid der hoogere kasten, van welke de eene grootendeels buiten 's lands week, tegen de nieuwere kent. Men moet deze, op de Griekfche wijze opgevoede, kinderen als uit de natie geworpenen befchouwen. Men wilde hen tot geene inheemfche kaste verder rekenen, en dus bleef er niets over, dan dat zij eene afzonderlijke kaste vormden, die haren naam van de werkzaamheid ontleende, waaraan zij zich toetewijden plagten. Aegypte was federt die tijden met Grieken overftroomd, niet alleen nieuwsgierige vreemdelingen, maar ook kooplieden, die zich in Naucratis en andere plaatfen nedergezet hadden (†). Dus eene klasfe van menfchen, die, daar zij beide talen verftond, de werkzaamheden der Grieken bezorgen, of ook den vreemdelingen werkelijk tot tolken dienen kon, was onontbeerlijk en moest zeer talrijk worden. Dit waren deze tolken; waarfchijnlijk grootendeels makelaars en zelfs kooplieden; doch die, eenmaal van de natie uitgefloten, nooit weder in eenige der overige kasten treden konden.

Alzoo blijven ons de *herders* overig; die volgens Diodorus flechts ééne kaste uitmaakten, terwijl Herodotus dezelve in twee verdeelt; die men, zulks verkiezende, als onderdeelen befchouwen kan.

Op

(*) Herod. *II.* 97.

(†) Herod. *II.* 154.

Op deze wijze kwamen Herodotus en Diodorus nader overeen, inzonderheid wanneer men de klasse der landbouwers en kunstenaars bij den laatsten als van eene gelijke beteekenis met de klasse der handwerkslieden bij Herodotus beschouwen wilde. Hoewel men toch altijd Diodorus verwijten kan, dat hij de kasten der schippers en der tolken geheel voorbijgezien heeft. Hoe het ook zij, wij volgen Herodotus; maar helaas! zijne berigten aangaande deze kasten zijn zeer kort en onvoldoende. De talrijkste onder dezelve, die der *koeherders*, vermeldt hij naauwlijks; en ook over de andere missen bij hem naauwkeurige berigten.

Ik heb reeds meermalen aangemerkt, dat een gedeelte der inwoners van Aegypte nomaden moest blijven, namelijk de bewoners der *gebergten* en der *moerassen*, wier land geenen koornbouw veroorloofde. Maar ook van de overige, die tot vaste woonplaatsen overgegaan waren, maakte toch een gedeelte de veeteelt tot deszelfs voornaamste, of welligt eenige, bezigheid. Dit zijn diegene, welke aan de grenzen van het Nijl-dal oostwaarts, aan den voet der Arabische bergen, woonden. Deze streken bevatten de voortreffelijkste weiden, en zijn nog heden met dorpen en talrijke kudden van grazend vee bedekt. Hier is het beeld, dat ons een later reiziger, zoowel van de streek zelve, als van deszelfs bewoners, ontwerpt, een beeld, dat ik mijne Lezers zooveel te liever mededeel, dewijl het ontwijfelbaar ook op de oude tijden past.

„ Van de oevers des Nijls," zegt hij (*), „ tot aan

(*) MAILLET p. 54.

aan de gebergten, die aan de vruchtbare vlakten van Aegypte grenzen, vindt men dikwijls geheele dagreizen ver niets dan groenende weiden. Allerwegen zijn deze vlakten met groote vlekken en dorpen bedekt, waarvan de meeste met openbare gebouwen verſierd zijn en twee tot drie duizend inwoners bevatten."

„ Behalve deze bewoners van Aegypte, die vaste woonplaatſen hebben, vindt men in de vlakten, die het naaste aan de woestijn grenzen, omzwervende ſtammen, die onder tenten wonen en naar mate der jaargetijden en weiden hunne verblijfplaats veranderen. Eenige houden zich in de gebergten, verwijderd van ſteden en dorpen, op, hoewel altijd op plaatſen, waar zij gemakkelijk water kunnen bekomen; andere ſlaan hunne tenten op in de nabijheid van bewoonde ſtreken, waar men hen tegen betaling eener kleine ſchatting vergunt hun vee te weiden. Men geeft hun zelfs eenig land ter bebouwing, alleen om maar in vrede met hen te blijven. Want in de daad hebben zij ſlechts noodig, om eenige dagreizen in de woestijn te gaan, om voor alle wraak beveiligd te wezen. Daar kunnen zij, bij hunne ſobere leefwijze en hunne kennis aan de bronnen, gemakkelijk eenige maanden leven. Er is geen ſchooner gezigt, dan in de maanden November, December en Januarij, deze uitgeſtrekte weiden — waar het gras bijna eene mans hoogte en zoo dik groeit, dat een os den geheelen dag liggende daarin grazen kan, zonder op te ſtaan — met dorpen, tenten en kudden bedekt te zien. Om dezen tijd komen de nomaden een paar honderd mijlen ver, ten einde hunne kudden

den van kameelen en paarden daar te laten weiden, waarvoor zij eene kleine schatting in wol, of ook wel eenige schapen, of jonge kameelen, betalen. Na eenigen tijd trekken zij weder in de woestijn terug, waar zij langs hun bekende wegen naar andere streken trekken."

Dit onderscheid der Aegyptische *boeren*, die, in dorpen of vlekken woonden en de veeteelt en den landbouw beoefenden, en der *nomadische herders*, was hetzelfde in den ouden tijd. De leefwijze en toestand van deze heeft Herodotus ons beschreven (*); volgens hem waren zij een sterk en gezond volk, dat eene leefwijze had, welke hun door de priesters voorgeschreven werd. Zij leefden van het vleesch der dieren, die zij niet voor heilig hielden, van visschen, van brood, dat zij uit zemelen (†) bakten, en van gersten-bier. — De nomadische herders vermeldt Herodotus enkel bij gelegenheid (‡); doch Diodorus verzekert, dat zij in zijnen tijd dezelfde leefwijze, die zij sedert de vroegste tijden geleid hadden, nog altijd onveranderlijk aankleefden (§).

De kaste der koeherders omvattede natuurlijk de in Aegypte wonende stammen, die de veeteelt tot hunne voornaamste werkzaamheid maakten. Of de Nomadische herders hier ook onder gerekend werden, is eene vraag, die men bezwaarlijk

lijk

(*) HEROD. *II.* 77.

(†) *Kleijen.* Beter *koorn.* HEROD. zegt: ἐκ τῶν ὀλυρέων. De ὄλυρα was eene soort van midden-koorn tusschen weit en garst. D.

(‡) HEROD. *II.* 128. (§) DIOD. *I.* 52.

lijk toestemmend beantwoorden kan. Zij behoorden in het algemeen niet tot de Aegyptische natie, daar zij van eene Arabische, of van eene Libysche afkomst waren. Het wijduitgestrekte bergland, dat zij bewoonden, was zelden, en welligt nooit geheel, aan de Pharao's onderworpen, en de heerschappij over nomadische stammen moet reeds uit haren aard onzeker en wankelbaar blijven.

Volgens hunne geheele leefwijze kon men hen niet wel anders dan natuurlijke vijanden beschouwen, die men dulden moest, dewijl men niet van hen ontslagen kon worden. Van daar ook de haat en de verachting, die men hun van oudsher toedroeg, en die de regerende priester-kaste zorgvuldig poogde te onderhouden. Reeds ten tijde van Moses (*) waren de veehoeders bij de Aegyptenaren zeer veracht, en de sporen dezer verachting worden insgelijks bij Herodotus gevonden (†). Maar dat dit zelfde zich ook tot de boeren, die in Aegypte woonden en zich met de veeteelt bezig hielden, zoude uitgestrekt hebben, daarvan vind ik geen bewijs. Het rundvee was zelfs in Aegypte geenzins onrein; de koeijen waren aan Isis geheiligd en de osfen dienden algemeen tot voedsel en tot de offeranden, zoodat het uit dien hoofde niet waarschijnlijk is, dat het hoeden derzelver verontreinigen zou kunnen. Het was niet zoozeer de veeteelt — die op zich zelve niet minder onontbeerlijk, dan de akkerbouw was — dan veel meer de nomadische leefwijze, die met de inzigten en de staatkunde der regerende kaste strijden moest.

Bui-

(*) *Genes.* 46. 34. (†) Herod. *II.* 128.

Buitendien schijnen tot deze kaste ook inzonderheid die stammen behoord te hebben, die zich in de *moerassige streken* der Delta ophielden. Volgens Strabo's (*) verzekering waren deze reeds door de oude Pharao's den koeherders inzonderheid tot eene verblijfplaats aangewezen. De aldaar wonende stammen hadden wel is waar, volgens Herodotus, Aegyptische zeden aangenomen (†); doch zij bleven toch altijd halve barbaren en zelfs roovers, dewijl men hen in hunne bosschen van riet, waaruit zij tevens hunne hutten bouwden (‡), niet gemakkelijk naderen kon. Zoo worden zij zelfs nog door Heliodorus geschilderd (§).

Onrein en veracht daarentegen was de kaste der *zwijnen-hoeders*, welke Herodotus uitdrukkelijk van die der koeherders onderscheidt. Volgens hem bestond zij uit eenen *inlandschen* stam (*), aan welken alle vermenging met anderen, ja, zelfs de toegang tot de tempels verboden was. Het zwijn zelve was in de oogen der Aegyptenaren een even onrein dier, als in de oogen der Joden; een bijgeloof, dat zeker in plaatselijke betrekkingen, die ons onbekend zijn, of die wij ten minste niet met zekerheid bepalen kunnen, deszelfs grond had. Intusschen werd er, volgens een oud gebruik, op zeker feest *in ieder huis* een varken aan Osiris geofferd (**); bovendien plagten de Aegyptenaren ook bij de zaaijing eene kudde varkens over het veld te drijven, dat door den Nijl bevochtigd was, ten einde het koorn

(*) STRAB. *p.* 1142.
(†) HEROD. *II.* 92.
(‡) DIOD. *I.* 52.
(§) HELIOD. *Aethiop. I.* 5.
(*) HEROD. *II.* 47.
(**) HEROD. *II.* 48.

koorn in den grond te treden (*). Uit dien hoofde werd de stam dezer herders onontbeerlijk voor Aegypte, die overigens in eenen staat van verachting moet geleefd hebben, welke aan dien der *Paria's* in Indië niet ongelijk was.

Dit waren bij de Aegyptenaren de kasten, waarin de natie gedeeld was. Men heeft deze geheele indeeling dikwijls te last gelegd, dat zij de beschaving des volks, waarbij zij ingevoerd is, verzwaart en aan het zelve onmogelijk maken moet, om zich boven eenen zekeren trap te verheffen. Bij eene inrigting, die blijkbaar eene vrucht der kindschheid van de staatkunde en beschaving was, is dit verwijt voor de stichters derzelve geen zoo zwaar verwijt; doch eene onpartijdige ontwikkeling der vooren nadeelen, die zij mede brengt, kan misschien alleen door hem gegeven worden, die onder een volk, dat nog bestaat, zoo als onder de Hindo's, hare gevolgen heeft waargenomen. In zoo verre de *geleerde* kennis uitsluitend de eigendom eener zekere kaste blijft, kan de wetenschappelijke opheldering zich zeker niet zoo onder het grootste gedeelte der natie uitbreiden als elders; maar eene zoodanige uitbreiding moet toch altijd beperkt blijven, en in de kaste zelve kan daarvoor de wetenschappelijke beschaving, die eenmaal daar is, niet ligt zinken, of geheel te gronde gaan; zoo als de Braminen en Parsen leeren. Maar in hoeverre de beoefening van alle mechanieke bekwaamheden, zoo als die der handwerken, fabrijken en kunsten, bij eene zoodanige instelling voorspoedig zijn kan, waar

(*) Herod. *II.* 14.

waar al deze werkzaamheden erflijk zijn, konde twijfelachtiger schijnen, offchoon de Aegyptenaren, volgens de verzekering van Diodorus, juist hierin den grond hunner beschaving zochten (*). Hoe dit ook zijn mag, zoo kan men het thans niet meer in twijfel trekken, dat de handwerken en mechanicke kunsten bij de oude Aegyptenaren tot zulk eenen hoogen trap van volkomenheid gebragt werden, als bij weinige andere, welligt bij geen ander volk der oude wereld. Zij zelven hebben ons daarvan het bewijs gegeven in het beschilderen hunner grafsteden, waar men al hun huisraad, hunne rustbedden en zetels, hunne kisten, hunne kasten, zoowel als hunne muzijk-instrumenten enz., afgebeeld vindt (†). De sierlijkheid van den vorm is hier aan de Grieksche gelijk. Eene groote bekwaamheid in de uitvoering en een aanzienlijke trap van weelde is hier in vele blijkbaar; men erkent zelfs duidelijk, volgens Denon's verzekering (‡), aan de zetels en houten huisraden Indische hout-soorten. Hoe vele redenen heeft men dus niet, om voorzigtig te zijn bij de beoordeeling eener instelling, die wij slechts zoo onvolkomen kennen!

Maar het gewigtigste gevolg dezer inrigting der burgerlijke maatschappij was evenwel buiten kijf de beperking der koninklijke magt door de priesterkaste. De betrekking tusschen beide, het aandeel, dat

(*) Diod. *I.* 86.

(†) Men zie Denon *Tab.* 135. in verscheidene afbeeldingen in de groote *Description de l'Egypte.*

(‡) Denon *II.* 276.

dat de priester-kaste aan de regering had, de wijze, waarop zij dit uitoefende, vormen de grondlegging der Aegyptische staatsregeling en hebben vooral eene verdere verklaring noodig.

Het is duidelijk, dat de koningen in Aegypte volgens den regel niet uit de priester-kaste waren (*), evenmin als de Indische Rajahs uit de kaste der Braminen zijn. Waarschijnlijk behoorden de koninklijke geslachten, in welke de regering steeds erflijk schijnt geweest te zijn, oorspronkelijk tot de kaste der krijgslieden; want wat was natuurlijker, dan dat de aanvoerer der legers, wien de verdediging des lands toebetrouwd was, uit hen genomen werd? Want dat de aanvoering des legers aan den koning overgelaten was, blijkt zoowel uit de berigten van alle schrijvers, als uit de afbeeldingen op de openbare gedenkteekens. Hieruit blijkt reeds ten duidelijkste, dat de magt der koningen, schoon zij door afkomst en wetten bepaald was, onmogelijk altijd gelijk konde zijn. De stoutmoedige en gelukkige veroveraar, de werkzame en voortvarende regent, zal volgens den aard der zaak altijd magtiger zijn, dan de trage en zorglooze vorst, zelfs dan ook, schoon er geene verandering in den regeringsvorm plaats grijpt. Maar alleen dit mindere of meerdere was aan afwisseling onderworpen; de magt der priester-kaste berustte eenmaal op indruksels, die veel te diep waren, dan dat zij uitgewischt, en zelfs op behoeften, die te tastbaar waren, dan dat dezelve ontbeerd hadden kunnen worden.

De

(*) De priester van Phtha, Sethos, die zich meester van den troon maakte, werd als overweldiger beschouwd.

De priesters waren de bezitters van alle wetenschappelijke kennis, dewijl zij in het bezit der heilige boeken waren, die deze bevatteden; zij waren derhalve het kundigste en beschaafdste gedeelte der natie. Uit dit oogpunt beschouwd behoorde hun buiten kijf de heerschappij; want het is regt en billijk, dat de verstandige over den onwetenden regeert; beter dan dat de sterke over den zwakken een willekeurig gezag voert. Al heeft dan ook een gedeelte hunner kennis in dwaling en bijgeloof bestaan, zoo zal toch geen verstandig mensch willen beweren, dat het geheel daarin bestond, nadien het onmogelijk is, dat de geheele beschaving eener natie eene dwaling zij; het minste, waar alles, zoo als hier, naar het plaatselijke gevormd en daarop toepasselijk is. Er wordt slechts eenige Oostersche kennis vereischt, om het geheel in deszelfs ware licht te beschouwen.

Overäl is daar de godsdienst het middenpunt van alle wetenschappelijke beschaving, en zoo was het ook in Aegypte. De wijsgeerige stelsels zijn ook godsdienstige stelsels, de wetten en de regtspleging worden door denzelven bekrachtigd; de sterrekunde, en tevens de wiskunde in het algemeen, staan met denzelven in een naauw verband; de geneeskunst ontspruit onmiddelijk uit den eerdienst. Maar deze, even als de andere wetenschappelijke takken, hebben onmiddelijk hunne toepassing op het praktische leven, het zij in de zaken van den Staat, of van het burgerlijke leven; moesten dus niet zij, die deze kennis bezaten, en die deswege ook niets minder dan enkel bespiegelende geleerden waren — moesten zij niet op den eenen en den ander-

deren eenen invloed verkrijgen, die niet ligt ondermijnd kon worden, en die hen onontbeerlijk maakte?

De eerdienst bestond hier, even als elders, in den dienst van zekere goden, die — met uitzondering van Osiris en Isis — slechts plaatselijke goden waren (*), en in de hoofdtempels der steden en distrikten vereerd werden. Intusschen bespeurt men toch ook weder bij dit verschil in het bijzondere eene gelijkvormigheid in het geheel, die onloochenbaar is. Waren het geene gelijke goden, zoo waren zij toch gelijkvormig; waarschijnlijk slechts wijzingen der zelfde hoofdgoden, en de eerdienst der Aegyptenaren behield een zeker algemeen kenmerk, dat denzelven zeer natuurlijk door de overäl verbreide priester-kaste moest ingedrukt worden. Doch deze eerdienst was alzins met eene menigte plegtigheden verbonden, die niet alleen de priesters, maar ook de koningen, in acht moesten nemen, en welke op de muren hunner tempels afgebeeld zijn. Hierdoor worden de koningen reeds zeer afhankelijk van de priesters gemaakt, terwijl er een streng ceremonieel bestond, waardoor hun geheele leefregel en dagwerk voorgeschreven was, die Diodorus ons naauwkeurig beschreven heeft (†). Ingevolge dit ceremonieel mogten alleenlijk

(*) Herod. *II.* 42.

(†) Diod. *I. p.* 81, 82. In den vroegen morgen moesten eerst de staatsbelangen bezorgd worden. Dan ging de koning ten offer en naar het openbaar gebed. Vervolgens werd de lof des konings en zijne deugden verkondigd; doch niet om hem te vleijen, maar om onder dezen vorm hem aan zijne pligten te herinneren. Ten

lijk de zonen der voornaamste priesters den persoon des konings omringen. De tijd der staatsbezigheden, der offeranden, der inrigting van de tafel en van het overige huislijke leven, was naauwkeurig bepaald. Maar voornamelijk was de regterlijke magt des konings door hetzelve beperkt; daar hij niet volgens zijnen luim, of hartstogt, maar alleen volgens de uitspraak der wet, straffen mogt. Wat kan men in dit alles anders erkennen, dan het vroege streven der volken, om het willekeurige gezag tegen te werken? schoon deze tegenwerking juist niet van dien aard was, als het gerijpte verstand dien wenscht, mogen wij deze tijden daarom wel berispen?

Welligt heeft men de naspeuringen over den Aegyptischen eerdienst door niets meer verward en moeijelijker gemaakt, dan daar door, dat men tusschen eerdienst van priesters en volk geen onderscheid maakte. Evenwel leert reeds de Natuur der dingen, maar inzonderheid de aard en wijze, hoe de Aegyptische natie ontstond en zich vormde, dat, onverminderd de terugwerking van den eenen op den anderen, een zoodanig onderscheid moest plaats vinden. Als deze natie, zoo als zij in hare bloeijende tijden bestond, uit de staatkundige vereeniging van ruwere en meer beschaafde stammen ontstaan was, moesten dan deze ruwe stammen niet hun

Ten zelfden einde werd uit de heilige boeken de geschiedenis van vroegere groote mannen gelezen. Het overige huislijke leven des konings, met opzigt tot zijne uitspanningen, spijs en drank, was zoo ingerigt, dat hem de grootste matigheid voorgeschreven was.

hun oorfpronkelijk bijgeloof, hunne goden, hunne gevoelens en gebruiken hebben, die door deze ftaatkundige vereeniging wel is waar gewijzigd, maar toch niet vernietigd konden worden? Wij zullen naderhand op dit onderwerp terugkomen; hier zij het mij vergund bij den *priester-eerdienst*, dat is, den inhoud hunner geleerde kennis, waarop door de onmiddelijke betrekking, die zij op het dagelijkfche leven had, hunne heerfchappij gegrond was, nog eenigzins langer te vertoeven.

Als het gewigtigfte deel dezer geleerdheid heeft men, en in eenen zekeren zin niet te onregt, hunne *fterrekundige* kennis befchouwd, zoo zeer, dat men hunne geheele godenleer flechts voor een zinnebeeld van deze aangezien heeft. Hoe groot hunne vorderingen in de fterrekunde geweest zijn, is eene vraag, welker beantwoording ik den fterrekundigen moet overlaten; doch haar gewigt blijkt uit het gebruik, dat deels voor de fterrewigchelarij, deels voor den almanak en de inrigting van den landbouw, daarvan gemaakt werd. Sterrekunde en fterrewigchelarij waren ook bij de andere Oosterfche volken onverbreekbaar met elkanderen verbonden. Maar niet ligtelijk is er een ander volk geweest, bij hetwelk de fterrewigchelarij zulk eenen grooten invloed op het dagelijkfche leven gehad heeft (*). Bij de geboorte van een kind werd

(*) Volgens de verklaring van GATTERER, *Commentat. Soc. Gott. vol. IX. p.* 60. *etc.*, is het hoogst waarfchijnlijk, dat het doolhof met zijne 12 paleizen niets anders was, dan eene zinnebeeldige voorftelling van den jaarlijkfchen loop der zon door de 12 teekens van den dierenriem, en

werd aanstonds deszelfs horoskoop getrokken; en hierna werd bepaald, welke lotgevallen het ondergaan, hoe en wanneer het sterven, en welk een karakter het hebben zou (*). Dus niet alleen alle openbare werken, maar ook alle gewigtige bijzondere ondernemingen werden niet begonnen, zonder de sterren geraadpleegd te hebben. Welken onbegrijpelijken invloed moest onder zoodanige omstandigheden eene kaste verkrijgen, die zich reeds enkel daardoor van de leiding der staatsaangelegenheden verzekeren konde? Of dit geloof aan sterrewigchelarij in de oogen dergene, welke de godspraken uitdeelden, enkel bijgeloof was, of niet, is hier onverschillig; het staatkundige doel, beperking der koninklijke magt en afhankelijkheid des volks, werd altijd hierdoor bereikt.

Veel nuttiger was buiten kijf het gebruik, dat van de sterrekunde gemaakt werd, voor de bepaling der jaargetijden en de daarvan afhangende inrigtingen van den landbouw. Uit de geheele Aegyptische oudheid is geen ander resultaat zoo duidelijk, dan dat men het hier reeds zeer vroegtijdig heeft ingezien, dat de landbouw de grondslag aller staatkundige beschaving is, en dat de regerende kaste de bevordering van denzelven uit dien hoofde tot de voornaamste grondstelling harer staatkunde gemaakt heeft; die men derhalve ook bijna in iedere harer inrigtingen, in iedere gedeelte van haren eerdienst en hare fabelleer wedervindt. Hoe kon dit ook anders in een land zijn,

en geheel eigenlijk tot sterrekundige waarnemingen bestemd was.

(*) Herod. *II.* 82. Diod. *I. p.* 91, 92.

zijn, waar de Natuur zelve en de plaatfelijke gefteldheid daar aanleiding toe gaf? In een land, waar men de hoogfte vruchtbaarheid en de volkomenfte onvruchtbaarheid nevens elkanderen ontwaarde? Waar men in het vruchtbare Nijldal Staten ontftaan en bloeijen zag, terwijl buiten hetzelve flechts wettelooze horden ronddwaalden? De eerfte flichters der Aegyptifche Staten moesten het dus weldra opmerken, dat eene duurzame heerfchappij alleen langs dezen weg kon gegrond worden. Uit dien hoofde lieten zij geen middel onbeproefd, dat eerdienst en ftaatkunde hun aanbieden konden, om de zucht voor den landbouw, zoo diep mogelijk was, in den volksgeest in te drukken.

Er is bijna geene enkele godheid der Aegyptenaren, die niet eenige betrekking daarop heeft. De zon, de maan, de aarde en de Nijl, die, als zoo vele andere deelen en krachten der Natuur, onder het hulfel der talrijkfte zinnebeelden, voorwerpen van den eerdienst waren, werden het toch bijna nooit op en voor zich zelven, maar flechts in zoo verre zij den groei en de vruchtbaarheid bevorderden. Ofiris is het beeld van den Nijl, wanneer hij buiten zijne oevers treedt en den grond mest. Even zoo het beeld der zon, in zoo verre zij jaarlijks de vruchtbaarheid wederbrengt, en wordt langs dezen weg dan het zinnebeeld der befchaving, in zoo verre zij op den landbouw gegrond was in het algemeen; Ifis het beeld der vruchtbare aarde; en hoe ligt zoude men nog eene reeks van andere zinnebeelden hier kunnen optellen; doch welker eenigzins meer verwijderde beteekenis en ontfluijering buiten onzen gezigtkring ligt.

Niet

Niet minder blijkbaar is dit plan in de heerschende staatkundige denkbeelden des volks. Hoe diep werd aan de natie de verachting tegen het herdersleven ingeprent, welke reeds ten tijde van Jacob in deszelfs geheele sterkte kenbaar wordt (*), en nog in den tijd van Herodotus, ten minste met betrekking tot de varkenshoeders, met gelijke sterkte voortduurde (†). Zij werden voor onrein gehouden, geene vermenging met hen door huwelijken had er plaats. Zij waren gedwongen, om een eigen afzonderlijke stam te blijven, en werden bijna in eene gelijke mate veracht, als tegenwoordig de mindere kasten in den Hindostan. Eene zeer natuurlijke en in zekeren zin noodzakelijke staatkunde, wanneer de grondleggers der Aegyptische Staten hunne eigene grondstellingen getrouw wilden blijven.

Ook in de geschiedenis der Aegyptenaren zijn de sporen dezer pogingen niet zeldzaam. Men herinnere zich slechts aan de lotgevallen der Israëlieten in Aegypte. Zij waren door eene bijzondere begunstiging, en niet zonder moeijelijkheden, naar Aegypte gekomen, om daar als Nomadische herders te mogen leven. Doch na eene naastvolgende verwisseling der regering wilde men hen reeds deze vergunning ontnemen en hen dwingen, om steden te bouwen; waarop de afkeer van deze verandering van leefwijze hen deed besluiten, om het land te verlaten.

Dus was de bevordering van den landbouw en het gewennen der nomaden aan vaste woonplaatsen

(*) *Genes.* 46. 34. *cf.* 43. 32.
(†) Herod. *II.* 47.

ſen het natuurlijke doel, dat de ſtichters der Aegyptiſche Staten zich voorgeſteld hadden. Zij genoten daarbij het grootſte voordeel, dat de Natuur hun hier meer, dan in eenig ander gedeelte der wereld, vooruitgewerkt had.' De overgang van het nomaden-leven tot den landbouw — hoe moeijelijk het ook anders te verklaren zijn mag — was ten minſte nergens gemakkelijker dan in Aegypte, waar de land-arbeid meestal geene moeite vereischte, en men het zaad ſlechts noodig had uitteſtrooijen, om te kunnen oogſten (*).

Maar in een land, waar de vruchtbaarheid van de regelmatig wederkeerende overſtroomingen eener rivier afhing, waar het er op aan kwam, om dit tijd-

(*) Door den Franſchen krijgstogt hebben wij de belangrijkſte ophelderingen bekomen omtrent de inrigtingen van den landbouw in Aegypte. Men vergelijke inzonderheid de verhandeling van GIRARD in de *Mémoires sur l'Egypte*, *T. III. p.* 13 *etc.* De oude manier, om het graan in den doorweekten grond te ſtrooijen en door het vee te laten intreden, is heden nog gebruikelijk in de provincie Siouth, *p.* 37. Maar ook in het oude Aegypte was zeer zeker de ſtaat en de wijze van den landbouw niet overal dezelfde. Men vindt op hunne ſchilderijen ook het *ploegen* even als de andere kunſtige werktuigen van den landbouw afgebeeld. DENON *Pl.* 135. Het komt mij opmerkzaam voor, dat op de Aegyptiſche gedenkteekenen de zaaijer dikwijls vóór en niet achter den ploeg gaat. Men zie *Descript. d'Egypte antiquités*, *Vol. I. Pl.* 67. 71. Het ſchijnt dus, dat het ploegen hier met hetzelfde doel geſchiedde, als bij ons het eggen, om het zaad te bedekken, zoo als dit door het onderploegen geſchiedt, dat ook heden nog in Aegypte gebruikelijk is. MINUTOLI *Reiſe*, *ſ.* 242.

tijdstip naauwkeurig te kunnen berekenen, waar in het algemeen de werkzaamheden van den landbouw oneindig meer aan zekere tijdsbepalingen gebonden waren, moest de juiste bepaling des jaars en van deszelfs gedeelten, het ontwerpen van eenen juisten *almanak*, van het grootste belang zijn. Dit was de grondslag van den landbouw en met denzelven tevens der staatkundige beschaving en der heerschappij der priester-kaste. De uitstekende vlijt, die zij daartoe aangewend had, hare bemoeijingen, om het zonne-jaar behoorlijk te bepalen, al de waarnemingen en nasporingen, die hiervan het gevolg waren, ja, zelfs de aanlegging van verscheidene der grootste en kostbaarste gebouwen, die, zoo als dit zeer waarschijnlijk is, niet anders dan zinnebeeldige voorstellingen van zekere sterrekundige kringen, en tevens het middel zijn moesten, om de kennis derzelve te verkrijgen (*), zullen ons niet bevreemden kunnen. Uit dien hoofde verbonden zij hunne sterrekunde ook onmiddelijk aan de physieke geschiedenis van hun land, en hadden dus ook zeer natuurlijk de namen dierzelfde goden, die oorspronkelijk deelen en krachten der Natuur aanduidden, als zinnebeelden van sterrekundige tijdsafdeelingen van nooden. Nieuwere schrijvers, tot welke wij hier verwijzen moeten (†), heb-

(*) Zoo als namelijk het doolhof en het Memnonium. De gouden ring van Osymandyas, Diod. *I. p.* 59., was blijkbaar niets anders dan een almanak, die het zonnejaar van 365 dagen voorstelde.

(†) Men vergelijke inzonderheid H. Dornedden, *Prolegomene zu einer neuen Theorie nach welcher Aegyptische Kunst*

hebben met groote ſcherpzinnigheid dit onderwerp ontwikkeld en getoond, dat en hoe de namen der Aegyptiſche goden tot aanduiding der jaren, maanden, weken enz., gebruikt zijn. Men heeft hieruit alsdan de gevolgtrekking willen afleiden, dat de *geheele* Aegyptiſche goden-leer *niets* meer dan de Aegyptiſche almanak geweest is. Maar hoe onloochenbaar het ook altijd zij, dat een zoodanig gebruik der Aegyptiſche goden-namen plaats gevonden heeft, en dat het Aegyptiſche godenſtelſel tot aanduiding van den almanak gebruikt is, zoo weinig volgt daaruit, dat het *alleenlijk* daartoe gebruikt is. Sedert wij door *Heyne* geleerd hebben dieper in het wezen der fabelleer in te dringen, moet iedere verklaring derzelve, die men tot *één* voorwerp bepalen wil, wel niet volſtrekt valsch, maar toch altijd eenzijdig verſchijnen. Omvat niet de fabelleer eens volks de geheele masſa van kundigheden, die het in zijne kindschheid had; doch uit armoede aan taal en ſchrift ſlechts in beeldſpraak, misſchien in beeldſchrift, en misſchien ook wel niet eens daarin, voordragen kon? Is het te denken, dat deze masſa van kundigheden zich alleen tot de ſterrekunde bepaald zou hebben? is dit inzonderheid bij de Aegyptiſche priester-kaste te denken,

Kunst und Mythologie befriedigend erklärt werden kan; in zijne *Neuen Erklärung der Griechiſche Mythologie*, *ſ.* 70 *etc.* Ik geloof mij in den tekst duidelijk genoeg daarover verklaard te hebben, hoe ik deze verhandeling voor ééne der ſcherpzinnigſte en leerzaamſte over de Aegyptiſche oudheid houden; ſchoon ik den ſchrijver toch alleenlijk voorwaardelijk toeſtemmen kan.

ken, van welke wij zeker weten, dat zij ook andere wetenschappen beoefende? Hadden deze ook niet hare stelsels, hadden zij ook niet eigene kunstwoorden, en konden de namen derzelfde goden, die in de sterrekunde tot aanduiding van sterrekundige voorwerpen gebruikt werden, niet ook nog in andere wetenschappen tot soortgelijke doeleinden dienen? Wanneer wij derhalve ook toegeven, dat in het sterrekundige stelsel der Aegyptenaren Osiris het jaar, Mendes de week, Theut de eerste maand beteekent, volgt dan hieruit, dat zij *buiten* dit stelsel in eenen anderen zamenhang niet iets anders beduiden konden? En is dit niet bij sommige derzelve ontegensprekelijk blijkbaar? Kan men er aan twijfelen, dat deze zelfde *Theut* in eenen anderen zin het zinnebeeld van het menschelijke verstand als uitvinder van het schrift, dat juist deze zelfde *Mendes* het zinnebeeld van het heeläl, en deze zelfde *Osiris* het zinnebeeld van den landbouw en der beschaving is?

Dat in Aegypte de *meetkunst* eene dochter van den landbouw was, dewijl de overstroomingen van den Nijl dikwijls nieuwe uitmetingen der velden noodzakelijk maakten, is eene aanmerking, die reeds door Herodotus gemaakt (*) en sedert meermalen herhaald is. Ook de beoefening hiervan was dus geheel aan het plaatselijke verbonden en moest, als zij aan den eenen kant bij de priesters de grond tot uitbreiding hunner mathematische kennis werd, hen ook aan de andere zijde tot onontbeerlijke scheidsregters maken in de twistgedingen, die over het bezit-regt der lan-

(*) Herod. *II.* 109.

landerijen noodzakelijk zeer menigvuldig ontftaan moesten.

De *artfenijkunde* der Aegyptenaren, die insgelijks de eigendom der priesters was, ftond met hunne fterrewichelarij in verband, vermits de indeeling des ligchaams bij hen betrekking tot de fterrekundige goden had, en aan iederen derzelve een bepaald deel toegewijd was. Deswege kwam bij hen ook waarfchijnlijk de inrigting (die ook wederom een bewijs oplevert, hoe ftrikt de onderafdeelingen in de kasten van elkanderen gefcheiden waren), dat er geneesheeren voor zekere bepaalde deelen des ligchaams gevonden werden en voor de ziekten, waaraan deze onderhevig waren (*). Doch over het algemeen beftond hunne geneeskunst meer in voorfchriften van leefregel dan in heelkunde. Ook de mindere klasfen, inzonderheid het landvolk, moesten eenen zekeren, hun voorgefchrevenen, leefregel in eten en drinken en in het gebruiken van reinigings-middelen betrachten (†), waarvan zeker zonder de naauwkeurigfte kennis van de plaatfelijke gefteldheid, die men in onze ftreken bezwaarlijk verkrijgen kan, niet kan gezegd worden, hoe veel bij dezelve op bloote vooroordeelen, of op werkelijke ondervinding, gegrond was; die nogtans over het geheel zeer doelmatig moet geweest zijn, vermits, volgens de verzekering van Herodotus, de Aegyptenaren na de Libyers *het gezondfte* van alle volken waren, die hij gezien had.

Dat de *kennis der wetten* en het bezit aller posten, die daarvan afhingen, de eigendom der pries-

(*) Herod. *II.* 84.

(†) Herod. *II.* 77.

priester-kaste was, blijkt uit het bovenstaande reeds van zelve. Waar eerdienst en wetgeving onverbreekbaar verbonden zijn, waar de laatste door den eersten hare wettiging erlangt, waar deze volgens haren geheelen vorm eene *ceremonieel-wet* is, — hoe is het daar anders te verwachten, dan dat zij zich ook in de handen der priesters bevindt; dat *zij* de handhavers der geregtigheid zijn, en de regterstoelen door hen bezet worden? De ineensmelting der regterlijke magt met het opperbewind in den persoon des konings was eene der vroegste bronnen van het despotismus, dat bij eenig nadenken onmogelijk lang verborgen kon blijven; waarvan deswege pogingen, of tot de geheele scheiding van beide, of ten minste tot beperking der ééne, het gevolg waren. Na al het gene, wat wij van de Aegyptische oudheid weten, kan het aan geenen twijfel onderworpen zijn, dat de wetgeving volgens hare hoofdtakken, ten minste in Aegypte, zoo ver als in eenig ander oostersch land, beschaafd moet geweest zijn. Indien aan de Mozaische wetgeving, die toch nog vóór het bloeijende tijdvak der Pharao's plaats heeft, de Aegyptische (hoe veel of hoe weinig ook daarvan opgenomen mag zijn) ten minste — zoo als men niet in twijfel kan trekken — tot een model diende, zoo strekt dit alleen reeds tot een genoegzaam bewijs daarvoor. Sommige hunner koningen, inzonderheid Bocchoris, worden uitdrukkelijk als groote wetgevers geprezen (*); en als ook hier mis-

(*) Diod. *I. p.* 90. Hem worden inzonderheid de wetten toegekend, die op den handel en de verkeering betrekking hadden.

misschien datgene, wat het werk van verscheidene eeuwen en van vele wijzen was, te onregt aan enkelen toegekend werd, zoo was het daarom toch niet minder aanwezig. — Wij zullen hierop in de volgende afdeeling nog terug komen.

De geschiedkundige geleerdheid der priester-kaste was eindelijk, zoo als ik geloof reeds genoegzaam betoogd te hebben, hoofdzakelijk aan de openbare gedenkteekenen verbonden, en moet daarna geschat worden. Zij hing derhalve af van de kunst; doch dit leidt ons juist op eene andere, ook voor de staatkundige oudheid van Aegypte zeer belangrijke, vraag, tot welker beantwoording ten minste eenige denkbeelden hier opgegeven moeten worden: Wat was in het algemeen *de kunst* voor deze natie?

De enkele beschouwing der kunstwerken van iedere soort, die zij ons achtergelaten heeft, moet reeds tot het vermoeden leiden, dat de kunst voor hen iets anders was, dan voor andere volken. Reeds uit deze beschouwing ontspruit het algemeene resultaat, dat dezelve in oneindig naauwere betrekking tot het dagelijksche leven stond, en dat, schoon zij ook dikwijls het karakter van grootheid en majesteit aannam, toch de voorstelling van het schoone geenzins haar doel was, noch worden kon. Dit moest onmogelijk blijven bij een volk, bij het welk de kunst van haren oorsprong tot aan hare hoogste beschaving de grondslag der staatkunde en geleerdheid bleef; bij hetwelk zij uit dien hoofde wel van een hoog belang, ja, van zulk een hoog belang werd, dat, waren wij in staat om hare geschiedenis te geven, met deze in eene zekere mate de geschiedenis der hooge beschaving der natie ge-

geven zoude zijn, die op haar grootendeels gegrond was; maar juist daarom niet hetzelfde doel hebben kon, als bij andere volken, bij welke zij de volkomenste vrijheid en zelfstandigheid genoot, wijl zij slechts om *haar zelver wille* bestond (*).

Er waren slechts *twee hoofdtakken* van kunst in Aegypte, de *bouwkunst* en de *beeldhouwkunst*; doch beide waren niet alleen takken van éénen stam, maar ook zoo naauw met elkanderen verbonden, dat men naauwlijks van iederen afzonderlijk spreken kan, en twijfelen moet, of gene om deze, of deze om gene bestond. De som der Aegyptische kunstgeschiedenis kan men op de eenvoudigste wijze zamen trekken. „ De beeldende kunst was in Aegypte aan het hieroglyphen-schrift verbonden; deze werd daargesteld door de graveerkunst; doch de graveerkunst had wederom openbare gedenkteekenen noodig, om eene geschikte plaats voor hare voorstellingen te vinden, en deze openbare gedenkteekens, waren eensdeels reeds op zichzelven, en ten anderen door haar, de grondzuilen, waarop tevens het gebouw van den eerdienst en Staat rustte."

Ik geloof, dat reeds de bovenstaande naspeuringen de bouwstoffen tot het bewijs bevatten, dat de *bouwkunst* in Aegypte reeds op zichzelve en zonder

(*) Ik spreek hier niet van de muzijk, die overigens, zoo als men uit de afbeeldingen der muzijk-instrumenten, inzonderheid der harp en der cither ziet, *Descript. d'Egypte*, *Pl. II.* 44. 91.; zoo als mede der fluiten en wel der dubbele fluit, *I.* 70., zeker bij de Aegyptenaren niet verönachtzaamt werd. Men zie de verhandeling in de *Descript. Vol. I.*

der betrekking tot de werken der beeldhouwkunst, die hare muren bedekten, van haar begin tot aan haar einde, in het naauwſte verband met den Staat ſtond. Wanneer de oudſte Staten, die in Aegypte beſtonden, priester-ſtaten waren, welker middenpunt een tempel of heiligdom was; wanneer zij dit kenmerk niet alleen bij hunnen groei, maar ook na de vereeniging tot één groot rijk, in weerwil van al de voorgevallene omwentelingen behielden, welk een ſtaatkundig gewigt moesten deze gebouwen hierdoor niet verkrijgen? Aan dezelve hing in eenen zekeren zin het aanzijn van den Staat, dewijl alles in denzelven op deze en den eerdienst, waaraan zij toegewijd waren, betrekking had. Indien reeds de Jood het denkbeeld van voortduring, verval en herleving van zijnen Staat, aan de voortduring, de verwoesting en wederopbouwing van zijnen tempel hechtte, hoeveel te meer moest dit bij de Aegyptenaren plaats vinden, bij welke de priester-kaste nog veel meer dan bij de Joden vermogt? Mogen wij ons derhalve verwonderen, als van de bouwing en inſtandhouding dezer gedenkteekenen zooveel werk gemaakt werd? Men voege hierbij, dat de geheele bouwkunst der natie eenigermate in derzelver aanleg en uitbreiding als in één middenpunt moest zamenloopen, dewijl het luchtsgeſtel, vooräl in Opper-Aegypte, de behoefte ten opzigt der bijzondere woningen zich zoo ligtelijk bevredigen liet. De bouwkunst, als eene ſchoone kunst, werd in Aegypte zeker niet bij deze gebruikt, die zonder twijfel veel te ligt gebouwd waren, dan dat van dezelve iets in ſtand had kunnen blijven; maar alleenlijk bij de openbare gebouwen, tempels

en paleizen. Zij hadden zekerlijk zeer omvattende bestemmingen; en ook de tempels kunnen niet wel alleen en uitsluitend voor den eerdienst gediend hebben. Het eigenlijke heiligdom is slechts eene soort van kapel van eenen matigen omvang (*); doch deze kapel is omgeven van zeer uitgebreide gebouwen van allerlei aard, als gaanderijen met zuilen, pleinen, zalen enz. De geschiedenis heeft ons over derzelver gebruik wel geene naauwkeurige berigten bewaard; maar kunnen wij er aan twijfelen, dat in dezelve de vergaderplaatsen der priesters en staatsbeambten; doch in de paleizen, niet alleen de woning des konings, maar ook de plaatsen voor het ontvangen der volken, die hunne schattingen bragten, en der gezanten, voor de zittingen der geregtshoven, voor de feesten, die door de koningen gegeven werden enz., waren? Kunnen wij er over het algemeen wel aan twijfelen, dat het geheele openbare leven der Aegyptenaren aan deze staatsgebouwen en tempels verbonden was (†)?

Voormaals kende men deze gedenkteekenen van Aegypte bijna enkel uit drooge beschrijvingen; doch sedert de verschijning van het groote Fransche werk over Aegypte zijn zij ons als ware het voor de oogen gesteld. Bij groote werken van bouwkunst is het bij voorkeur het geval, dat van de grootte der voorstelling ook de indruk afhangt, die verwekt wordt; het kolossale in de wezenlijkheid moest ook in de afbeelding kolossaal verschijnen.

(*) DENON *II. p.* 164.

(†) Men vergelijke de berigten, die DENON *II. p.* 255. over den grooten tempel van Karnak geeft.

nen. Welke denkbeelden verwekken deze afbeeldingen niet van den rijkdom, de hulpmiddelen, de kundigheden en van den smaak eener natie, die deze, even zoo volkomene als ontzaggelijke, gedenkteekens oprigten konde! Tot welke gevolgtrekkingen over de vroegere wereldgeschiedenis, over den luister en de magt der oudste Staten en de betrekkingen en verbindtenissen der volken, leiden zij niet! Naar deze wilde de natie door de nakomelingschap beoordeeld zijn, en hoe vele raadsels, misschien onoplosbare raadsels, ook nog overig blijven mogen, zoo kunnen wij ons toch over het geheel niet gemakkelijk meer bedriegen; er zijn te veel toegangen geopend, om in het binnenste van haar karakter, van hare kennis en van hare geheel bestaan, in te dringen.

De bouwkunst zelve is nu van hare mechanieke zoowel als aesthetische zijde door kenners onderzocht geworden, niet van éénen, of weinige, maar van vele, en van zoodanige, die door hunne vroegere vorming eer tegen dan voor haar ingenomen waren. Zij heeft niet alleen deze proef in het algemeen doorgestaan, maar zij verscheen steeds juister, rijker en meer volkomen, hoe meer het onderzoek in bijzonderheden liep.

Dat deze bouwkunst op eene theorie gegrond was, welker voorschriften onveranderlijk gevolgd werden, is klaarblijkelijk. Hoe zou alles anders zoo overdacht en zoo doelmatig ingerigt hebben kunnen zijn? Het eenmaal ten grondslag gelegde plan schijnt bij iederen tempel onveranderlijk gevolgd te zijn; want ieder vormt een gesloten geheel, schoon de bouwing misschien ook eeuwen

 duur-

duurde. Aldus behield deze bouwkunst altijd hetzelfde kenmerk en was in den loop van misschien meer dan duizend jaren toch aan mindere veranderingen onderworpen, dan de Grieksche in eene eeuw.

Het plan en de inrigting dezer heiligdommen verschijnt, bij al de verscheidenheid hunner grootte en eenige bijzaken, toch in de hoofdzaak zoo gelijkvormig, dat men ligtelijk daarin deze algemeene voorschriften erkent, waaraan de openbare bouwkunst in Aegypte onverbreekbaar verbonden was. De eerste ingang moest eene ontzaggelijke, eerbied inboezemende, masfa zijn; uit dien hoofde deze, aan de Aegyptische bouwkunst eigene, pylonen of stompe pyramiden, tusschen welke de groote poort was (*). Door deze trad men op een plein met zuilen omgeven, welke, tot de helft of twee derde gedeelten harer hoogte, tusschenmuren hadden. Dit plein schijnt bestemd geweest te zijn voor de verzamelde volksmenigte, om de heilige plegtigheden en omdragten op eenen zekeren afstand te kunnen aanschouwen. Alles was hierna ingerigt en berekend, dat dit gevoeglijk geschieden kon. Op dit plein volgde de groote galerij, door drie of vier rijen ontzaggelijke zuilen onderstut, waarop dikwijls nog eene tweede galerij volgde. Uit deze trad men in zalen, waarvan er twee of drie achter elkanderen waren, waarschijnlijk bestemd tot omdragten en andere plegtigheden, zoo als wij die dikwijls op de muren afgebeeld zien, en van welke de laatste het eigenlijke heiligdom bevattede. Dit bestond in eene nis van graniet, of

(*) Men zie *boven* bladz. 49.

of porfier, uit één ſtuk, waarin zich het heilige dier, of ook het ſtandbeeld der godheid bevond, die hier vereerd werd. De zalen waren aan weerszijden en van achteren omringd door gangen, die naar vertrekken en kamers geleidden; de woningen, of ten minſte de verblijfplaatſen, der priesters. Om het geheel liep nog weder een ringmuur, en zoo was door vele muren de ingang binnen het heiligdom den oningewijden onmogelijk gemaakt. Dewijl alles ſteen was zonder cement, en daarop berekend, om zich door zijne eigene masſa's ſtaande te houden, heeft ook de tijd deze gedenkſtukken weinig kunnen ſchaden. Wat nog ſtaat, ſtaat meestal vast en onverwrikt; ſlechts menſchen en vuur hebben nu en dan gewoed; want van aardbevingen hoort men daar niets.

Van de bijzondere deelen dezer bouwkunst zijn deze groote ingangen, en de ontzaggelijke masſa's, die zij helpen vormen, het eerſte, dat in het oog valt. Zij zijn niet alleen van buiten, maar ook van binnen, onderzocht; het ſchijnt onmiskenbaar, dat zij niet alleen tot pracht, maar ook tot gebruik dienden, en het vermoeden, dat hare terrasſen tot astronomiſche en astrologiſche waarnemingen gebruikt zijn, is zeer waarſchijnlijk (*).

Maar het zijn inzonderheid de zuilen en derzelver kapiteelen, die verbazing verwekken. Bij deze is het, dat de groote rijkdom der Aegyptiſche bouwkunst

(*) Dit ſchijnt door de latere waarnemingen bevestigd, dat de venſter-openingen in de pylonen zoo aangelegd zijn, dat men ſlechts naar boven en niet naar beneden op den grond zien kon. v. MINUTOLI *Reiſe*, *ſ*. 44.

kunst bij alle eenvoudigheid zich op de verwonderingwaardigſte wijze vertoont. De ſieraden der kapiteelen zijn blijkbaar van weinige inlandſche planten, den lotus, den palm en eenige andere, ontleend. Wie zou kunnen gelooven, dat hierbij de verbeelding een genoegzaam veld tot eene zoo verbazende verſcheidenheid zou gevonden hebben? De Aegyptiſche zuilen zijn hierin van de Griekſche verſchillende, dat het kapiteel van *iedere* zuil ook zijne bijzondere ſieraden heeft; nogtans met inachtneming der afdeelingen in het algemeen, opdat de indruk van het geheel geene ſtoornis ondervindt. Ook leiden deze gedenkteekenen tot groote oploſsingen over de geſchiedenis en den ouderdom dezer bouwkunst. De weinige blikken, die een Denon op hen wierp, waren reeds genoegzaam, om hem in de tempels van Theben, van Philen en andere, de vordering en de trapswijze opvolging der bouwkunst te doen opmerken (*). Het nadere onderzoek van *Gau* en andere heeft het bevestigd. Bijaldien eenige der Tempels van Theben nog de kindschheid der kunst verrieden, zoo toonden die te Groot-Apollinopolis en Tentyris de hoogſte volmaaktheid, die zij in Aegypte verkregen heeft. Er mogten eeuwen vereischt worden, alvorens zij tot rijpheid kwam, en zelfs de weinige fragmenten, die uit de Aegyptiſche geſchiedenis zijn overgebleven, bevestigen de aanmerking, dat de aanleg van een enkel dezer gebouwen niet het werk van éénen, maar van vele menſchelijke leeftijden was. Hoe vele koningen bouwden niet, volgens Hero-do-

(*) Denon *II. p.* 91. 107. en inzonderheid 161 enz.

dotus, aan den tempel van Phtha, te Memphis, tot dat hij voltooid was? Maar tot welke overdenkingen over den ouderdom dezer kunst worden wij niet gebragt door de ontdekking, welke te Elephantine, te Edfu en elders gedaan werd (*), dat eenige dezer aloude gedenkteekenen wederom gedeeltelijk uit bouwstoffen van even zulke oude gedenkteekenen gebouwd zijn? Welk eene lange reeks van eeuwen moet er verloopen zijn, gedurende welke Opper-Aegypte het middenpunt der beschaafde wereld was!

Maar in een bijna onafscheidelijk verband met de bouwkunst stond in Aegypte hare zuster de *beeldhouwkunst.* Wanneer gene alleen op zich zelve eene stomme kunst bleef, zoo was het deze, die haar eene taal schonk. De enkele beschouwing der Aegyptische gedenkteekenen van iedere soort leert het ontegensprekelijk, dat het voornaamste gebruik der beeldhouwkunst tot voorstelling der hieroglyphen en der daartoe betrekkelijke voorwerpen, de afbeelding der heilige gebruiken, der aanbiddingen, der giften en omdragten, gemaakt werd. Nogtans indien, zoo als het ontegensprekelijk is, de hieroglyphe voortdurend de steun der beeldhouwkunst, en met haar van alle beeldende kunst in Aegypte was, zoo wordt hieruit mijns bedunkens reeds grootendeels opgehelderd, welken loop de kunst in dit land nam.

De hieroglyphe ontleende hare karakters van de voorwerpen van natuur en kunst, die zij afbeeldde. Bij deze afbeeldingen kwam het alleen op duidelijkheid aan; men moest de voorwerpen herkennen kun-

(*) *Descript. d'Egypte, Chap. I. p. 59.*

kunnen. Juistheid en bepaaldheid van omtrek, en mechanieke kunstvaardigheid in de uitvoering, waren hiervoor toereikend; en daarin ſchittert uit dien hoofde ook de beeldende kunst der Aegyptenaren; zelfs daar, waar hunne voorſtellingen geene hieroglyphen waren. Handeling maalde zij (de krijgskundige voorſtellingen uitgezonderd) liever in rust, dan in beweging af; uitdrukking der hartstogten lag geheel buiten haren kring. Offchoon intusſchen afbeelding der rust in het algemeen oneindig meer, dan die der beweging, het doel der beeldhouwkunst zijn moet, zoo bleef zij bij de Aegyptenaren haar karakter getrouw; maar daar zij zich tevens zoo weinig om het ſchoone uittedrukken bekommerde, bleef zij, niettegenſtaande hare hooge volmaaktheid ten opzigte van het mechanieke des werks, toch uit dien hoofde op eenen lagen trap van volmaking ſtaan.

De ontzaggelijke *menigte* beeldhouwwerk, waarmede de wanden en muren bedekt zijn, is het, die het eerſte de verbazing des beſchouwers verwekt. Na al hetgene, wat de vereenigde vlijt der Franſche kunſtenaars daarvan geleverd heeft, hebben wij toch niet meer dan eenige proeven van dezelve. Het behoorde tot de voltooijing van eenen Aegyptiſchen tempel, dat deszelfs wanden en zuilen, even als de zolderingen, *geheel* met beeldhouwwerk bedekt waren; alleenlijk de lijsten der kornisſen uitgezonderd, die altijd effen bleven. De ſchikking van hetzelve was nogtans aan zulke regelen onderworpen, dat de geheele indruk van het gebouw volſtrektelijk niet door hetzelve verhinderd werd. De groote vormen der bouwkunst mogten niet door hetzelve verſtoord worden. Volgens

de

de lijnen, die deze bepaalden, moest de grootte en schikking der reliefs ingerigt zijn; en op deze wijze verschijnt, offchoon alles met beeldhouwwerk bedekt is, toch niets overladen. Maar hoezeer ook, door het naauwkeurige onderzoek der steensoort, waardoor de grootste gemakkelijkheid der bearbeiding met den bijtel kenbaar werd, deszelfs rijkdom eenigermate opgehelderd is. — Welke menigte kunstenaars moet evenwel het oude Aegypte niet gehad hebben, om dergelijke werken tot stand te brengen!

Over de *voorwerpen* dezer beeldhouwkunst is thans in zoo ver een helder licht verspreid, dat wij dezelve in het algemeen beoordeelen kunnen, offchoon wij in de opheldering der bijzonderheden nog weinig verder gekomen zijn. De eigenlijke hieroglyphen maken slechts het kleinste gedeelte derzelve uit. De hoofdzaak zijn de groote reliefs, of tafereelen, die godsdienstige onderwerpen, de goden of de vereering derzelve, voorstellen. Deze bestaat grootendeels in hun aangebodene geschenken van velerlei soort; somwijlen ook eigenlijke offeranden, waarbij zelfs de menschenoffers naauwlijks te miskennen zijn. Dat ik deze kunstwerken geenzins voor bloote versieringen houd, dat ik dezelve eenen geschiedkundigen zin toeken, als voorstellingen der hulde, die de Pharao's den priesters toebragten, ten einde hierdoor van hunne zijde wederom eerbewijzen te erlangen, is reeds in het vorige deel door mij aangetoond geworden (*). Maar dewijl hier zoo dikwijls soortgelijke, of zelfs gelijke, voor-

(*) *Bladz.* 385.

voorstellingen wederkeeren, zoo schijnt de beeldende kunst ook hier hare zeer bepaalde voorschriften gehad te hebben. Behalve deze voorstellingen, van plegtige omdragten, onder welke de reeds vroeger verklaarde met het heilige schip het meeste, doch met vele afwisselingen, verschijnt (*). Dat de beeldhouwkunst zich nogtans geenzins tot godsdienstige onderwerpen alleen bepaalde, dat zij, ten minste op de muren der paleizen van Theben, ook geschiedkundige onderwerpen voorstelde, zal de volgende afdeeling leeren. Naast en boven deze godsdienstige voorstellingen staan opschriften, gezamenlijk in hieroglyphen vervat, die blijkbaar betrekking op dezelve hebben; doch naast de geschiedkundige reliefs zijn tot heden geene dergelijke opgemerkt geworden (†).
Maar

(*) Men zie inzonderheid de afbeeldingen op den tempel van Karnak in Theben. *Antiq. Vol. III. pl.* 32. 36.

(†) Behalve de berigten, die door de Fransche Geleerden en kunstenaars bekend gemaakt zijn, verdient het berigt van den Engelschen kapitein *Burr*, die zich bij de Indische afdeeling bevond, welke naar Aegypte gezonden werd, opmerkzaamheid, in de *Bibl. Brittannique*, *T.* 38. *Litter. p.* 208—221. Het betreft, wel is waar, alleen den tempel te Denderah; doch hoe gewigtig is het niet over hetzelve onderwerp, dat door de Franschen zoo even nagespeurd was, ook eenen Engelschen waarnemer te hooren spreken, om zich van de opgaven en waarnemingen der eerste te overtuigen; en nog meer van eenen Engelschman, die uit Indië kwam. In de kleeding der beelden herkende hij gemakkelijk de dragt weder, die nog heden in Indië de heerschende is. „Dikwijls," zegt hij, „had ik vermoed, en nooit werd dit vermoeden meer versterkt, dan bij de beschouwing van dezen tempel en der beeldwerken, waarmede hij bedekt is, dat een-

Maar wat de beſchouwing van dit beeldhouwwerk, wat de beſchouwing der tempels in het algemeen, op het wonderlijkſte leven moest bijzetten, was, dat alle deze beeldhouwwerken tevens ſchilderwerken waren. Zij waren waarſchijnlijk gezamenlijk beſchilderd, zoowel aan de binnen, als aan de buitenzijde (*). Men bediende zich hiertoe niet meer dan van vier, of, het wit medegerekend, van vijf kleuren; behalve deze namelijk, geel, rood, blaauw en groen; zonder dezelve te vermengen. Het gebruik dezer kleu-

ren

eenmaal tusſchen de Oosterſche natiën eene grootere gelijkvormigheid van kleederdragten, en derhalve ook naauwere vriendſchapsbetrekkingen moeten plaats gehad hebben, toen zij nog door denzelfden eerdienst vereenigd waren." Er wordt dus ſlechts van eene gelijkvormigheid, geene gelijkheid, en niet van wederzijdſche afſtamming, maar alleen van wederzijdſche verbindtenisſen geſproken. „ De Indiërs, die ons vergezelden" (ſtaat er verder) beſchouwden deze puinhoopen met eene mengeling van verwondering en eerbied. Dit was de uitwerking der gelijkvormigheid van verſcheidene beelden, die zij hier zagen met derzelver goden; en nog meer het gevoelen, dat deze tempel het werk van eenen *Rakſchah* was, die de aarde bezocht had." Tot bevestiging van het berigt van *Alvarez*, in het vorige deel bladz. 476. over de leeuwenbeelden te Axum, die water uit werpen, merken wij nog aan, dat *Burr* hetzelfde te Denderah weder vond; namelijk zittende Leeuwen, welker nekken tot watergoten dienden. Dit is dus de oud-Aegyptiſche ſmaak en bevestigt, wat hier boven over de oudheden van Axum gezegd is, in zoo verre dit nog bevestiging noodig had.

(*) Eenen levendigen indruk dezer merkwaardige beſchouwing geeft ons de gekleurde plaat met den tempel van Karnak. *Antiquités vol. III. pl.* 34.

ren bij de bijzondere voorwerpen had deszelfs vaste regels. Dezelfde goden werden ook met dezelfde kleuren afgemaald, zoo als, bij voorb. Ammon gewoonlijk blaauw. Welken indruk deze speling der kleuren van de fieraden in deze ontzaggelijke gebouwen maken moest, kan men zich moeijelijk verbeelden; de ooggetuigen verzekeren, dat, wat zij daarvan zagen, in eene volkomene overeenstemming met het karakter van het geheel was (*).

Maar dat dit gebruik der kleuren ook daartoe berekend moest zijn, om op den grooten hoop te werken, is ligtelijk te begrijpen. Bovendien bediende men zich nog van de schildering tot versiering der wanden in de rotsgraven. Hare afbeeldingen waren zoo veel mogelijk getrouwe kopijen der onderwerpen en bezigheden des gewone levens, doch ook bezwaarlijk meer. Eene soortgelijke bepaaldheid en juistheid der omtrekken schijnt haar ook eigen te zijn; doch wat haar het meeste doet uitmunten, is de frischheid en duurzaamheid der kleuren, in welker bereiding de Aegyptenaren waarschijnlijk alle andere volken te boven streefden; doch ook daarvoor in het geheel geen begrip hadden, om de verfstoffen te mengen.

Wanneer onder deze omstandigheden het gebruik der schilderkunst noodzakelijk zeer bepaald bleef, zoo werd uit dien hoofde de beeldhouwkunst zoo veel uitgebreider. Dewijl door dezelve de hieroglyphen bij voorkeur voorgesteld werden, zoo was zij in eenen zekeren zin de plaatsvertreedster der schrijfkunst; ten minste voor al die dingen, die voor

(*) *Description d'Egypte, Chap. V. p. 18.*

voor de nakomelingschap nedergesteld moesten worden, en terwijl dit op de openbare gedenkteekenen geschiedde, zoo kwamen langs dien weg de bouwkunst en de beeldhouwkunst in de naauwste verbindtenis, zoo dat het schier twijfelachtig is, welke van beide om de andere aanwezig was? Men vond naauwlijks in het oude Aegypte ergens eenen tempel, welks wanden niet met opschriften en reliefs bedekt waren, en schoon men ook al niet ronduit beweren wil, dat de gebouwen om dezer opschriften wille opgetrokken werden, zoo was het toch zekerlijk ééne der hoofdbedoelingen. Hoe weinig wij ook nog in staat zijn, om deze opschriften en tafereelen te verklaren, zoo blijkt het toch duidelijk, dat zij voor een gedeelte sterrekundige, voorts geschiedkundige en overigens eigenlijk godsdienstige, misschien ook zedelijke, strekkingen hebben. Terwijl op deze wijze de bouwkunst en beeldhouwkunst hand aan hand gingen, verkregen hunne openbare gebouwen hierdoor nieuwe gewigtige bestemmingen, zoo als zij die in deze mate bij geen ander volk gehad hebben. „ Een Aegyptische tempel," zegt een nieuw reiziger (*), „ is als ware het een opengeslagen boek, waar de wetenschap ontsluijerd, waar de zedekunde geleerd wordt, en waar de nuttige kunsten aangetoond zijn. Alles spreekt, alles is leven, en alles in denzelfden geest. De posten der deuren, de geheimste hoeken, geven nog lessen en voorschriften, en dat alles in de verwonderlijkste overeenstemming!" Op deze wijze werden dus deze majestueuse gebouwen als wa-

(*) DENON, *II. p.* 16.

ware het levendige archieven van de wetenschappelijke kennis der natie; mogen wij ons na dit alles nog verwonderen over het gewigt, dat zij in hare oogen hadden?

De kunsten in het algemeen, misschien alleenlijk met uitzondering van het enkel mechanieke gedeelte, behoorden in Aegypte zonder twijfel in den kring der priester-geleerdheid. Hoe vele mechanieke en mathematische kundigheden vereischte de bouwkunst niet, die alleenlijk der priester-kaste eigen zijn konden, hoewel zij zich tot derzelver uitvoering ook van kunstenaars en werkmeesters bediende (*)? en bezwaarlijk kon het ook met de beeldhouwkunst anders zijn, dewijl door deze hare kundigheden bewaard werden.

Maar van dezen geheelen kring van priester-geleerdheid of priester-eerdienst, die ik naar derzelver hoofd-bestanddeelen meen opgegeven te hebben, moet men noodzakelijk den *volks-eerdienst* onderscheiden. Het kan wel is waar op geenerlei wijze ontkend worden, dat er een band tusschen volkseerdienst en priester-eerdienst aanwezig was, namelijk de vereering derzelfde Goden; maar het is toch

(*) De zoo belangrijke afbeelding der vervoering van eenen kolos, die wij aan de reis van den graaf Minutoli verschuldigd zijn, *Pl. XIII.*, toont wel alzins, dat men de bewegende kracht in de handen der menschen zocht; doch indien dit ook bij de vervoering van den kolos geschiedde, zoo waren deze toch geenzins toereikende tot deszelfs oprigting, even min als om de ontzaggelijke steenklompen naar boven te brengen, die de daken der zuilenzalen vormen. Hier moesten mechanieke krachten werken.

toch even zoo duidelijk, dat zij, hoezeer ook in eenige punten overeenkomende, daarom niet volſtrekt dezelfde zijn konden. De priester-geleerdheid konde niet en moest ook niet de zaak des volks worden; zij behoorde immers uitſluitend tot de hoogere kaste. De volks-eerdienst beſtond in Aegypte, even als elders, in den eerdienst der Goden; in de daarmede verbondene volksfeesten; en in zekere godsdienſtige gevoelens, die gedeeltelijk op het dagelijkſche leven eenen gewigtigen invloed hadden.

Wanneer dus ook dezelfde goden, die het onderwerp van den priester-eerdienst uitmaakten, door het volk vereerd werden, zoo mag men er toch volſtrekt niet aan denken, dat hunne namen in den volksgeest dezelfde beteekenis hadden, dan in het wetenſchappelijke ſtelſel der priesters. Voorzeker bleef het volksdenkbeeld van goden bij den grooten hoop der Aegyptenaren even zoo ruw, als bij andere volken, en misſchien nog ruwer, zoo als de *dierendienst* dit waarſchijnlijk maakt; eene verſchijning, die den navorſchers der Aegyptiſche oudheid bijna de meeste moeite gekost heeft. Bij de Aegyptenaren waren namelijk niet alleen vele dieren heilig, die men op ſtraffe des doods niet dooden mogt, maar er werden ook ſommige derzelve in tempels bewaard, waarin men die met de grootſte zorgvuldigheid onderhield, hun offers bragt en hen als goden vereerde; ja, zelfs na hunnen dood werden zij gebalzemd en in heilige graven nedergelegd (*). Zoo algemeen deze dierendienst intusſchen

(*) Men zie de verhandeling van MEINERS *über den Aegyp-*

fchen in Aegypte was, zoo verfchillend was dezelve wederom in verfcheidene distrikten. Er waren flechts weinige dierfoorten, die door alle Aegyptenaren vereerd werden, de overige waren hier heilig, daar onheilig; men durfde dezelve in het eene landfchap dooden en eten, terwijl men daarentegen in het andere zelf gedood werd, wanneer men hun eenigen hinder aandeed (*).

Na al het gene, wat wij van de gefchiedenis der menschheid weten, valt de oorfprong van den dierendienst in de eerfte en ruwfte tijdperken der volken. Dezelve vloeide ontwijfelbaar uit dezelfde bron, waaruit de vereering van andere natuurlijke voorwerpen voortkwam; doch ik houd het voor zeer moeijelijk, zoo niet voor onmogelijk, om deszelfs oorfprong verder op te helderen, en het gebrekkige aller oudere en nieuwere veronderftellingen, die nu van zeldzaamheden, dan van de nuttigheid, of fchadelijkheid der dieren afgeleid werden, fchijnt dit genoegzaam te bewijzen. Men moest zelf een wilde worden, om de betrekking te kunnen beoordeelen, waarin de wilde met het dier ftaat. Eerst dan zou het mogelijk zijn, om den loop zijner gewaarwordingen te befchrijven, die hem tot eene hoogere vereering van het dier leidden. De voorheen bijgebragte oorzaken opgeven, heet mijns bedunkens reeds den wilden eene redekracht toekennen, waarvoor hij niet vatbaar is. Een bloot kinderlijk welgevallen in deze of gene foort van dieren

Aegyptifchen Thierdienst, in zijne *vermischten Schriften*, *B. I. f.* 204—224.

(*) Herod. *II.* 65. enz.

ren was misschien de gewoonlijkste aanleiding, ofschoon ik die geenzins voor de eenige houde (*).

Wanneer men eenen blik op het uitgestrekte Afrika werpt en bijna allerwege van de Aethiopische kust tot aan den Senegal den dierendienst onder de ruwe Negervolken ingevoerd ziet (†), zoo kan men er moeijelijk aan twijfelen, dat dezelve ook onder hunne broeders de Aegyptenaren reeds in derzelver vroegste tijdperk ontstaan is. Wanneer wij derhalve onze gevolgtrekkingen volgens de gelijkheid met andere volken maken willen, zoo moeten wij dien voor den eerdienst der oudste onbeschaafde bewoners van Aegypte houden, die in de tijden der hoogere beschaving misschien met oogmerk, of ook toevallig, zekere wijzigingen ondergaan, maar zeker destijds niet eerst ontstaan kon.

De uitgebreidheid en verscheidenheid van den dierendienst wordt, mijns bedunkens, het natuurlijkste verklaard door de menigte en oorspronkelijke verscheidenheid der stammen, die Aegypte bewoonden. Eene gelijke afwisseling vinden wij bij de volken van het overige Afrika. *Welke* dieren voor

(*) Men vergelijke inzonderheid, wat BOSSMAN van de vereering der slangen te *Fida* in Guinea verhaalt, bl. 446. enz.. Niet alleen is het geslacht der slangen aldaar ook heilig en onschendbaar, maar ook sommige derzelve worden in een bijzonder gebouw onderhouden en als goden vereerd; volkomen als bij de Aegyptenaren.

(†) Het geschrift van BOWDICH, *An Essay on the superstitions, customs and arts, commons to the ancient Egyptiens, Abyssinians and the Ashantees, Lond.* 1821. bevat zeer leerzame aanmerkingen over dit onderwerp, inzonderheid over den dierendienst.

voor heilig, of onheilig, gehouden worden, schijnt in de kindschheid der volken van zeer kleine en onbeduidende omstandigheden aftehangen, welker nadere opsporing in latere tijden noodzakelijk vruchteloos zijn moet. Waarom dus in Aegypte hier de krokodil, ginds het Nijl-paard heilig was, kan men niet bepalen. Het was bij dezen of genen stam een aloude volks-eerdienst.

Nogtans indien men op de gesteldheid en verscheidenheid van den dierendienst in Aegypte in latere tijden let, zoo komt het mij buiten kijf voor, dat dezelve met de staatkundige beschaving des volks in eene naauwe betrekking gestaan heeft, en van de regerende priester-kaste als een middel is gebruikt geworden, om de ruwe stammen aan zich te trekken en in eene staatkundige verbindtenis te brengen. De dierendienst in Aegypte was, zoo als reeds uit verscheidene plaatsen van Herodotus getoond is, verschillend volgens de *nomoi*. Zouden wij niet hierop het vermoeden gronden mogen, dat het eene gewoonte der Aegyptische priesters geweest is, om in de plaatsen, waar zij volkplantingen stichtten, de ruwe inwoners door de aanneming van hunnen eerdienst aan zich te trekken, en terwijl zij de dieren, die deze voor heilig hielden, woningen in hare tempels aanwezen, deze tempels juist hierdoor tot de gemeenschappelijke heiligdommen dezer stammen te maken?

Waarschijnlijk is intusschen ook veel in dezen eerdienst door staatkundige omwentelingen veranderd geworden. Wanneer bij voorb. de heilige stier te Memphis de nationale godheid van geheel Aegyp-

gypte werd, moeten wij den grond daarvan niet hierin zoeken, dat Memphis de hoofdſtad van geheel Aegypte geworden was?

Van dezen dierendienst, als volks-eerdienst beſchouwd, blijft nogtans het gebruik zeer onderſcheiden, dat de priesters van de door het volksgeloof geheiligde dieren in hunne geleerdheid maakten. Zij leidden vooreerst een gedeelte hunner ſchrijfteekens van dezelve af. Dewijl de hieroglyph in het algemeen afbeeldingen van voorwerpen van natuur en kunst was, zoo kan het ons wel het minſte bevreemden, als juist de afbeeldingen van dieren eene hoofdklasſe dezer ſchrijfteekens uitmaken. Daar voorts deze dieren door het volksgeloof geheiligd waren, zoo kwam het denkbeeld weldra in hen op, om dezelve bij voorkeur tot beteekenis van het goddelijke te gebruiken; of ook zekere eigenſchappen der godheid door dezelve aan te duiden. Zoo beteekende b. v. de *ſperwer*, wiens beeld men boven de ingangen der tempels en bij zoo vele andere gelegenheid ziet, zonder twijfel het goddelijke, het heilige, het gewijde in het algemeen. Zoo de *kever* het heeläl enz. Maar terwijl men door zekere dieren ook zekere eigenſchappen der godheden uitdrukte, zoo ontſtond hoogstwaarſchijnlijk de in ons oog zoo grillige gewoonte, om de goden, die men zich anders in eene menſchelijke gedaante verbeeldde, nogtans met dieren-koppen daarteſtellen, waarvan men de bewijzen zoo menigvuldig op alle Aegyptiſche gedenkteekenen vindt. En als wij in het algemeen bij de priester-kaste het pogen ontwaren, om in hunne kleederdragten en in hun geheel uitwendig voor-

 ko-

komen eenigermate de goden na te bootsen, die zij dienden, zoo zal men hieruit ook de zoo dikwijls voorkomende afbeeldingen der priesters met dieren-koppen of dieren-maskers verklaren; offchoon zonder de gebruiken der priesterschap te kennen, die wij niet bezitten, de beduidenissen van het bijzondere voor altijd onzeker blijven moeten.

De *heilige gebruiken* en *volksfeesten* der Aegyptenaren heeft Herodotus ons in verscheidene plaatsen van zijn werk zoo naauwkeurig geschilderd (*), dat wij dezelve met zekerheid beoordeelen kunnen; en deze berigten hebben eene zoo veel grootere waarde, daar zij ons, behalve met de priester-kaste, ook met de denkwijze en het karakter der lagere klassen bekend maken. Volgens dat gene, wat Herodotus ons hiervan zegt, moet men de gevolgtrekking maken, dat deze laatste, in weerwil van de beschaving der regerende kaste en ondanks den invloed, die de langdurige gewoonte aan den landbouw en de kunsten des vredes op hen hebben moest, toch bestendig in hun karakter trekken van den vroegsten ruwen toestand behielden, waar boven zij zich met opzigt tot hunne zedelijke beschaving weinig hebben kunnen verheffen. Hoe kon dit ook anders zijn in een land, waar de wetenschappelijke kennis, en met deze alle hoogere beschaving, de uitsluitende eigendom der hoogere kaste bleef (†)? Hunne feesten en heilige gebruiken wa-

(*) Herod. *II.* 40, 42, 60, 63.

(†) Offchoon ook, volgens de aanmerking, in de *inleiding* bladz. 13. gemaakt, de kennis der hieroglyphen, in zoo verre het demotische schrift uit dezelve afgeleid was,

waren bijna zonder uitzondering van eenen geestdrijvenden aard, zoo als zij plegen te zijn bij de Barbaren, die zich bij dezelve aan eene woeste vreugde, of ook aan eene overdrevene boete, overgeven. De laatste waren bijna menigvuldiger en sterker bij de Aegytenaren, dan de eerste. Weinige hunner feesten waren zonder kastijdingen, zoo als hunne offers grootendeels zoenoffers waren. Andere waren daarentegen met uitbundige vreugdebedrijven verbonden, zoo als ook hunne plegtstatige omdragten nog altijd het kenmerk der onbeschaafde tijden droegen, waarin zich het zedelijke gevoel en de neiging van welvoegelijkheid en zedigheid nog weinig ontwikkeld heeft (*).

Bij

was, aan het volk niet geheel kon onttrokken worden, zoo bleef hun toch het symbolieke en aenigmaticke schrift vreemd, en schoon het ook de opschriften der tempels zag, zoo is mij toch geen bewijs bekend, dat de lezing der heilige boeken hun door de priesters vergund was geworden. Dat de priester-kaste, even als de Braminen, deze aan het volk onttrok, ten einde in het uitsluitende bezit der noodige kunde te blijven, heeft mijns bedunkens niet noodig, om eerst bewezen te worden, dewijl het noodzakelijk uit het wezen van den kasten-geest voortvloeit. Het gevoelen van Zoëga *de Obeliscis*, *p.* 432., dat de kennis der hieroglyphen enkel de eigendom der priester-kaste was geworden, dewijl dezelve voor den volkshoop te bezwaarlijk en te moeijelijk geweest was, kan ik niet toestemmen.

(*) Herod. *II.* 48. Men had kunnen verwachten van de bewijzen hiervan ook te zullen vinden in de beeldwerken, die zoo dikwijls offeranden en heilige gebruiken voorstellen. Maar ook hier schijnt de kunst hare vaste voorschriften gehad te hebben, terwijl zij zich binnen de

Bij een volk, dat van ouds her door priesters geregeerd werd, kan men vooruit reeds *orakels* verwachten; de ſterkſte band, waardoor in de kindschheid der menschheid ruwe volken aan eenen zekeren eerdienst gekluisterd konden worden! Wij hebben boven bij Meroë en Ammonium voorbeelden van Staten gezien, welker middenpunten orakels waren, en volgens dat gene, wat wij in latere tijden in Aegypte vinden, ſchijnt het, dat dezelve ook daar geenen geringeren invloed op de beſchaving der vroegere Aegyptiſche Staten gehad hebben. Of oorſpronkelijk iedere volkplanting der priesters met een orakel verbonden geweest is, weten wij niet. Doch in den tijd van Herodotus waren zij wel niet in alle, maar toch in vele der voornaamſte ſteden en tempels van Aegypte. Het orakel van *Ammon* te Theben, van *Hercules*, van *Orus* of Apollo, van *Bubastis* of van Artemis, van *Mars*, van *Minerva*, ieder in de ſtad, waar deze goden hunne zetels hadden, worden uitdrukkelijk door hem vermeld; en het grootſte aanzien van alle had (om reden ons onbekend) het orakel van *Latona* in de ſtad *Buto* verkregen (*). De wijze, *waarop* de godſpraken uitgedeeld werden, was niet bij alle de-zelf-

de ſtrikte grenzen der welvoegelijkheid hield. Meestal is de offeraar de koning met zijn gevolg, kenbaar aan zijn hoofdtooiſel. Waar het volk afgebeeld wordt, zijn het eenige beelden, die in eene regte lijn, in eene eerbiedige houding achter elkanderen ſtaan. Doch de meeste beelden zijn priesters, welke door hunne kleeding en hunne hoofdtooiſels aangeduid worden.

(*) Herod. *II.* 83. 154.

zelfde; die van het orakel van Ammon, door het heilige schip, is reeds in het vorige deel opgehelderd (*). Maar in het algemeen werden zij, volgens de uitdrukkelijke getuigenis van Herodotus, niet anders, dan door goden, en wel door bepaalde goden, gegeven. Eene inrigting, waardoor de priester-kaste des te zekerder was, om zich in het uitsluitende bezit derzelve te handhaven.

Onder de overige godsdienstige begrippen der Aegyptenaren heeft geen ander zulk eenen grooten invloed op hun burgerlijk leven en hunnen openbaren regeringsvorm gehad, dan hunne voorstelling van *voortduring na den dood;* die deswege ook in eene schildering van den staatkundigen toestand der natie niet met stilzwijgen mag voorbijgegaan worden. Dat het geloof aan eene voortduring na den dood in Aegypte heerschende was, hierin stemmen alle getuigenissen overeen; doch *hoe* dit geloof gevormd was? Daarover heerscht eene verscheidenheid van berigten, die niet ligt te vereenigen schijnt. Het duidelijkste en geloofwaardigste berigt schijnt Herodotus ons bewaard te hebben, als hij zegt (†): „ Volgens het gevoelen der Aegyptenaren regeren Dionysos en Ceres in de benedenwereld. Maar de Aegyptenaren zijn ook de eerste, die het gevoelen geopperd hebben, dat de ziel der menschen onsterflijk is; doch als het ligchaam vergaat, dan vaart zij in een jonggeboren dier; doch wanneer zij

(*) *P.* 421. Men vindt het bij herhaling afgebeeld in den tempel van Karnak; *Descript. d'Egypte, Antiquités, vol.* 14. *pl.* 32, 36. Ook op Elephantine *vol.* 1. *pl.* 37.

(†) Herod. *II.* 123.

zij door alle gedierten des lands en der zee en door alle gevogelte doorgegaan is, komt zij weder in een menschelijk ligchaam; maar tot deze omwandeling worden drie duizend jaren vereischt." Uit deze plaats blijkt dus duidelijk, dat de Aegyptenaren aan eene zielsverhuizing geloofden, zoodat de ziel in eenen bepaalden tijdkring door alle soorten van dieren omwandelde, tot dat zij weder in een menschelijk ligchaam, en wel niet in het oude, maar in een nieuw kwam.

Doch men moet noodzakelijk vragen: Hoe passen bij deze voorstellingen al de toebereidselen, die men in Aegypte maakte, zoowel om de ligchamen door balseming in stand te houden, als door de zekere bewaring in kunstig vervaardigde graven? Hoe komen hierbij de voorstellingen der benedenwereld overeen, van den Hades, of, zoo als die hier genoemd wordt, den *Amenthes*, die, volgens zekere getuigenissen, zelfs volgens die van Herodotus, onder de natie heerschten? Beide spreken elkanderen zoo blijkbaar tegen, dat de onmogelijkheid, om die te vereenigen, iedereen in het oog vallen moet (*).

Ook

(*) Zoëga, die het onderzoek over de wijze van voorstelling der Aegyptenaren aangaande de beneden-wereld met groote geleerdheid bewerkt heeft (*de Obeliscis*, *p.* 294, 310.) verklaart Herodotus op deze wijze: De ziel daalt met het ligchaam naar de beneden-wereld, en begint dan eerst, wanneer dit vergaan is, hare omwandeling. Doch hoe is het mogelijk, kan men billijker wijze vragen, dat dit gevoelen kon heerschen in een land, waar men de lijken dermate balsemde, dat zij *in het geheel* geen prooi der verrotting werden?

Ook deze zwarigheid kan, mijns bedunkens, flechts door deze verfcheidenheid van den geleerden priester-eerdienst uit den weg geruimd worden. De leer der zielsverhuizing, zoo als Herodotus die den Aegyptenaren toekent, kon onmogelijk het volksgeloof zijn; zij draagt de duidelijke fporen in zich, dat zij volgens een wetenfchappelijk ftelfel gevormd was. Verraadt zulks zich niet duidelijk, vooreerst, door de bewering, dat de zielen door *alle* foorten van dieren heen wandelen moesten, alvorens zij weder met een menfchelijk ligchaam vereenigd werden; doch ten anderen voornamelijk hierdoor, dat zulks binnen eenen bepaalden tijdkring gefchiedde, welks bepaling ontwijfelbaar op astronomifche en astrologifche waarnemingen berustte (*)? Ik geloof hierdoor regt te hebben, om te mogen aannemen, dat de leer der zielsverhuizing flechts een wijsgeerig begrip der priesters, maar geenzins een volks-geloof was.

Maar geheel hiervan verfchillend was dus het volks-geloof en de volks-voorftelling, die Diodorus ons op het kortfte en duidelijkfte fchildert, daar hij zegt (†): „ De Aegyptenaren achten het tijdvak des tegenwoordigen levens zeer gering; maar fchatten des te meer een gerust leven na den dood. Uit dien hoofde noemen zij de woningen der levenden flechts herbergen, waarin zij als ware het eenen korten tijd hunnen intrek nemen; de graven der afgeftorven daarentegen heten bij hen eeuwige wo-

(*) Over dezen kring vergelijke men Gatterer in de boven op bladz. 153. aangehaalde verhandeling.

(†) Diod. *I. p.* 60, 61.

woningen, vermits de dooden in de benedenwereld eenen onberekenbaren tijd voortduren. Daarom besteden zij weinig moeite tot de opbouwing hunner huizen; doch aan hunne grafsteden ongelooflijke kosten en zorg." Offchoon deze woorden des geschiedschrijvers nog verdere opheldeeringen noodig hebben, zoo is het toch in den eersten opslag opmerkzaam, dat zij den sleutel tot één der gewigtigste deelen der Aegyptische oudheid aanbieden.

Volgens deze getuigenis was het geloof aan de voortduring na den dood niet alleen een geheel zeker volksgeloof, maar had ook eenen gewigtigen invloed op het dagelijksche leven. Hoe de Aegyptenaren tot het denkbeeld dezer voortduring gekomen waren, zegt Diodorus wel niet naauwkeurig; doch als wij de geheele wijze, waarop de Aegyptenaren met hunne dooden handelen, nagaan, zoo kan daaromtrent naauwlijks eenige twijfel over blijven. Zij was bij hen op het naauwste aan de *voortduring des ligchaams* verbonden; en was dus de meest grove zinnelijke wijze van voorstelling. Het ligchaam is en blijft de persoon; van deszelfs onderhouding hangt dus de voortduring des levens af. Het kan zijn, dat hiermede naderhand zekere wijsgeerige begrippen verbonden werden; doch verder ontwikkelen moet men dit begrip volstrekt niet, dewijl het een ruw volksbegrip was en bleef; en men anderzins den Aegyptenaren onvermijdelijk denkbeelden toekennen zoude, die zij niet hadden. Doch als men hetzelve ten grondslag legt en hierbij tevens het eigenaardige van het plaatselijke en de luchtsgesteldheid in aanmerking neemt, zoo wordt

bij-

bijna ieder gebruik der Aegyptenaren betrekkelijk hunne lijken van zelve opgehelderd.

Hieruit blijkt vooreerst, hoe de bereiding der mumiën zoo zorgvuldig in Aegypte uitgeoefend en daarbij zoo algemeen worden kon. De drievoudige en meer of min kostbare wijze van behandeling heeft Herodotus ons beschreven (*). Wie bemerkt niet, dat op deze bereiding, die het ligchaam niet slechts voor eenigen tijd van deszelfs instandhouding verzekerde, maar voor altijd, in zoo verre hetzelve geene geweldige verwoestinge trof, alles aankomen moest?

Doch onmiddelijk hieraan sloot zich de behoefte van eene geschikte en veilige bewaarplaats voor het ligchaam. Dit konden geene graven zijn, zoo als bij ons, waar het ligchaam der verrotting prijs gegeven wordt; nog minder konden het Romeinsche of Grieksche grafsteden zijn, waarin alleen de lijkbussen met de asch der overledenen bewaard werden. Men had eigenlijke woningen voor de dooden noodig, waarin hunne voortduring en hunne rust zoo veel mogelijk verzekerd was. De vruchtbare vlakte van Aegypte, die bovendien wegens de beperkte ruimte naauwlijks plaats genoeg voor de levenden aanbood, was hiertoe reeds uit hoofde der overstrooming weinig geschikt; doch de natuur zelve scheen als ware het de plaats daartoe aangewezen te hebben. De rotzige vlakte aan den voet der westelijke bergketen, en deze bergketen zelve, was niet alleen voor de overstrooming der rivier beveiligd, maar bood door hare holen en door hare ge-

(*) Herod. *II.* 86—88.

geheele gesteldheid hier de beste gelegenheid toe aan; terwijl daar, waar geene natuurlijke holen waren, zeer gemakkelijk vertrekken in de rots konden uitgehouwen worden, die volkomen voor het doel berekend waren. Deze geheele streek van Aegypte levert allerwege hiervan het bewijs op. Eene talrijke menigte van zoodanige graven, die gedeeltelijk in de rots uitgehouwen, en ten deele ook onder den rotsachtigen grond als groote onderaardsche gewelven aangelegd zijn, waarin men door openingen of putten afdaalt, vindt men, zoowel in Midden- als in Neder-Aegypte, langs deze Libysche bergketen. Iedere Aegyptische stad had eene zoodanige rustplaats voor hare dooden noodig, en de omvang van deze moest in eene gelijke evenredigheid met die der hoofdsteden afwisselen. De graven van Theben, zoowel de koninklijke graven, die in een eenzaam rotsdal zijn, als ook de talrijke overige grafkamers (*), hebben tot hiertoe het meeste de opmerkzaamheid der reizigers gaande gemaakt, hoewel ook andere eene niet minder rijke stof opleveren (†).

Volgens het berigt van Diodorus waren het deze eeuwige woningen, tot welker versiering men de meeste zorg besteedde. Het denkbeeld, dat het toekomende leven eene voorzetting van het tegenwoordige is, is te natuurlijk, dan dat de mensch dat niet vatten zoude. Uit dien hoofde was

(*) Men zie derzelver afbeelding bij DENON, *Pl.* 42. en vele uitmuntende aanmerkingen en berigten. *II.* 108. 271 en 287.

(†) Zoo als die te Eleithias. *Mémoires sur l'Egypte. III.* 141. *etc.*

was het eene gewoonte, dat de begraafplaatſen grootendeels familie-graven waren (*); van daar de manier van ſchilderwerk en ſieraden, waarmede zij verſierd zijn. Even als de Aegyptenaar zich hier tusſchen de pligten van den eerdienst en des huisſelijken levens verdeelde, zoo moesten beide ook daar aangeduid zijn. Deswege zijn de wanden gedeeltelijk vol hieroglyphen en godsdienſtige voorſtellingen; doch zij bevatten ook niet minder de bezigheden des gewone levens, van den landbouw, der kunſten enz., waardoor juist, zoo als reeds boven aangemerkt is, de graven de ware ſcholen der Aegyptiſche oudheid worden.

Vermits vele dezer graven, waarin men door putten afdaalde, onder den met zand bedekten rotsgrond waren, zoo gaf dit aanleiding tot de behoefte, om gedenkteekenen boven dezelve op te rigten, wanneer het geheel kenbaar blijven, en de ingang onder het zand niet bedolven worden zou. Hoogstwaarſchijnlijk zijn op deze wijze de piramiden ontſtaan. Derzelver vorm moest aan dit doeleinde het best voldoen, en eerst allengskens kwam men daartoe, zoo als uit de aanwezige lagere piramiden blijkt, inzonderheid wanneer het vermoeden bevestigd wordt, dat zij de werken der oudſte Aethiopiſche Pharao's, van welke Herodotus reeds melding maakt, en navolgingen der pyramiden van Meroë waren (†), om dezelve tot ontzaggelijke mas-

(*) Denon, *Pl. 76. II.* 313.

(†) Zie boven bladz. 115. Dat de opgaaf van Herodotus over de bouwers der pyramiden geenzins de eenige was, is daar reeds aangemerkt. Het was de opgaaf der priesters te

masſa's te maken (*). Herodotus merkt reeds aan, dat de onderaardſche aanleggen onder de groote py-

te Memphis, wier kunde zich alleenlijk tot de bouwers van hunnen tempel en de daar naast ſtaande gedenkteekenen bepaalde. Zij wisten toch niets van de pyramiden van Sakkara en der overige van Midden-Aegypte. Hun getal leert ons intusſchen, dat de dynastie, onder welke zij opgerigt werden, langen tijd moet geregeerd hebben; zoo als de vergelijking met de koninklijke graven te Theben, dat het geene Thebaanſche dynastie was. Het is eene andere kunst; er zijn in dezelve noch hieroglyphen, noch reliefs. Volgens de nieuwſte ontdekkingen is het zeker, dat de pyramiden bouw, ſchoon ook naar eenen lateren maatſtaf, te Meroë te huis behoorde. Dit zijn de gronden, die het mij waarſchijnlijk maken, dat de Aegyptiſche pyramiden tot de oudſte gedenkteekenen behooren en aanlagen dezer achttien Aethiopiſche Pharao's zijn, die volgens de opgaaf van Herodotus reeds lang vóór Seſostris regeerden en tot de 330 koningen behoorden, wier namen de priesters voorlazen. — Deze gisſing — ik geef dezelve ſlechts daarvoor — heldert ten minſte alles op; en ik durf haar aanhalen, dewijl er niets verder uit afgeleid wordt. Doch zij verkrijgt ook nog eene bevestiging uit Manetho; deze plaatst de bouwing der groote pyramide, die Herodotus aan Cheops toekent, reeds in de *vierde* dynastie; eene Memphiſche, doch uit een vreemd huis; uit hetwelk de derde koning *Suphis*, een verachter der goden, maar die zich naderhand bekeerde, dezelve zou opgerigt hebben. Euseb. *Chron. p.* 207. Mijns bedunkens wordt uit dit alles zoo veel opgehelderd, dat de pyramiden tot de oudſte Aegyptiſche gedenkteekenen behooren; en haar Aethiopiſche oorſprong zeer waarſchijnlijk wordt.

(*) Men vergelijke hierover Zoëga *de Obeliscis, pag.* 379. *etc.*

pyramiden hoogst verwonderingswaardig zijn (*), en de openingen of putten, die men zoowel in deze als in de piramiden van Sakkara vindt, hebben bezwaarlijk eene andere bestemming, dan om tot deze onderaardsche dooden kamers te leiden (†), welker nader onderzoek nog aan toekomstige reizigers is voorbehouden.

De plaats, waar al deze graven en gedenkteekens zich bevonden, stemde op zichzelve reeds het volkomenste met het denkbeeld van den dood overeen. Het was het begin der woestijn, waar de Natuur scheen te sterven, en alle groeikracht een einde had, waar

wordt. Op bevel van den graaf Minutoli is nu ook de éénе van Sakkara geopend geworden, welker gelijkvormige inrigting met die van Meroë bij hem niet onopgemerkt gebleven is. Zie zijne *Reize*, bladz. 299. De daarin gevondene hieroglyphen aan de posten eener zijdeur schijnen wel het tot heden bestaan hebbende gevoelen, dat geene hieroglyphen in de pyramiden gevonden worden, te wederleggen; maar zouden deze bij een nader onderzoek de eenige blijven, zoo konde wel zoo veel te meer het vermoeden plaats vinden, dat zij eerst in lateren tijd uitgehouwen zijn, dewijl men boven eene andere deur, andere vond, die met zwarte verw geschilderd waren; welke zekerlijk wel niet tot den oorspronklijken aanleg behoorden. In de pyramiden van Meroë heeft men wel hieroglyphen gevonden; doch tot heden alleenlijk in de voorgebouwen, dewijl men in het binnenste nog niet heeft kunnen indringen. Men zie in het *vorige deel* bladz. 405. en Caillaud *Pl. XLV. XLVI.*

(*) Herod. *II.* 124. Ook voegt hij er uitdrukkelijk bij, dat derzelver bouwmeester Cheops haar tot begraafplaatsen bestemde.

(†) Zoëga, *l. l.*

waar onmeetbare woestijnen volgen, welker grenzen het oog niet zag. Wat was natuurlijker, dan dat men onder zoodanige omſtandigheden bij de Aegyptenaren het denkbeeld vormde van een *doodenrijk*, van eene beneden-wereld, en van eenen *Amenthes?* en vermits zij eenmaal het verblijf aldaar als eene voortzetting van het tegenwoordige leven beſchouwden, zoo wordt hieruit opgehelderd, hoe vele denkbeelden daarop overgedragen konden worden, waar dit anders vreemd zou kunnen ſchijnen. De beneden-wereld had hare Goden, hare bewoners, zelfs hare dieren. Dionyſos en Ceres, dat is, volgens Herodotus eigene verklaring, Oſiris en Iſis, regeren in de beneden-wereld, waar deze den bijnaam van Serapis draagt (*). Ja, de laatſte had zelfs midden in het Aegyptiſche doodenrijk zijn afzonderlijke tempels (†). De wolven zijn de dieren der beneden-wereld, de bewakers van den Amenthes (‡). Uit dien hoofde verſchijnen zij zoowel als de evengemelde goden, zoo dikwijls op de gedenkteekenen der afgeſtorvenen.

Alzoo blijkt hieruit ook reeds van zelve, hoe de Aegyptenaren zulk eene hooge waarde aan de begrafenis hechten konden. Tot dien tijd is de overledene nog niet in het doodenrijk; en alvorens hij hier zijne beſtendige woning heeft, is hem ook de geruste voortduring van zijn beſtaan niet verzekerd.

De

(*) Zoëga, *p.* 302. 310.

(†) Het oude Serapeum, (verſchillend van het latere in Alexandrië), waarvan Strab. *pag.* 1161. verhaalt, dat het midden in het zand zou gelegen zijn.

(‡) Herod. *II.* 122. Zoëga, *p.* 307. *etc.*

De Mumiën der ouders en aanverwanten konden deswege ook bij de Aegyptenaren de zekerfte onderpanden zijn (*); want volgens hunne begrippen was er geen heiliger pligt, dan dezelve weder in te losfen en hun eene veilige rustplaats te geven.

Dit zijn, zoo ik geloof, de eerfte hoofdtrekken van de voorftellingen der Aegyptenaren van de voortduring na den dood, in zoo verre dezelve een *volksgeloof* waren. Daar het beeld van het fchimmenrijk bij hen nogtans allengskens meer ontwikkeld, en de geheele voorftelling uitgebreid werd, zoo werden er ook nog meerdere denkbeelden aan hetzelve verbonden, onder welke geene meer de opmerkzaamheid verdient, dan dat van de *ftraffen* en *belooningen*, die de regters in de beneden-wereld uitdeelen.

Hoe weinig deze wijze van voorftellen bij den eerften aanblik ook op die van het Aegyptifche doodenrijk fchijnt te pasfen, zoo ziet men toch ligtelijk, hoe, zoodra eenmaal het denkbeeld van een rijk, zoo als het in de boven-wereld is, van eene regering der goden in dezelve, daarop overgedragen werd, dit geloof ontftaan konde. Doch het was ook, zoo als uit de berigten van Diodorus duidelijk blijkt, geheel anders gevormd, dan bij ons, en hing met de overige voorftellingen der natie van de beneden-wereld naauwkeurig zamen. Nog eer de begrafenis-plegtigheden begonnen, werd er, volgens dezen fchrijver (†) een dooden-geregt bijeengeroepen,

(*) Diod. *I. p.* 104.

(†) Diod. *I. p.* 102. 103. Tot de Aegyptifche begrafenis-gebruiken rekent Diodorus hier ook de overvaart der lijken in eene boot over een meer, waaruit de Griekfche

pen, hetwelk uit veertig leden bestond; dit onderzocht het gedrag des overledenen en bepaalde, of hij de begrafenis al of niet waardig was. Het stond iedereen vrij, om hier als aanklager op te treden; doch er stond eene zware straf op, wanneer de aanklagt valsch bevonden wierd. Werd de doode der begrafenis waardig gekeurd, zoo werden de Goden der beneden-wereld aangeroepen, om hem als medebewoner derzelve onder de regtvaardigen op te nemen.

Uit dit verhaal blijkt duidelijk, dat bij de Aegyptenaren het denkbeeld van straf en belooning na den dood allernaauwst aan het toestaan, of niet toestaan, der begrafenis verbonden was (*). Naarmate de overledene dit erlangde of niet, was de ingang van het doodenrijk geopend, of gesloten, en met hetzelven een zeker en gerust voortduren. Daar men nu eenmaal aan dit dooden-geregt gewoon was; daar er voorts in de beneden-wereld ook regeerders en regters waren, zoo kan het geenzins bevreemden, als wij deze instelling nog verder op de bene-

sche fabel van den Styx zal ontstaan zijn. Wij zien deze boot dikwijls afgebeeld, deels in de tempels, deels op de papyrus-rollen, zoo als op die van FONTANA, welke ik dra zal aanhalen. Men moet dezelve niet met het orakelschip van Ammon verwarren, dat wij in het vorige deel bladz. 422. beschreven hebben, hetwelk zich door de kenteekenen van Ammon en het draagbare heiligdom ligtelijk onderscheidt, dat steeds op hetzelve gevonden wordt.

(*) Het vermaarde Aegyptische dooden-geregt over de koningen had ook deswege mijns bedunkens geheel denzelfden zin; en was alleenlijk van dat over gewone burgers daarin onderscheiden, dat het plegtiger was.

neden-wereld overdragen en aldaar Serapis als regter der dooden voorgesteld zien. Zulk een dooden-geregt is afgebeeld op de kist van eenen dooden in het Engelsche Museum, waarvan Zoëga eene uitstekende verklaring geeft (*). Maar het tegenbeeld hiervan vindt men voorgesteld op het boven-einde eener papyrusrol, die in de kast eener mumie gevonden werd, en met den Franschen krijgstogt naar Europa kwam (†). Men ontdekt hier Osiris, gezeten als regter met zijne gewone kenteekenen. Voor hem eene lotus-bloem, als het zinnebeeld des bestendige levens, en eene leeuwin, waarschijnlijk als bewaakster der beneden-wereld. Eene kleine menschelijke gedaante wordt in eene groote weegschaal gewogen door twee geniussen met koppen van dieren; den eenen met eenen hondskop, als het zinnebeeld der grove zinnelijkheid; den anderen met eenen sperwerkop, het gewone zinnebeeld van het goddelijke. Beide leggen de hand aan den evenaar en schijnen Osiris aanmerkingen te maken. Voor hem staat Hermes met den Ibiskop en de schrijftafel in de hand, waarop hij de deugden en ondeugden des overledenen opteekent (‡). Volgens het

(*) Zoëga *de Obeliscis*, *p.* 308.

(†) De afbeelding bij Denon *Pl.* 141. Hij verklaart het geheel valsch voor eene inwijding in de geheimen.

(‡) De opheldering eeniger nevenbeelden, omtrent welke ik onzeker ben, laat ik aan eenen toekomenden uitlegger over. Wij hebben sedert vele soortgelijke afbeeldingen en gedeeltelijke verklaringen verkregen, en onder deze inzonderheid: *Copie figurée d'un Rouleau de Papyrus trouvé en Egypte par Mr.* Fontana, *expliquée par Mr.* de Hammer, *à Vienne* 1822. De hoofdbeelden, Osiris of Se-

het bovenstaande moet men dus vermoeden, dat dit geregt beslissen zou, of de aangekomene in het doodenrijk blijven mogt, of niet. Misschien werden deze voorstellingen intusschen verder ontwikkeld, en aan de oude konden wel met den voortgang des tijds nog geheel nieuwe verbonden worden, die onze begrippen van belooningen en straffen na den dood meer nabij kwamen.

Wij hebben tot hiertoe den toestand en regeringsvorm van Aegypte onder de Pharao's in het algemeen getracht voortestellen. Ik durf hopen, dat veel nog duidelijker en klaarder zal worden, wanneer wij zullen beproeven, om den hoofdstaat van het oude Aegypte, het koninklijke *Theben*, te schilderen.

Serapis als dooden-regter, Thot of Hermes als schrijver; een beeld met de weegschaal zijn dezelfde; doch in de nevenbeelden is menig verschil.

DER-

DERDE AFDEELING.

HET KONINKLIJKE THEBEN.

STAAT VAN THEBEN EN DE GEDENKTEEKENEN.

Mooren en Aegyptenaren waren uwe ontelbare legermagt; Puteërs en Libyers uwe helpers.

NAHUM III. 9.

Hoe ondoordringbaar ook de nevel is, die op de geschiedenis van Aegypte rust, zoo is dit toch aan geenen twijfel onderworpen, dat de Staat van *Theben* tot de oudste en magtigste behoorde. Deze is het inzonderheid, die door de berigten der latere navorschers als ware het uit zijne puinhoopen wederom te voorschijn gekomen is, en bij voortduring meer te voorschijn komt. Deszelfs geschiedenis is daarom buiten kijf niet alleen ééne der grootste vraagpunten voor de geschiedenis van Aegypte, maar voor de wereldgeschiedenis. Zijne gedenkteekenen zijn de getuigen van eenen tijd, waarin hetzelve het middenpunt van de beschaving onzes geslachts was; eene beschaving, die verloren gegaan is, maar die toch tot de trappen behoort, langs welke het zich tot eene hoogere beschaving verheven heeft. Wie zoude daarom niet een naauwkeurig en volledig verhaal van deszelfs oorsprong, grootheid en ondergang, wenschen? Maar wie zal eene zoodanige geschiedenis verwachten en vorde-

ren? Wij treden uit de ſtreken des lichts in die der ſchemering; ja, van eene ſchemering, die naauwlijks begonnen heeft, en die bezwaarlijk ooit in een volkomen licht zal veranderd kunnen worden. Maar des te noodzakelijker is het, om onbillijke vorderingen voortekomen, vooraf eenige blikken te werpen op de hulpmiddelen, die ons voor de geſchiedenis van het oude Theben overig zijn; de *ſchrijvers* en de *gedenkteekenen*.

Had *Herodotus* ons over de geſchiedenis van Theben al hetgene gezegd, wat hij ons daarvan had kunnen zeggen, hoe veel beter zouden wij onderrigt geweest zijn. Het is opmerkzaam, dat hij, die, volgens zijn eigen berigt, in Theben was (*), ons bijna niets over deszelfs gedenkteekenen, en niet veel meer over deszelfs geſchiedenis gezegd heeft. Is zijn voorganger Hecataeus van Miletus, die kort voor hem Theben zag en beſchreef, hiervan de oorzaak geweest, dan kunnen wij ſlechts wenſchen, dat deze liever niet mogt geſchreven hebben. Hoe het ook zijn mag, voor de geſchiedenis van Theben hebben wij aan Herodotus ſlechts eenige bijzondere opgaven te danken, die hij uit den mond der priesters aldaar verkreeg; want zelfs wat hij ons anders van de berigten der priesters over Aegypte mededeelt, ſchijnt hij veel meer uit de berigten der priesters te Memphis en Heliopolis, dan te Theben, geput te hebben, dewijl hij deze ſteden reeds bezocht had, alvorens hij naar Theben ging (†).

Maar

(*) Herod. *II.* 143.

(†) Uit de plaats *II.* 3. blijkt duidelijk, dat Herodo-

Maar de voornaamste schrijver wordt *Diodorus* van Sicilië. Hem zijn wij zoowel de naauwkeurigste berigten der gedenkteekenen van Theben, als ook van deszelfs geschiedenis en regeringsvorm, verschuldigd. De geloofwaardigheid zijner berigten hangt dus het naaste af van de bronnen, waaruit zij afgeleid zijn. Doch deze bronnen zijn drievoudig: Eigene beschouwing, berigten der Thebaansche priesters en berigten van Grieksche schrijvers, die Theben vóór hem bezochten en beschreven.

Diodorus was zelf in Theben volgens zijn eigen berigt. Hij bezocht Aegypte in de 280ste Olympiade (*); dus tusschen de 60 en 56 jaren v. Chr. gedurende de regering van Ptolemaeus Auletes. Hij spreekt dus in zijne beschrijvingen als ooggetuige, en wij hebben geenen grond, om hem hier van onwaarheid, of overdrijving, te beschuldigen; zoo veel te minder, daar hij zich op de overeenstemming zijner verhalen met die der schijvers beroept (†). Intusschen schijnt hij sommige zijner beschrijvingen uit schrijvers ontleend te hebben; of dewijl hij voor zich zelven over het onderwerp niets opgeteekend had, of uit andere ons onbekende oorzaken. Maar hier-

dotus eerst naar Memphis ging, de toenmalige hoofdstad, en aldaar bij de priesters zijne berigten inwon; en dan eerst, om deze met die der andere te vergelijken, naar Heliopolis en Theben. De geschiedkundige berigten *cap.* 99—142. zijn geheel uit den mond der priesters te Memphis opgeteekend. Waar hij de priesters te Theben iets naverhaalt, zoo als in *cap.* 143., pleegt hij het uitdrukkelijk aan te merken.

(*) Diod. *l. p.* 56.

(†) Diod. *l. l.*

hieruit volgt toch niet, dat hij zelf de voorwerpen niet zou gezien hebben.

De berigten der priesters in Theben waren voor hem eene tweede bron; en wel niet alleen mondelinge, maar ook schriftelijke. Hij zelf drukt zich hierover op de volgende wijze uit: „ Hetgene dat in de schriften der Aegyptische priesters gevonden wordt, wil ik verhalen, nadat ik het naauwkeurig onderzocht heb (*).”. Deze getuigenis is zoo bepaald, dat wij slechts tusschen twee dingen te kiezen hebben. Of Diodorus heeft de schriften der Aegyptische priesters gelezen; of — wij moeten hem voor eenen zwetser verklaren. En waarmede heeft hij dit verdiend? Hij kan in zijne tijdrekenkundige rangschikkingen en ook anders gedwaald hebben. Doch een voorbedachtelijk verdichtsel heeft hem nog niemand kunnen toonen. De natuurlijke tegenwerping hiertegen is: Diodorus heeft geen Aegyptisch verstaan en geene schriften kunnen lezen, die met hieroglyphen-schrift geschreven waren. — Maar konden er geene Grieksche overzettingen derzelve, of uittreksels zijn, die de priesters ten dienste van reizende Grieken vervaardigd hadden? Moest dit zelfs bij de talrijke menigte van deze gee-

(*) Diod. *I. p.* 80. *Αὐτὰ δὲ τὰ παρὰ τοῖς ἱερεῦσι τοῖς κατ᾽ Αἴγυπτον ἐν ταῖς ἀναγραφαῖς γεγραμμένα φιλοτίμως ἐξητακότες ἐκθησόμεθα.* *Quae a sacerdotibus Aegypti, in commentarios relata, peraccurate examinavimus, ea nunc exponemus*, volgens Wesselings vertaling. Men vergelijke hiermede nog *I. p.* 36., waar hij bij de opgaaf van het getal der volken en steden zeer uitdrukkelijk de getallen uit de verklaringen der priesters aanhaalt.

geene behoefte zijn? Wie dit onwaarſchijnlijk vinden wil, vergeet, dat reeds twee eeuwen voor Diodorus dit in Heliopolis, door den opperpriester zelven, door Manetho, geſchied was, die niet een gebrekkig uittrekſel, maar eene doorloopende geſchiedenis van Aegypte, uit de priester-archieven in het Grieksch vervaardigd had (*). Men kan voor dit vermoeden in de uitdrukking van Diodorus zelven een bewijs vinden. Hij noemt de ſchriften der priesters hier niet de *heilige* ſchriften, zoo als hij anders pleegt te doen, wanneer hij van dezelve ſpreekt (†), maar eenvoudig hunne ſchriften. Ik meende dit te moeten aanhalen; doch laat de beſlisſing eener vraag, waarbij wij ons altijd met waarſchijnlijkheden vergenoegen moeten, aan het oordeel der Lezers over. Maar zoo veel blijft zeker: Eene tweede bron voor de berigten van Diodorus zijn de priesterlijke jaarboeken, en wel die in Theben.

De ſchriften der Grieken, die vóór Diodorus Aegypte bezocht hadden, vormden eene derde bron voor hem. Hij heeft ons niet in de onzekerheid omtrent diegene gelaten, van wier ſchriften hij voornamelijk gebruik gemaakt heeft. Tot deze behoort Herodotus geenzins. Hij heeft die ſlechts afkeurend vermeld (‡), wegens de Mythen, die hij tusſchen

(*) Of als men een ander voorbeeld wil, de Griekſche vertaling van de opſchriften der zuilnaald van Heliopolis, naderhand in Rome in den *Circus maximus*; die ons uit een zoodanig ſchrift van Hermapion AMMIAN. MARCELLIN. *XVII*. 4. bewaard heeft.

(†) Zoo als bij voorb. *I. p.* 53. en meermalen.

(‡) DIOD. *I. p.* 44.

ſchen zijn verhaal ingelascht heeft. Maar inzonderheid heeft hij gebruik gemaakt van den ouden en jongen *Hecataeus*, *Cadmus* en *Hellanicus*. De oude Hecataeus is dezelfde, wiens geſprek met de Thebaanſche priesters door Herodotus vermeld wordt (*). Hij was niet lang voor hem, ten tijde van Darius Hyſtaspis, in Aegypte geweest, en had of in zijne aardbeſchrijving, of ook in een afzonderlijk geſchrift, over Aegypte gehandeld. Hij was uit Milete en wordt blijkbaar in die plaats bedoeld, waar hij met zijne beide landslieden en bijna tijdgenooten, Cadmus en Hellanicus, die ook over Aegypte geſchreven hadden, als één der oudſte ſchrijvers vermeld wordt (†). Van den jongen Hecataeus daarentegen uit Abdera ſpreekt Diodorus op eene andere plaats (‡). Deze was omtrent twee eeuwen na den ouden, onder de regering van Ptolemaeus Lagus, in Aegypte en wel in Theben; hij ſchreef *Aegyptiaca*, waarvan Diodorus inzonderheid gebruik ſchijnt gemaakt te hebben. — Maar de berigten van dezen ſchrijver waren almede uit die der priesters van Theben geput. Het algemeene hoofd-reſultaat blijft dus: *de berigten van Diodorus over de geſchiedenis van Aegypte zijn gedeeltelijk onmiddelijk, ten deele middelijk uit de berigten der priesters van Theben ontleend.*

De dynastiën van *Manetho* uit Sebennytus, opperpriester te Heliopolis, uit de zich aldaar bevinden-

(*) Herod. *II.* 143.

(†) Diod. *l. l.* Men vergelijke hiermede Voss. *de Hist. Gr. p.* 441.

(‡) Diod. *I. p.* 56.

dende archieven geput, hebben sedert de laatste tien jaren een hooger gezag verkregen, dan men hun anders wel toekennen wilde. Sedert wij de volledige kronijk van Eusebius in de Armenische vertaling bezitten (*), zijn ook de daarin bewaarde uittreksels uit Manetho vollediger en naauwkeuriger geworden. Maar zij verkregen eene nieuwe en opmerkelijke bevestiging door de ontcijfering der koninklijke namen en titels op de gedenkteekenen, sedert de ontdekking der phonetische hieroglyphen; terwijl hier eene reeks van namen der Pharao's te voorschijn trad, zoo als die in de registers van Manetho gevonden worden; hoofdzakelijk in zijne achttiende en negentiende dynastie, die voor de onderhavige nasporingen de gewigtigste zijn.

De vergelijking dezer drie hoofdschrijvers voert mijns bedunkens, tot een voor de Aegyptische oudheidkennis zeer belangrijk resultaat. Als Herodotus uit de verhalen der priesters te Memphis, Diodorus uit die te Theben, en Manetho uit die te Heliopolis puttede, zoo hebben wij in hunne werken de verhalen der priesters (waaronder ik ook tevens de schriftelijke berigten versta) van de drie hoofdzetels der priester-geleerdheid in Aegypte. Kan het ons dan nog verwonderen, zoo zij zeer van elkanderen afwijken? Zeker wordt het verschil hunner opgaven hierdoor reeds opgelost.

Dit zijn dus de hoofdbronnen, die voor de kennis van het Aegyptische Theben ons nog door schrijvers geopend werden. Maar hoe karig vloeijen zij, hoe beperkt zou onze kennis van dezen Staat blij-

ven,

(*) Zie boven bladz. 98. aant.

ven, kwamen deszelfs *gedenkteekenen* ons niet te hulp. Alleen door deze verkrijgen wij een beschouwend denkbeeld, niet slechts van de grootte dezer oude koningsstad, maar in het algemeen van den trap der beschaving, waarop het volk stond, dat haar daarstelde. — Alzins leveren ook zij ons geene doorloopende geschiedenis in den eigenlijken zin des woords; doch in verband met de schriftelijke berigten, waarvan zij als ware het de levendige verklaring zijn, leveren zij ons toch eene geschiedkundige beschouwing van dezen ouden Staat in deszelfs schitterendste tijdperk, en tot deze zullen zich onze nasporingen bepalen. Eene meer naauwkeurige en tevens beschouwende beschrijving dezer oude gedenkteekenen, volgens de afbeeldingen, die wij door den Franschen krijgstogt en door de berigten van latere reizigers verkregen hebben (*), moet daarom noodzaaklijk ten grondslag de-

(*) Onze kennis van de gedenkteekenen van Theben was nog voor twintig jaren zoo beperkt en onvolledig, dat er weinig bepaaldelijks van kon gezegd worden. Van de vele reizigers, die Aegypte bezochten, kwamen slechts eenige naar Opper-Aegypte, en deze weinige hadden zelden gelegenheid, om uitgebreide navorschingen te beginnen, en nog zeldzamer tijd en bekwaamheid, om ons, wat zij zagen, door naauwkeurige afbeeldingen te vertegenwoordigen. Van de vroegere reizigers zijn *Pokocke* en *Norden* bijna de eenige, die hier verdienen genoemd te worden. Maar hoe weinig hunne beschrijvingen en afbeeldingen daar henen strekten, om een juist denkbeeld der zich daar bevindende gedenkteekenen te geven, kan ieder tegenwoordig gemakkelijk uit derzelver vergelijking leeren; ook ontstond daardoor naauwlijks eenig vermoeden

dezer geschiedenis strekken; waaraan wij onmiddelijk die geschiedkundige ophelderingen verbinden zul-

den van de wonderen der oudheid, die wij nu hebben leeren kennen. Het was de Fransche togt naar Aegypte, die ons den toegang tot dat land eerst ontsloten heeft. De reis van DENON, *Voyage dans la basse et haute Egypte, Paris* 1802. met de daarbij behoorende platen, gaf van de gedenkteekenen van Opper-Aegypte, gedeeltelijk ook van Theben, het eerst een beschouwend begrip. Hierdoor werd de opmerkzaamheid naar dit land getrokken, en de groote ontdekkingen, die hier te maken waren, konden niet meer twijfelachtig zijn. Intusschen was ook dat gene, wat DENON geleverd had, slechts een voorsmaak. De onuitputbare rijkdom van kunstgewrochten veroorloofde hem niet meer, dan de afbeeldingen van eenige te geven; en de middelen van eenen gewonen burger, al werd hij ook door zijne regering ondersteund, schreven toch ook aan den rijkdom en de grootheid der afbeelding naauwe grenzen voor.

Maar reeds destijds ontwaarde men, dat door de vereenigde vlijt van vele kunstenaars en geleerden, de toenmalige Fransche regering zelve een werk in gereedheid liet brengen, dat eene hoogstmogelijke volledige beschrijving en afbeelding, zoowel van het oude, als van het nieuwe Aegypte, van deszelfs gedenkteekenen, voortbrengselen, inwoners en deszelfs geheele gesteldheid, leveren zoude. De *eerste uitgaaf* van dit groote werk, *Description de l'Egypte*, verscheen in het licht in het jaar 1811. Zij bevat Opper-Aegypte van de zuidelijke grenzen tot aan Theben en werd verdeeld (even als de volgende) in drie afdeelingen: *Antiquités, Histoire naturelle* en *Etat moderne.* De *antiquités*, van welke hier alleen gesproken kan worden, waren hier hoofdzakelijk de gedenkteekenen van *Philae*, *Elephantine*, *Asfuan*, *Esné*, *Edfu*, *Elethyias* en eenige van minder aanzien. Op de-

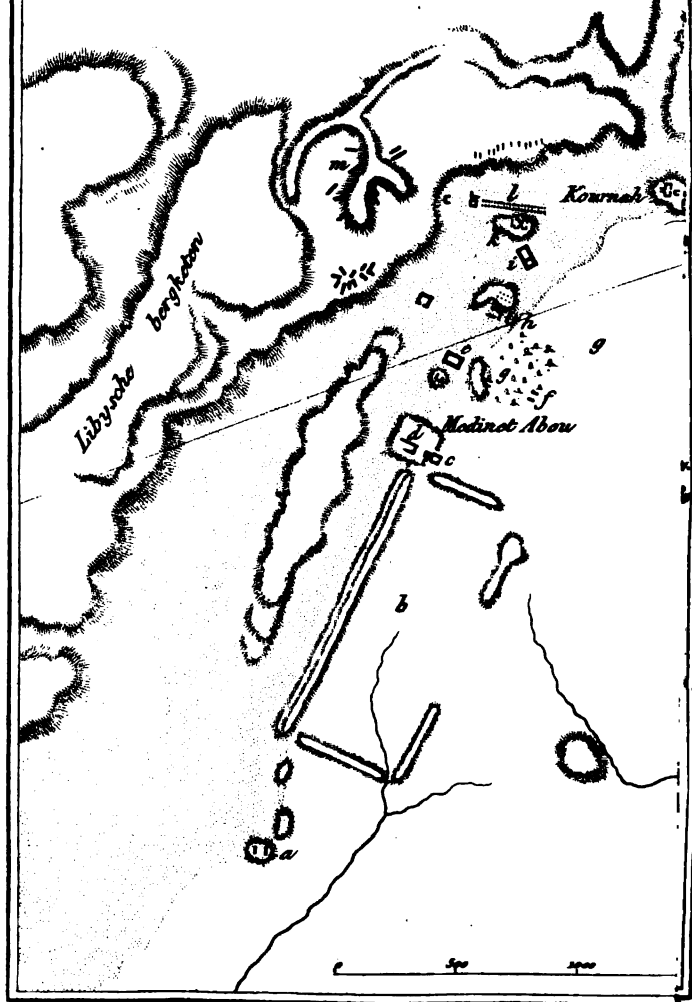
zullen, die uit de bovengemelde bronnen tegenwoordig nog geschept kunnen worden.

I.

deze volgde in 1815 de *tweede* en *derde aflevering*, die alleen en uitsluitend aan de gedenkteekenen van Theben toegewijd is. De graveerkunst heeft hier alles aangewend, om zich als ware het zelve te overtreffen; en in niet minder dan 161 platen, (*Part. II.* 92 *Planches*, *P. III.* 69 *Pl.*) gedeeltelijk van eene grootte, zoo als zij nog niet van eenige pers gekomen zijn, liggen thans de afbeeldingen van de oudste koningsstad der wereld voor ons. En wanneer de tegenwoordige wereld zelve het bekennen moet, dat zij zoodanige werken niet meer te voorschijn kan brengen, als hier afgebeeld verschijnen, zoo zoude toch ook de bouwmeesters der voorwereld deze afbeeldingen hunner gedenkteekenen niet zonder verwondering beschouwen. Maar ter zelfder tijd dat dit groote Fransche werk in het licht verscheen, kwam ook van gene zijde des kanaals het werk van mijnen vriend en éénen mijner toehoorders, WILL. HAMILTON, tot ons, wiens eerste deel, met deszelfs platen, Aegypte en inzonderheid Opper-Aegypte en Theben toegewijd is: *Remarks on several parts of Turkey*, *Vol. I. Aegyptiaca. Lond.* 1809. Vele der voornaamste afbeeldingen van het groote Fransche werk worden ook hier gevonden, offchoon maar in platte gronden. Maar welk eene groote winst het is, zoowel de beschrijvingen en beoordeelingen, als de geleverde afbeeldingen, van zulke onderscheidene waarnemers, van twee verschillende natiën, zamen te vergelijken, om als ware het den éénen tegen den anderen te kunnen beoordeelen, valt van zelve in het oog. Bij deze komen nu nog in de laatste tien jaren het werk van BELZONI, *Narrative of the operations and recent discoveries in Egypt and Nubia*, *Lond.* 1821. met eenen atlas van prachtige platen; en eindelijk de *Reise des Generals Grafen* MINUTOLI, *Berlin* 1824.; die ook voor

de

PLATTE GROND
VAN HET
AEGYPTISCHE THEBEN.

I. *De Gedenkteekenen.*

De plaatfelijke ligging van het oude Theben is door de Franfchen zoo naauwkeurig opgemeten en op den grooten algemeenen platten grond voorgefteld geworden, dat dit niets te wenfchen overlaat (*). Het Nijldal bood Aegypte geene andere plaats aan, die tot den aanleg eener groote hoofdftad zoo gefchikt was. De bergketens aan weerszijden der rivier, de Libyfche aan de west- en de gewoonlijk zoogenoemde Arabifche aan de oostzijde, loopen zoo verre landwaarts in, dat zij langs de beide oevers eene genoegzame vlakte laten, welker breedte van het westen naar het oosten drie, tot drie en een halve uur, en in de lengte bijna even zoo veel bedraagt. Op tachtig ftadiën, of twee geog. mijlen, geeft Strabo dezelve op (†). Diodorus bepaalt den omvang op honderd en vijftig ftadiën, drie en eene halve G. mijl. Ten noorden wordt deze vlakte wederom gefloten, terwijl beide bergketens de rivier weder onmiddelijk naderen; doch ten zuiden daarentegen, waar de westelijke keten van den ftroom verwijderd is, blijft zij aan deze zijde open. Zoo was dus de ruimte, die het oude Theben innemen kon, wel is waar door de natuur beperkt, maar

de oudheden van Theben, door de afbeeldingen, welke met eene diplomatieke naauwkeurigheid geleverd zijn, inzonderheid der zuilnaalden van Luxor, met derzelver opfchriften, zoo leerzaam is. De menigvuldige kleine reizen zonder platen gaan wij ftilzwijgend voorbij.

(*) Men vergelijke den verkleinden platten grond hier bijgevoegd.

(†) STRABO *p.* 1170. DIOD. *l. p.* 56.

maar toch groot genoeg, om plaats te laten voor éëne der eerste steden der wereld. Dat de oude stad de geheele vlakte gevuld heeft, is (volgens Strabo) ontwijfelbaar. Maar dewijl aan de westzijde der rivier de gedenkteekenen boven de aarde tot aan den voet der Libysche bergketen voortloopen (waar die onder de aarde alsdan een begin nemen), zoo was op deze wijze voor bijzondere woningen wel niet veel ruimte over. Anders was het aan de oostzijde, waar de groote gedenkteekenen vlak langs de rivier zijn, en in de uitgestrekte, daarop volgende, vlakte tot aan de Arabische bergketen plaats voor de eigenlijke stad lieten, die ook volgens Strabo met dezelve aangevuld was (*). Theben lag dus aan weerszijden van den Nijl; zonder dat echter, zoo veel ons bekend is, beide helften der stad door eene brug vereenigd geweest zijn. Een volk, welks bouwkunst geene bogen kent, kon

(*) Eene merkwaardige opgaaf over het oude Theben is bij Steph. *de Urb.* onder Διόςπολις bewaard gebleven. Alvorens door de Perzen verwoest te worden, heeft zij volgens Cato 13000 straten (κῶμαι) en zeven millioenen inwoners gehad, is 400 stadiën lang geweest en heeft 3700 gemetene akkers land beslagen. Hoe *Cato* hier henen komt, valt moeijelijk te zeggen; daar Stephanus anders nooit eenen Romeinschen schrijver aanhaalt. Zou het ook uit eene verkeerd begrepene verkorting van Ἑκαταῖος ontstaan zijn, wien Stephanus dikwijls aanhaalt, en die Theben beschreven had? In de overige opgaven schijnt de onervaren uitlegger Thebais met Theben verward te hebben; want op zeven millioenen wordt van anderen het getal inwoners in Thebais, niet in de stad, opgegeven. Diod. *I. p.* 36.

kon deze bezwaarlijk over eene rivier leggen, welks breedte ook heden vele hinderpalen aan eene zoodanige onderneming in den weg zou gesteld hebben (*). Het overzigt der nog aanwezige gedenkteekens zal het helderste zijn, wanneer wij die aan weerszijden van den vloed onderscheiden. De meeste en merkwaardigste dezer gedenkteekens worden thans naar de dorpen genoemd, die in de vlakten aan beide zijden zijn; aan de westzijde de dorpen *Medinat-Abu* en *Kurnu;* aan de oostzijde *Luxor* en *Karnak;* waarbij nog geheel aan het noordoostelijke einde der vlakte *Med-Amuth* komt, waar de uiterste puinhoopen nog aanwezig zijn. Overigens zijn zij in omvang en grootte elkanderen zoo gelijkvormig, dat de stemmen verdeeld zijn, of de voorrang aan die op de west- of aan die op de oostzijde toebehoort.

A. *Gedenkteekenen aan de westzijde.*

De gedenkteekenen aan de westzijde zijn van eenen zeer verschillenden aard. Zij vormen eene eenigzins afgebrokene rij van het zuiden naar het noorden, en wel gezamenlijk in de nabijheid der Libysche bergketen; zoodat tusschen haar en de rivier eene ruime vlakte blijft, die waarschijnlijk eens met bijzondere woningen opgevuld was. Wij zullen in derzelver overzigt van het zuiden naar het noorden voortgaan.

1.

(*) De breedte der rivier bedraagt hier 700 tot 800 toisen; dezelve bevat intusschen verscheidene eilanden, die echter zonder gedenkteekenen en misschien eerst later ontstaan zijn.

1. *De Renbaan* (*). Het eerste, wat zich hier ter beschouwing voordoet, zijn de overblijffelen eener groote renbaan, aan welker zuideinde een kleine tempel staat; maar daarnevens eene poort van zulk eenen grooten omvang, dat hier eens een veel grooter gebouw moet aanwezig geweest zijn. De renbaan is over de zes duizend Parijsche voeten lang en drie duizend breed; het renperk was, volgens de Fransche opgaaf, zevenmaal grooter dan het veld van Mars bij Parijs (624380 vierkante vademen (*toisen*)), en bevattede dus eene genoegzame ruimte voor een talrijk leger tot deszelfs wapenoefeningen. Het geheel lag binnen eenen ringmuur, die thans even zoo vele rijen heuvels oplevert, tusschen welke men nog heden de poorten of ingangen onderscheidt, waarvan men er negen en dertig telt; doch derzelver getal zal in het

(*) Deze renbaan wordt door HAMILTON *p.* 151. ontkend. Volgens zijne meening zou het de bedding van een oud kanaal zijn (dat ook door de Franschen opgegeven is); doch het kon geene renbaan zijn, dewijl zij bij eene lengte van twee duizend yards slechts veertig in de breedte hebben zoude. De naauwkeurige navorschingen en metingen der Franschen laten intusschen over de opgaven in den tekst geheel geenen twijfel over; en ik kan de dwaling van den Engelschman slechts daaruit verklaren, dat volgens zijne eigene opgaaf de nog voortdurende overstroomingen hem verhinderden, om de plaats naauwkeurig te onderzoeken. Heeft HAMILTON misschien den *dubbelen*, omtrent veertig yards van elkanderen verwijderden, ringmuur aan de westzijde voor den ringmuur aan *weerszijden* gehouden? Dit was zoo veel te eer mogelijk, daar die aan de oostzijde slechts stukswijze aanwezig is.

het algemeen op vijftig beloopen hebben. De hoofd-ingang, waar eene wijdere opening gelaten is, was aan de oostzijde; en de geheele ringmuur toont duidelijk genoeg, dat dezelve eens met prachtige werken der bouwkunst, die de gedenkteekenen der overwinningen bevatteden, verſierd was. Waarſchijnlijk lag deze groote renbaan reeds buiten, doch naast vóór de ſtad; eene gelijke kleinere vindt men ook aan de oostzijde, bijna tegenover de eerſte, en men kan hieruit, als beide reeds voor de ſtad lagen, met waarſchijnlijkheid de zuidelijke grengen der ſtad bepalen. Hoogstwaarſchijnlijk waren deze aanlagen niet alleen tot wedſtrijden, inzonderheid tot wagenrennen, maar ook tot de verzameling en oefening der legers beſtemd, die onder eenen Seſostris en andere veroveraars van hier hunne krijgstogten begonnen en, na de overwinning, op deze plaats in zegepraal terugkeerden.

2. Op deze renbaan volgen verder noordwaarts, altijd langs den rand eener ſmalle zandſtreek, die langs de Libyſche bergketen voortloopt, *de oudheden* van *Medinat-Abu.* Ik verſta onder dezen naam van het zuiden naar het noorden voortgaande: *a.* Een paleis en eenen tempel dadelijk aan het noordeinde der renbaan. *b.* Den kolos van Memnon, benevens de andere kolosſen, die zich in de nabijheid bevinden; en de overblijfſelen van een gebouw, dat het Memnonium van Strabo ſchijnt te zijn. *c.* Het paleis en het praalgraf van Oſymandyas; door andere ook dikwijls Memnonium genoemd. Al deze gedenkteekenen liggen bijna aan den voet der Libyſche bergketen, vijftienhonderd vademen (*toiſen*) van den Nijl verwijderd.

Het *paleis*, benevens een daarmede in verband ftaande *paviljoen* en de *tempel*. Het is hoogst belangrijk hier gebouwen te vinden, welker inrigting duidelijk aantoont, dat zij geene eigenlijke tempels waren, maar geene andere beftemming hebben konden, dan woningen, hoogstwaarfchijnlijk woningen der koningen, te zijn. Het paviljoen is een gebouw van twee verdiepingen, verfcheidene zalen en kamers, en vele venfters. Deszelfs ligging is zoo gelukkig gekozen, dat men uit hetzelve niet alleen alle gedenkteekenen van Medinat-Abu, maar ook die aan de andere zijde van den Nijl en de geheele vlakte overziet, waarin Theben lag. Alles fchijnt aanteduiden, dat dit eene gewone verblijfplaats des konings was; zelfs de verfierfelen, waarmede de wanden bedekt zijn, toonen dit aan. De voorftellingen zijn onderfcheiden van die in de tempels; zij verbeelden gedeeltelijk tooneelen uit het huislijke leven. Maar, helaas! het gebouw is ten uiterfte befchadigd; zijnde het hoofdzakelijk de bovenfte verdieping, die in ftand is gebleven.

Omtrent tweehonderd en vijftig voeten noordwestelijk van dit paviljoen ftaat het groote *paleis* van Medinat-Abu. Deszelfs ingang wordt gevormd door ééne dezer ontzaggelijke werken der bouwkunst, die aan onze bouworde vreemd en onder den naam van *pylonen* bij de Franfchen bekend zijn; bij de Grieken heten zij ook propylaeën: namelijk twee ftompe pyramiden (hier van zesenzestig voeten hoog) fluiten in derzelver midden de hoofdpoort, die den grooten ingang vormt. Dezelve geleidt op een groot plein, dat door galerijen omringd is, welke aan de ééne zijde door acht groote

te zuilen, aan de andere door pilasters gevormd worden, waartegen kolosſale ſtandbeelden als karyatiden leunen, zonder evenwel te dragen. Het gezigt dezer kolosſale karyatiden aan de pilasters boezemt, volgens de verzekering der ooggetuigen, een gevoel van eerbied in, dat bezwaarlijk beſchreven kan worden. Tegen over den grooten ingang ſtaat een tweede pyloon, nogtans van eene iets kleinere maat. Die geleidt naar een tweede plein met zuilen, welks galerijen insgelijks door pilasters met karyatiden en zuilen gevormd worden. „ Van alle deelen van het gebouw," zeggen de berigtgevers, „ is dit plein buiten kijf dat, hetwelk door de ontzaggelijke masſa's en grootheid van karakter den meesten eerbied inboezemt. Men wordt overtuigd, dat deszelfs bouwmeesters het onverwoestbaar maken wilden, en dat de Aegyptiſche bouwmeesters, wien dit werk opgedragen was, hunne uiterſte pogingen aanwendden, om het nog tot op de late nakomelingſchap in ſtand te doen houden. Men zal alzins niet de *ſierlijkheid* der zuilen roemen; doch zij zijn kolosſaal; zij hebben onder bijna zeven en eenen halven voet in doorſnede en eene hoogte van omtrent twintig voeten. Zij ſchijnen toch niet te groot, om de ontzaggelijke ſteenklompen te dragen, die de architraven en het dak vormen. Niets treft ſterker, dan de ſchoonheid dezer groote lijnen, die in de lange ruimte geheel niet afgebroken worden, en welker volkomene uitvoering ook volkomen het denkbeeld van het verhevene uitdrukt. Maar wat de werking, die dit plein met galerijen voortbrengt, nog bijzonder vergroot, zijn de karyatiden aan de pilasters, die

het verfraaijen. Hoe zou men, bij den aanblik dezer goden-verzameling, die de wetten der wijsheid en geregtigheid, die overäl op deze muren geschreven zijn, schijnen voortedragen, niet van eenen diepen godsdienstigen eerbied zijn bevangen geworden! Schijnen de Aegyptische kunstenaars, terwijl zij deze godenbeelden tegen de pilasters plaatsten, die de rijke daken, welke met gouden starren, op eenen blaauwen grond gezaaid, dragen, niet de Godheid zelve onder het blaauwe gewelf des hemels, dien deszelfs onmeetbaarheid vervult, te hebben willen voorstellen? En als wij, wien de eerdienst en de zeden der Aegyptenaren vreemd zijn, niet zonder ontroering deze zalen kunnen binnentreden, waarin ieder pilaster eene godheid is, welken levendigen en diepen indruk moest het gezigt dezer gebouwen niet maken op *hen*, voor wien alles hier eenen godsdienstigen zin had." Ik koos deze plaats uit, en zal nog dikwijls soortgelijke uitkiezen; dewijl slechts de uitdrukking der gewaarwoordingen, die deze gedenkteekenen den beschouwer inboezemen, aan de verbeelding der Lezers die voorstellingen geven kan, die het enkele aanhalen van doode massa's niet te geven vermag. Het achterste of noordelijke gedeelte van het paleis ligt grootendeels in puinhoopen; doch men ziet verscheidene vertrekken, die tot woningen gediend schijnen te hebben; waarvan echter de verdere beschrijving, zonder den platten grond, niet duidelijk zijn zoude.

Maar des te merkwaardiger zijn de *beeldhouwwerken*, waarmede zoowel de buiten- als binnenzijden van het paleis bedekt zijn. Die op de buiten-

tenzijde zijn van eenen *geschiedkundigen aard.* Het zijn oorlogstooneelen, en wel zoowel *land-* als *zeeslagen.* De gevechten te land zijn meerendeels voorgesteld, dat de overwinning op de zijde der Aegyptenaren is. Altijd verschijnt de aanvoerer of koning op zijnen oorlogswagen, in eene kolossale gedaante, met lans, boog en pijl. Zijne manschappen rigten eene nederlaag onder de vijanden aan. De Aegyptenaren zijn gedeeltelijk in het gevecht gewikkeld, en ten deele zijn de legerbenden in aantogt, nu van twee, dan van drie gelederen. Dezelfde gedaante des konings verschijnt meermalen, nu zoo als hij langzaam voorttrekt, of stilhoudt, dan hoe hij zijnen wagen midden door den vijand doet rennen. Een ander stuk stelt eene *leeuwenjagt* voor. Hij vervolgt, nog op zijnen wagen gezeten, twee leeuwen door digte struiken, waarvan de één reeds geveld is, en den anderen, die vlugt, reeds vier pijlen in het ligchaam steken. Doch het merkwaardigste van dit tafereel is de *zeeslag.* Het stelt eene mislukte landing voor, waar de zege der Aegyptenaren reeds zoo goed als beslist is. Aan den oever staat de koning; aan zijne voeten vele verslagene vijanden; hoopen met gekwetsten liggen voor hem; terwijl hij zijne pijlen tusschen den vijand doet vliegen. In de nabijheid der kust zijn twee eskaders met elkanderen in gevecht. De Aegyptische schepen zijn in hunne bouworde geheel verschillende van de Nijlschepen, (men kan dezelve met regt *lange* schepen noemen) zij eindigen van voren altijd in eenen leeuwenkop; die der vijanden zijn bijna op dezelfde wijze gebouwd. De slag duurt nog voort; doch is reeds zoo goed als be-

beslist. De vijandelijke schepen zijn in eene zigtbare verwarring; gedeeltelijk reeds genomen, of omgeworpen, ten deele den ondergang nabij. Zelfs de sporen der kunst, om ter zee te oorlogen, zijn bereids zigtbaar. De vijandelijke vloot is door de Aegyptische omringd, en het is niet waarschijnlijk, dat er iets van ontkomen zal. Bij al deze krijgstafereelen zijn de natiën op het naauwkeurigste, door hunne kleeding, hoofddeksel en wapenrustingen, van elkanderen onderscheiden. In den slag op het land hebben de vijanden altijd baarden en lange kleederen. In den zeeslag zijn zij daarentegen in eene korte en luchtige kleeding; het hoofddeksel bestaat bij de ééne helft in eene ronde muts, gelijkvormig aan onze jako's, boven met eenen krans van vederen; bij de andere in eenen helm, die uit eenen dieren-huid gemaakt schijnt (*). Het is volstrekt niet te miskennen, dat dit volk een zuidelijk volk en bewoner van eene heete luchtstreek is; de Franschen herkenden aanstonds Indiërs in hetzelve. Deze verschillende kleederdragt is ook in de volgende voorstellingen altijd op het naauwkeurigste in acht genomen. Maar dewijl een groot gedeelte van het gebouw in puinhoopen ligt, zoo zijn deze voorstellingen ook slechts gedeeltelijk in stand gebleven; en ook het in stand geblevene is geenzins volledig afgebeeld geworden (†).

Van

(*) Men zie de afbeeldingen dezer gevechten *P. II. pl.* 10.

(†) Dit is namelijk het geval met het grootste gedeelte der landgevechten, en, wat wij inzonderheid bejammeren, met de krijgslieden, die bij het jagtstuk tegenwoor-

Van eenen anderen, maar toch verwandten, aard zijn de beeldwerken, die zich in het binnenste van het paleis bevinden. Het zijn *zegepralende optogten*, die nogtans in het naauwste verband met den eerdienst staan. Want de statige omdragten gaan niet slechts naar de goden, maar de goden nemen ook zelve deel daaraan. De belangrijkste dezer reliefs zijn op het bovengemelde plein. Aan den eenen wand zit de zegevierende koning op zijnen wagen; (als koning wordt hij door de slang op zijn hoofdsieraad aangeduid). De paarden, met kostbare kleeden gedekt, worden door zijne lieden vastgehouden en verzorgd; hij zelf staat omgekeerd in eene verhevene houding en laat de krijgsgevangenen voor zich uitleiden. Zij komen altijd bij hoopen van drie of vier, door eenen Aegyptenaar geleid, in vier rijen boven elkanderen. Zij zijn in blaauwe en groene mantels gewikkeld, waaronder zij nog eene korte kleeding om de lendenen dragen. De Aegyptenaren hebben witte kleederen met roode strepen; (alle kleuren hebben de meeste frischheid behouden). De gevangenen zijn zonder wapenen; hnnne armen, in verschillende buigingen, gedeeltelijk, boven het hoofd, gebonden. Voor den wagen des overwinnaars ligt een hoop afgehouwene handen, die van gesneuvelden schijnen te zijn; de gevangenen, die voorgebragt worden, zijn niet verminkt (*).

Aan den noordelijken wand van dit zelfde plein is

woordig zijn, wier zeer verschillende wapenrusting en kleeding alleenlijk beschreven wordt. *Descript. I. p.* 54.

(*) Men zie *P. II. pl.* 18.

is de zegetogt afgebeeld. De koning, zittende op zijnen troon, wordt op eenen rijken palankin door acht ſoldaten gedragen. Zij zijn met vederen getooid, het zinnebeeld der overwinning. De troon is met prachtige tapijten bedekt, de voeten des overwinnaars rusten op een kusſen. In zijne handen draagt hij het kruis en den ſleutel, de kenteekenen der inwijding; twee achter hem ſtaande geniusſen bedekken hem met hunne vleugels. De leeuw, de ſperwer, de ſlang en de ſphinx, de zinnebeelden zijner grootheid, ſtaan aan zijne zijde. De optogt beſtaat gedeeltelijk uit krijgslieden, met palmen en vederen feestelijk getooid, ten deele uit priesters, die wierook aanbrengen. Een ander ſchijnt van eene rol de daden des overwinnaars op te lezen. De togt gaat naar den tempel van Oſiris, wiens ſtandbeeld men ziet. Vier priesters komen den held te gemoet, ten einde hem te ontvangen en in den tempel te geleiden, waar hij zijne offerande brengt.

Dan gaat de togt verder, en de God, zijne heilige woning verlatend, vergezelt den koning. Deze, omringd van alle feestelijke praal, wordt door vier en twintig priesters op eene ſtellaadje gedragen, zij zijn in lange feestgewaden gekleed. Vooraan gaat de overwinnaar, thans met een ander gewaad en een ander hoofd-ſieraad. Boven hem zweeft de ſperwer; ook verzelt de heilige ſtier den togt. Vooruit gaan zeventien priesters, beladen met de kenteekenen der godheid. Over het algemeen is de geheele togt thans zigtbaar meer een godsdienſtige optogt geworden. De krijgslieden zijn nu niet meer de hoofdperſonen, maar de priesters. Dan ver-

verandert het tooneel nog eens, terwijl de koning de offeraar wordt. Het is opmerkzaam, dat dit tooneel op den landbouw betrekking schijnt te hebben. Een priester biedt den koning een handvol halmen aan, die hij met den sikkel doorsnijdt. Naderhand brengt hij zelf der godheid zijne gaven. Moet dit tooneel misschien geheel van de overige afgezonderd worden, en stelt het den koning voor, als beschermer der kunsten des vredes, even als het vorige in den luister der oorlogsbedrijven? Waren deze beeldwerken volledig in stand gebleven, hoe duidelijk zou dan misschien alles voor ons worden!

Zeer merkwaardig zijn ook de beeldwerken in één der zijvertrekken; die onmiskenbaar de *inwijding* des konings in de priesterlijke geheimen in drie afdeelingen schijnen voortestellen. Die ingewijd moet worden wordt eerst door de priesters gereinigd. Andere vatten hem dan bij de hand en leiden hem in het heiligdom. Alles is hier geheimzinnig. De priesters verschijnen bijna alle met dieren-maskers (*).

De Fransche Geleerden zagen in deze voorstellingen de daden van Sesostris, en wel niet te onregt; zoo als hunne gemaakte vergelijking leert. Wij zullen naderhand weder hierop terug komen.

Op eenigen afstand noordwestelijk van het paleis staat de *tempel* van Medinat-Abu. Dezelve is naar den Nijl gerigt en heeft pylonen, die niet geheel voltooid, maar ook van lateren oorsprong zijn, dan de hoofdtempel. Hij ligt grootendeels in puinhoo-

(*) *P. II. pl.* 13.

hoopen; doch de inrigting komt niet met de overige tempels overeen.

Noordwestelijk van dezen tempel volgt eene vlakte; gedeeltelijk met een bosch van de mimosa bedekt, hetwelk men het *veld der kolossen* noemen kan. Men telt hier niet minder dan zeventien kolossen, hier geheel, daar half staande, en ginds geheel omgestort. Onder dezelve is de zoo vermaarde kolos van Memnon, die door het geluid, dat hij bij den opgang der zon hooren liet, zoo beroemd was.

Vooreerst ontwaart men nevens elkanderen twee kolossen, thans *Thama*, de noordelijke, en *Chama* de zuidelijke, genoemd; beide naar den Nijl gekeerd. Zij zijn beide uit zandsteen en hebben zonder het voetstuk acht en veertig voeten en met het voetstuk zestig voeten hoogte. Het gewigt van iederen, wanneer zij onbeschadigd waren, wordt berekend op 2,612,000 ponden. De zuidelijke is geheel uit één stuk; van den noordelijken is de bovenste helft thans uit vijf stukken zamengesteld. Daar anders alle kolossen bij de Aegyptenaren steenen uit een stuk waren, zoo zal men reeds deswege het moeijelijk in twijfel kunnen trekken, dat ook deze zulks oorspronkelijk geweest is. *Dit* standbeeld is het nu, dat, ingevolge der opschriften op hetzelve, meest uit de twee eerste eeuwen onzer tijdrekening, voor dat van Memnon gehouden werd; terwijl de opschriften getuigen, dat derzelver maker den toon van het standbeeld gehoord had. Evenwel heeft men hiertegen twijfelingen opgeworpen (*), die

(*) Pococke en Norden wijken van elkanderen af in de

die deels uit de gesteldheid en kleur der steen-soort, deels uit de omstandigheden afgeleid werden, dat reeds volgens Strabo (*) de kolos in het midden door gebroken was, zoo als Pausanias dien ook beschrijft (†), en men den tijd ook niet weet, wanneer hij weder hersteld is. Maar deze twijfelingen kunnen bezwaarlijk een groot gewigt hebben. De steen-soort is volgens de nasporingen der Franschen zekerlijk zandsteen; doch door de werking der lucht is dezelve zwart geworden; en offchoon wij niet weten, *wie* het standbeeld weder in orde gebragt heeft, zoo kan hieruit geene verdere gevolgtrekking afgeleid worden, daar het klaarblijkelijk wordt, dat het geschied is. Wie zich in gissingen wagen wilde, zou het tijdperk van Septimius Severus kunnen raden, die verscheidene voorwerpen in Aegypte weder herstellen liet.

Op

de bepaling van het standbeeld van Memnon; POCOCKE *II. p.* 101., houdt daarvoor denzelfden kolos, die hier beschreven wordt. NORDEN daarentegen, *T. II. p.* 128. *ed.* LANGLÈS, eenen anderen, die in het midden afgebroken is, voor den tempel van Osymandyas. De overleden graaf VELTHEIM heeft dit gevoelen van *Norden* getracht te verdedigen, (*antiquarische Aufsätze Th. II. S.* 69.); doch mijns bedunkens met geenen genoegzamen grond. De opschriften aan den kolos van POCOCKE bewijzen klaar, dat *deze* destijds voor den kolos van Memnon gehouden werd. En is het wel waarschijnlijk, dat de overlevering hier zonder eenige noodzakelijkheid van den éénen op den anderen kolos overgedragen is? Ook LANGLÈS stemt voor POCOCKE's gevoelen in zijne *Dissertation sur la statue de Memnon* achter *T. II.* zijner uitgaaf van NORDEN.

(*) STRAB. *p.* 1170. (†) PAUSAN. *I. p.* 101.

Op eenen kleinen afſtand ten noordwesten van dezen kolos ontwaart men twee ontzaggelijke ſteenklompen, met de kunſtigſte hieroglyphen bedekt, die waarſchijnlijk niets anders dan de voetſtukken van twee andere ſtandbeelden waren. Eenigzins noordelijk van deze, naast eene drievoudige rij van zuilen, een groot brok van een ſtandbeeld in eene gaande houding, over de dertig voeten hoog, en wederom eenigzins verder het onderdeel van een zittend beeld van zwart graniet. Noordelijk van daar ziet men weder de overblijffelen van eenen kolos van geel marmer, in eene gaande houding voorgeſteld; en iets verder de overblijffelen van twee zittende beelden van rood graniet, op welke nog weder twee andere van veertig voeten hoogte in eene gaande houding volgen. En wanneer, zoo als dit nu bewezen is, de grond alhier, ſedert onze tijdrekening, ten minſte vijftien tot twintig voeten verhoogd is, hoe vele moeten er dan nog omgeworpen, of verbroken, onder de aarde bedolven liggen.

Hoe deze menigte ſtandbeelden in eene ſchijnbare wanorde hier op gehoopt werd, is eene natuurlijke vraag. De beſchouwing der plaats, de hier en ginds nog verſtrooide overblijffelen van zuilen enz. verwekken van zelve het vermoeden, dat hier eens een ontzaggelijk gebouw moet geſtaan hebben, hetwelk met zijne pleinen, galerijen en zalen, niet beneden de achttien honderd voeten lengte kan gehad hebben. Vóór de pylonen, vóór de ingangen, de pleinen en galerijen, kunnen dan deze ſtandbeelden geplaatst geweest zijn; zoowel als zulks nog heden het geval is in het paleis van Oſymandyas

en

en andere. In het algemeen was het, zoo veel ons bekend is, geheel ſtrijdig met de Aegyptiſche gewoonte, om ſtandbeelden anders dan in de gebouwen, of vóór dezelve, eene plaats aan te wijzen. Met ſphinxen, die alleeën vormen, is het anders. Maar dit gevoelen wordt nog hierdoor bevestigd, dat Strabo, zoowel als Plinius, den kolos van Memnon in een gebouw plaatst, dat Strabo Memnonium (*), Plinius Serapeum noemt (†). Ook Philostratos, in het leven van Apollonius (‡), vergelijkt het heiligdom (τὸ τέμενος) van Memnon met een plein, dat met zuilen, muren, zitplaatſen en ſtandbeelden, verſierd is; die ons aan deze groote pleinen met zuilen en zalen met zuilen der tempels herinneren. Nogtans indien aan de eene zijde deze ontzaggelijk uitgebreide gebouwen, die ter verblijfplaats van dergelijke ſtandbeelden moesten ſtrekken, verwondering verwekten, zoo ſchijnt het aan den anderen kant niet minder vreemd, dat er zoo weinige overblijfſelen van zouden in ſtand gebleven zijn. Doch deze twijfel wordt van zelve opgelost, zoodra men aanneemt, dat zij van kalkſteen gebouwd waren; want doorgaans zijn de materialen van zulke gebouwen naderhand tot kalk verbruikt geworden. Het getal dezer gebouwen moet nogtans in Aegypte zeer groot geweest zijn, gelijk de ontzaggelijke uitgravingen in de kalk-rotſen bewijzen. In de nabijheid van dezen kolos zijn nog werkelijk eenige overblijfſelen van een gebouw in ſtand gebleven, dat uit deze ſoort van ſteen gebouwd is.

Dit

(*) Strab. *p.* 1170.

(†) Plin. *XXXIV.* 8.

(‡) Philostr. *Op. p.* 773.

Dit gevoelen is op nieuw bevestigd geworden door *Belzoni*. „ Ik vond" zegt hij (*) „ eene groote hoeveelheid van kolosfale ftandbeelden van graniet. Breccia en kalkfteen, benevens eene menigte kleine, ftaande en zittende beelden, met leeuwenkoppen, en durf ftout beweren, dat deze tempel tot de prachtigfte aan de westzijde van Theben behoorde. Mijn gevoelen is, dat de ingang tot dezen tempel door de twee ftandbeelden bewaakt werd, van welke men het ééne voor dat van Memnon houdt, en dat bij het verder voortgaan naar de binnenfte pleinen de andere kolosfen ftonden, welker overblijffelen men nog heden in dezelfde rij met de twee eerfte ziet. Aan het voorfte der galerij zijn andere kolosfale beelden van eene kleinere foort, die den ingang verfierden. Doch het geheel doet mij denken, dat op dezen grond een tempel van eenen ontzaggelijken omvang geftaan heeft."

Wederom noordelijk van het veld der kolosfen ftaat het gebouw, dat door latere reizigers, inzonderheid door *Norden*, gewoonlijk het *Memnonium* genoemd wordt (†), — doch met meer juistheid *het*

(*) *Narrative p.* 292. 293. Belzoni is geen geleerde, maar een des te naauwkeuriger en juister waarnemer.

(†) Om in de plaatfelijke befchrijving van het oude Theben alle verwarring te vermijden, moet men opmerken, dat *Norden* en andere reizigers met den naam Memnonium, of het paleis van Memnon, het gebouw beftempelen, dat met meer juistheid het paleis van Ofymandyas heet, en waarvan in den tekst gefproken zal worden. Pococke daarentegen zag hiervoor het paleis van Medinat-Abu aan. Zoo mede Hamilton, *p.* 137. Tusfchen bei-

het paleis en het praalgraf van Osymandyas. De puinhoopen van dit gebouw, welks voorzijde naar den Nijl gekeerd is, behooren tot de schilderachtigste van het oude Theben. Het gebouw was uit bikſteen zamengeſteld. Nog ſtaan de pylonen, vele zuilen, en pilasters met karyatiden, terwijl de puinhoopen van andere en van kolosſen geheele heuvels vormen. Ook hier treedt men door één dezer prachtige pylonen eerst op een vierkant plein, dat over de honderd en veertig voeten lengte en honderd een en zestig in de breedte heeft. Op twee zuilen na, die nog overeind ſtaan, is het geheel verwoest; doch zoodanig met granietblokken opgevuld, dat men gelooft in eene ſteengroef te zijn. Maar weldra beſpeurt men, dat dit ſlechts de puinhoopen van eenen ontzaggelijken kolos zijn. Hij is vreesſelijk verwoest; doch het hoofd, de hand en de voeten zijn nog overig. De wijsvinger heeft bijna vier voeten lengte, die van den éénen ſchouder tot den anderen bedroeg in eene regte lijn een en twintig voeten; de hoogte van het geheel kan niet minder dan vier en vijftig voeten geweest zijn. Het voetſtuk, achttien voeten hoog, ſtaat nog naast den tegenoverſtaanden pyloon. Het voetſtuk en het beeld waren beide van het ſchoonſte rozenkleurige graniet van Syene. Bij deze ſtad ziet men nog duidelijk de rots, waaruit hij gehouwen is, en van waar hij, over de twee millioenen ponden gewigt, vijf en veertig uren verre tot deszelfs plaats moest over-

beide lag het verwoeste gebouw, waartoe het ſtandbeeld van Memnon behoorde, en dat bij STRABO het Memnonium heet. De platte grond zal alles duidelijk maken.

overgebragt worden. De nafpeuringen op de plaats zelve hebben getoond, dat dit gebouw vier zulke kolosfen bevattede; van welke de één van graniet naast den gemelden fchijnt geftaan te hebben.

Door eenen tweeden, eenigzins lageren, pyloon treedt men op een plein, dat insgelijks honderd veertig voeten in de lengte en honderd en zestig in de breedte had. Het was door galerijen omringd, die in het noorden en zuiden door eene dubbele rij zuilen, in het oosten door eene enkele rij pilasters met karyatiden, en in het westen door eene rij zuilen, en eene andere van pilasters met karyatiden, gevormd worden. Het zuidelijke gedeelte is verwoest; doch dat aan den noordkant is genoeg in ftand gebleven, om het geheel met zekerheid te kunnen beoordeelen. Ook op dit plein waren wederom twee kolosfen, ieder van omtrent drie en twintig voeten. De één is geheel van zwart graniet; bij den anderen is het ligchaam insgelijks zwart; doch het hoofd van rozenrood graniet. Dit hoofd is in ftand gebleven. „ Het drukt die bevalligheid vol rust, die gelukkige phyfiognomie uit, welke meer dan de fchoonheid zelve bevalt. Het is onmogelijk de Godheid onder trekken voor te ftellen, die haar meer bemind en vereerd maakte! De uitvoering is verwonderingwaardig, en men zou het voor een Grieksch werk uit de fchoonfte tijden der kunst houden, wanneer het niet zoo blijkbaar het Aegyptifche karakter had (*)!"

Uit het plein trad men door drie poorten van zwart graniet in eene ruime zaal, welker zolder door zes-

(*) *Description I. p.* 129.

zestig zuilen in tien rijen, iedere van zes, gedragen werd; van welke nog vier rijen gedeeltelijk overeinde ſtaan. Dezelve was weder in drie afdeelingen verdeeld, en men zal zich van de majesteit van het geheel een denkbeeld kunnen vormen, als men weet, dat de zuilen der middenſte afdeeling (de andere zijn iets kleiner) vijf en dertig voeten hoogte en over de zes voeten in doorſnede hebben. Uit deze groote zaal komt men in eene tweede, en dan in eene derde, waar van iedere nog acht zuilen van gelijke maat overeinde ſtaan.

Dit zijn de nog aanwezige overblijfſelen van dit groote gebouw; hetwelk echter, volgens duidelijke nog voorhanden zijnde ſporen, nog veel grooter moet geweest zijn. Maar wanneer het als gedenkſtuk der bouwkunst verbazing verwekt, zoo is het niet minder merkwaardig door het beeldhouwwerk, waarmede deszelfs muren bedekt zijn. Ook dit zijn deels heilige tafereelen met hieroglyphen, deels geſchiedkundige reliefs. Deze ſtellen, zoo als gewonelijk, goden en de aan hen gebragte offers en gaven voor; de laatſte daarentegen verdienen een naauwkeuriger berigt. Helaas! ook van deze is, even als van het geheele gebouw, ſlechts het geringſte deel in ſtand gebleven!

Het eerſte dezer reliefs ziet men aan de binnenzijde van de eerſte der beide groote pylonen. Het is een veldſlag (*). Het voetvolk rukt met geſlotene gelederen voorwaarts, met deszelfs bevelhebber in eene grootere geſtalte op zijnen wagen gezeten. In het

(*) Men zie de beſchrijving in: *Description d'Egypte*, *p.* 129. en de afbeelding *Pl.* 32. *vol. II.*

het verschiet ziet men het gewoel van den slag. De aanvoerers met hunne wagens werpen zich tusschen den vijand. Doode, gekwetste, vlugtende menschen en paarden door elkanderen. In het midden van het slagveld ziet men eene rivier, waarin de vlugtende springen, terwijl de hunne aan den oever gereed staan, om hen optenemen.

Aan de linkerzijde van den pyloon zit de hoofdpersoon, op eenen fraai versierden stoel; de voeten op een voetbankje, waarbij gevangenen staan. De kussens van den zetel en den voetenbank zijn met de fijnste stoffen bedekt, die met starren bezaaid zijn. Eene reeks van een en twintig beelden in lange kleederen en in eene eerbiedige en smeekende houding treedt nader. Hier nevens weder wagens en krijgslieden met groote schilden. Het leger, waartoe zij behooren, heeft eene achterhoede, bestaande in voetvolk en wagens, waarvan op iederen een krijgsman zit. Daarna de bagaadje, die door den vijand aangegrepen, maar dapper verdedigd wordt (*).

Geene minder merkwaardige afbeelding ziet men op de muren van het plein. Ook hier vindt men wederom eenen *veldslag*. Het schijnt een vijandelijke inval te zijn, die afgeslagen wordt. Eene rivier, die vele kronkelingen heeft, loopt door het veld. Men ziet nog op verscheidene plaatsen de overblijfselen der blaauwe kleur, waarmede dezelve geschilderd was. Zij stroomt rondom eenen burg, het doel der bewegingen aan beide oevers. De bezitters van

(*) Deze laatste reliefs zijn slechts beschreven: *Descript. p.* 122, 123.; doch niet in plaat gebragt.

van den burg zijn over de rivier getrokken. Zij hebben lange baarden en kleederen, en oorlogswagens, van welke een ieder drie mannen draagt. De Aegyptenaren daarentegen, gedeeltelijk te voet, ten deele op wagens, worden door hunnen koning aangevoerd; zij zijn in korpsen verdeeld, met hunne bevelhebbers van eene grootere gestalte aan de spits. Zij werpen alles voor zich neder en vertreden de dooden en gekwetsten. Vele der vijanden willen over de rivier terug trekken en verdrinken; de overwinnaars vervolgen hen (*).

Op de muren der groote zaal is de bestorming en verovering der vesting afgebeeld (waarschijnlijk slechts de voortzetting der vorige handeling). Aan den voet van den muur is eene soort van *stormdak*, dat uit groote schilden gevormd is. Achter of onder hetzelve zijn krijgslieden, van welke men alleenlijk de voeten ziet. Er is eene stormladder aangelegd, langs welke de soldaten opklimmen. Van de vier bolwerken der vesting is het eerste reeds beklommen. De kampstrijd duurt nog voort: de belegerden werpen nog steenen en brandbare stoffen naar beneden. Maar de uitslag is niet meer twijfelachtig, en het boven uitgestokene, met pijlen doorboorde, vaandel is misschien het teeken, dat men zich overgeven wil (†). Stonden de overige deelen van het paleis nog, zoo zouden wij waarschijn-

(*) Ook van dit relief zijn slechts eenige wagens afgebeeld, *Pl.* 32. *vol. II.*

(†) Een gedeelte van dit relief is afgebeeld op *Pl.* 31. Vol uitdrukking is de daad van eenen dezer krijgslieden, die zelf zijne pijl voor de knieën breekt.

schijnlijk ook hier den zegepralenden intogt des overwinnaars zien; en zoo verre dit paleis dat van Osymandyas is, hetwelk Diodorus beschrijft, ook dit, nog meer belangrijke, tooneel: Van het hooge geregtshof van Aegypte, onder den opperregter, met het zinnebeeld der waarheid op zijne borst; waarvan hieronder nader.

De Fransche uitleggers hebben dit gedenkteeken in de gebouwen wedergevonden, dat men anders dikwijls — door eene verkeerde leeswijze in den tekst van Diodorus misleid — voor het Memnonium aanzag (*). Voor hunne uitlegging pleit vooreerst de door Diodorus opgegeven afstand van tien stadiën van de graven, die de ligchamen der maagden bevatteden, welke aan Ammon toegewijd waren. Er zijn wezenlijk op dezen afstand graven, die daarvoor gehouden kunnen worden, en die geene bijzondere aanleggen schijnen geweest te zijn (†). Belangrijker zijn de bewijzen, die uit het plan en de afmetingen van het gebouw afgeleid zijn; in

zoo

(*) Namelijk de plaats, waar gezegd wordt: Aan den ingang stonden drie kolossen, *ἐξ ἑνὸς τοὺς πάντας λίθου Μέμνονος τοῦ Συηνίτου.* Dat Memnon hier geheel verkeerd staat, heeft WESSELING door zijne meesterlijke verbetering reeds getoond, volgens welke er staan moet: *ἐξ ἑνὸς τοὺς πάντας λίθου τευνυμένους τοῦ Συηνίτου.* — „ Drie kolossen, ieder uit één stuk steen uit Syene gehouwen." Het is dus zonder eenigen grond, wanneer men aanneemt, dat Diodorus het gebouw voor het Memnonium hield.

(†) Over de maagden, die aan Ammon toegewijd waren, is de voornaamste plaats bij STRABO 1171. Het waren Hierodulen, die echter naderhand huwen mogten.

zoo verre men bij de laatfte geene volkomene meetkundige naauwkeurigheid vorderen wil. De maat der pylonen, pleinen en zalen met zuilen, komen, hoezeer niet geheel naauwkeurig, toch tamelijk wel overeen met die gene, welke door Diodorus opgegeven zijn. Ook het plan van het gebouw, zoo als het thans nog aanwezig is, komt met de befchrijving van Diodorus overeen; doch wij mogen niet uit het oog verliezen, dat de tweede helft van hetzelve, dat juist het belangrijkfte gedeelte bevattede, namelijk de geregtszaal, de boekerij (of eene verzameling der heilige fchriften, of ook een archief, in den Aegyptifchen zin des woords) en het praalgraf zelve, niet meer dan in puinhoopen, of ook in het geheel niet meer, aanwezig is. Voorts komt het uit, dat de kolos van Ofymandyas, welken Diodorus den *grootften* aller Aegyptifche ftandbeelden noemt, dit werkelijk is. Eindelijk fchijnen ook de reliefs, die Diodorus befchrijft (waarop wij weldra zullen terugkomen) dit gevoelen in zoo verre te bevestigen, dat zij alzins over het geheel met de befchrijving van Diodorus overeenkomen; fchoon ook in het bijzonder hier en daar zwarigheden voorkomen.

Een later Franfche beoordeelaar, *Letronne*, heeft de overeenkomst van het nog aanwezige gedeelte van het paleis, met dat, hetwelk Diodorus befchreven heeft, en de heeren Jollois en Devilliers bewezen (*), ontkend (†), dewijl eenige maten

(*) *Description d'Egypte, I. p.* 121 *etc.* in de *Description générale de Thebes.*

(†) In het *Journal des Savans, Juillet* 1822. Doch het

ten met die, welke door hem opgegeven zijn, niet overeenkomen, en de steensoort der pylonen niet dezelfde is. Doch het laatste is niet kunstmatig door Diodorus bepaald; en kan men, wat de maat betreft, bij een gebouw, dat meest in puinhoopen ligt, zulk eene naauwkeurigheid verwachten? Heeft Diodorus zelf iets gemeten? Gaf hij de maat volgens iets anders op, dan wat men hem zeide, of wat hij in de vroegere beschrijvingen, inzonderheid van Hecataeus, las? Doch de heer *Letronne* gaat nog verder en houdt het geheele gebouw, dat Diodorus ons beschreven heeft, voor een verdichtsel der priesters; want Diodorus heeft zelf het niet gezien; maar zijne beschrijving uit de berigten der priesters en vroegere Grieken ontleend. Alzins beroept Diodorus zich op de berigten en wel op de schriftelijke berigten van deze; doch hij zegt niet, dat hij zelf het gedenkteeken niet gezien heeft; integendeel heet het, dat de berigten van deze met zijn verhaal overeenstemmen (*). Hij haalt die dus als eene bevestiging van dezelve aan.

Noch Manetho, noch Herodotus, kennen eenen koning Osymandyas, en tot heden komt hij ook op geen opschrift voor. Overal daarentegen prijkt in het hem toegekende gedenkteeken de koningslegende van Sesostris of Ramesses den Grooten, zoo als

het is reeds wederlegd door Gail in de *Philologie*, *vol. XIII.* — Doch gedenkteekens te verdichten zoude voor de Aegyptische priesters onder alle overtolligheden het overtolligste geweest zijn.

(*) Diod. *I. p.* 56.

als wij hier onder aanmerken zullen. Maar ook al de voorſtellingen op de reliefs, de veldſlagen, zegetogten enz., zinſpelen op hem. Zelfs de leeuw, die zijn geleider zijn zoude, verſchijnt op zijnen krijgswagen, als ſieraad. En het door Diodorus aangehaalde opſchrift: „ Ik ben Oſymandyas, de koning der koningen. Wie weten wil, hoe groot ik was, en waar ik rust, die overtreffe mijne werken." — Op wien past dit meer, dan op den grootſten bouwkundigen, die ooit in Aegypte beſtaan heeft? Uit dien hoofde is het moeijelijk, om het vermoeden te onderdrukken, dat dit groote gedenkteeken, ten minſte in deszelfs hoofddeelen, een werk van Seſostris was. Misſchien was Oſymandyas één der bijnamen van den grooten Rameſſes, zoo als het de naam van Seſostris was; of was het zijn naam als held? Het zoude niet moeijelijk vallen nog meerdere gisſingen dienaangaande te opperen, die wij voor toekomſtige uitleggers overlâten. Doch dat *zijne* daden hier afgebeeld zijn, heeft de hoogſte graad van waarſchijnlijkheid voor zich; al ware ook een gedeelte van het gebouw reeds ouder. Maar om het bewijs door eene in bijzonderheden loopende vergelijking der beeldwerken met de beſchrijving van Diodorus te bevestigen, is voor als nog onmogelijk, dewijl van de beeldwerken in het groote werk over Aegypte nog te weinig in plaat gebragt is; en wij ons met de berigten der Franſche Geleerden behelpen moeten.

De westelijke vlakte tusſchen de Libyſche bergketen en deze gebouwen is ook niet zonder gedenkteekenen. Hier ſtaat een, wel kleiner, maar door zijne inſtandhouding merkwaardige, *tempel van Iſis.*

Isis. Hier is het, waar men inzonderheid deze speling der kleuren, waarmede de reliefs overtogen zijn, in derzelver vollen luister ziet. De kleinere afdeelingen van het gebouw veroorloven tevens, dat men alles op eenmaal overziet en des te zekerder oordeelen kan over den indruk, die deze versieringen te weeg brengen. „ Wij konden ons hier overtuigen, dat deze verbindtenis van beeldhouw- en schilderkunst, die welligt vreemd schijnen konde, bij den eersten blik niets terugstootends heeft. Het oog verlustigt zich veeleer in de uitwerking, die dezelve voortbrengt, en verlangt daarna (*). " De reliefs hebben allen betrekking op godsdienstige onderwerpen; het merkwaardigste hieronder is een *dooden-geregt;* geheel zoo als het op de mumiën geschilderd en boven reeds door mij is uitgelegd geworden (†). Hoogstwaarschijnlijk diende deze tempel dus ook tevens tot eene begraafplaats.

Wanneer men van dit gedenkteeken en het paleis van Osymandyas verder noordelijk gaat, zoo bevindt men zich in eene laan van voetstukken, die weldra afgebroken wordt, alleenlijk, om weder te beginnen. Een naauwkeurig onderzoek heeft geleerd, dat het eene laan van sphinxen was, twee honderd in getal, alle van eene kolossale grootte; want de voetstukken zijn zes voeten breed en twaalf voeten lang. De breedte der allee bedroeg veertig voeten, en de afstand der standbeelden van elkanderen zeven voeten. Welk een gebouw moet het geweest zijn, tot hetwelk eene zoodanige laan leiden

(*) *Descript. p.* 164.
(†) Zie boven bladz. 197.

den konde? Men ziet ontzaggelijke puinhoopen van pylonen, van muren, van trappen; doch niets meer, dat in zijn geheel is (*). Merkwaardig is een gebouw, dat de vorm van een gewelf heeft, zonder nogtans, zoo als een naauwkeurig onderzoek dit geleerd heeft, werkelijk een gewelf te zijn. Ook dit bevestigt het, dat gewelven bij de Aegyptenaren ten eenemaal onbekend bleven.

Nu blijft nog het noordwestelijke der gebouwen van Theben aan deze zijde van den Nijl over, naast het dorp Kurnu, waarvan het den naam draagt. Het *paleis van Kurnu* (*el Gurnu*) (†) behoort niet tot de grootste en prachtigste gedenkteekenen dezer oude koningsstad; hoewel het nogtans veel te groot is, dan dat men er zich de wóning van eenen partikulier in voorstellen kan. Maar het is alleenlijk des te merkwaardiger, daar het, zekerlijk geen tempel, als ware het in het midden tusschen deze rijkspaleizen, en tusschen bijzondere woningen schijnt te staan. Men ziet hier noch sphinxen, noch zuilnaalden, noch deze vervaarlijke pylonen, noch zuilenzalen. Alles schijnt hier tot bewoning berekend te zijn. Maar offchoon het geheel niet kolossaal is, zoo is het daarom toch niet minder groot. Eene galerij van honderd vijftig voeten lang, en door tien zuilen gedragen, vormt den ingang en is bijna volledig in stand gebleven. Uit de galerij geleiden drie deuren naar het binnenste van het gebouw. Door de midden-

of

(*) *Descript. p.* 175.

(†) Volgens HAMILTON *p.* 175 is *el Gurnu* de naam van het distrikt; het dorp daarentegen heet bij hem *el Ebek*.

of de hoofd-deur treedt men in een voorportaal, dat door zes zuilen gedragen wordt; en uit dit gaat men door verscheidene deuren in zalen en vertrekken. De deur in de galerij ter linkerzijde leidt insgelijks naar eene zaal, ter zijde van welke verscheidene zalen waren, waaraan wederom vele vertrekken grensden. Hetzelfde schijnt insgelijks het geval geweest te zijn, wanneer men door de deur ter regterzijde ging, offchoon hier bijna alles verwoest is; zoodat het geheele gebouw uit drie afdeelingen bestond, geheel onafhankelijk van elkanderen, die nogtans de groote galerij voor de ingangen tot een geheel verbond. Ook hierin onderscheidt zich dit gebouw, dat wij, noch van godsdienstige, noch van geschiedkundige, voorstellingen hooren, die de wanden van hetzelve zouden bedekt hebben. Ware het dus ook niet de verblijfplaats van eenen koning, zoo kon het toch zeer wel de woning van éénen der rijksgrooten zijn.

B. *Gedenkteekenen aan de oostzijde van den Nijl.*

Van de westzijde der rivier steken wij thans naar deszelfs oostelijken oever over, die niet minder rijk in kolossale gedenkteekenen is. Zij liggen intusschen gedeeltelijk onmiddelijk aan den stroom, ten deele op eenigen, maar toch kleineren, afstand, dan die aan den westelijken oever, zoodat deswege tusschen denzelven en de oostelijke bergketen nog een ruim, bijna geheel onbebouwd, veld gevonden wordt; schier eene halve mijl lang en breed; hetwelk, volgens onze bovenstaande gissing, waarschijnlijk eens door bijzondere woningen opgevuld, een

een gedeelte der oude ftad uitmaakte. De nog aanwezige gedenkteekenen worden naar de dorpen *Luxor* (*el Aqſeir* bij de Franfchen, *el Qhusſr* bij *Hamilton*) en *Karnak* genoemd; gene het zuidelijke, dit het noordelijke. Ik zal ook hier met het zuidelijke beginnen.

De puinhoopen van *Luxor* liggen, even als de andere gedenkteekenen, op eene, door de kunst aangelegde, hoogte, met eenen ringmuur van bakfteenen, van negen tot tien voeten, onmiddelijk aan den Nijl, van meer dan twee duizend voeten lengte en over de duizend in de breedte. Het noordelijke gedeelte is ten deele door het dorp Luxor bedekt; doch het zuidelijke daarentegen vrijer. Aan de noordzijde is evenwel de groote ingang tot de hoofdgebouwen. Voor denzelven ftaan twee zuilnaalden, de fchoonfte, die men kent, van rood graniet, over de tachtig voeten hoog. De oppervlakten dezer zuilnaalden zijn niet volkomen vlak, maar eenigzins hol gebogen; en dit is blijkbaar voorbedachtelijk zoo gemaakt; waarfchijnlijk wegens de werking van het licht, dewijl volgens de optifche grondftellingen eene volkomene vlakte niet als zoodanig verfchijnen zoude. Op andere zuilnaalden vindt men dit niet in acht genomen. Misfchien zou men hieruit gevolgtrekkingen voor derzelver betrekkelijken ouderdom kunnen afleiden.

Achter de zuilnaalden ontwaart men twee zittende kolosfen, iederen uit één ftuk zwart en rood graniet van Syene. Zij zijn half nedergeftort en ontzaggelijk verminkt. Ieder heeft veertig voeten hoogte. Derzelver hoofdtooifel heeft veel eigenaardigs. Ook hebben zij halsbanden. *Hamilton* ver-

vermoedt, dat de één een mansbeeld en de andere een vrouwenbeeld is. Hoogstwaarschijnlijk stonden binnen in nog twee andere soortgelijke kolossen; van den éénen ontdekte men het hoofd.

Terstond achter de twee kolossen volgt wederom één dezer ontzaggelijke pylonen, met zijne beide pyramidale massa's, die de hoofddeur insluiten, van twee en vijftig voeten hoogte. Deze pyloon is zeer merkwaardig, zoowel door zijne grootte als door zijne versiersselen. Deszelfs beide vleugels zijn met beeldhouwwerk bedekt, die *krijgskundige onderwerpen* voorstellen. Op den oostelijken ziet men eene menigte krijgslieden op hunne oorlogswagens, door twee paarden getrokken. Zij trekken over eene rivier of gracht, en vervolgen den vlugtenden vijand. Aan hunne spits de koning op zijnen wagen, met den boog in de hand. Boven ziet men een leger en tenten. Op den linkervleugel ziet men de noverwinnaar op zijnen wagen, zoo als hij de gebondene gevangenen monstert. Een zegepralende intogt, met offeranden en gaven aan de goden, is hiernevens afgebeeld.

Van al de groote geschiedkundige reliefs is er misschien geen, dat met opzigt tot de uitdrukking zoo merkwaardig is. „ De oogenblik is gekozen," zegt *Hamilton* (*), „ waarin de vijandelijke scharen naar hare vesting terug gedreven worden, en de Aegyptenaren, in den vollen loop der overwinning, dezelve weldra innemen moeten." De hoofdpersoon, van eene kolossale grootte, staat op zijnen wagen, gereed om den pijl van den gespannen

(*) Hamilton *p.* 115 *sq.*

nen boog te ſchieten. Zijne paarden zijn in vollen loop; onder hunne hoeven en wagenraden ſtervenden en dooden; aan de zijde des vijands ledige wagens met woeste paarden; alles ſtort van den hellenden oever in den ſtroom. De uitdrukking is verwonderingwaardig, inzonderheid in twee groepen, de ééne, waar de paarden, aan den rand des afgronds gekomen, plotſeling nederſtorten, en de geleiders, die vol vertwijfeling de teugels zinken laten, over hen henen tuimelen; de andere, waar de paarden aan de zijde des heuvels nog eene plaats vinden, om hunne poten te zetten. Achter dit gewoel van den ſlag vereenigen zich de beide vijandelijke liniën en vallen de Aegyptenaren aan. Op het duidelijkſte erkent men het onderſcheid tusſchen de korte kleederen der Aegyptenaren en het lange gewaad hunner Aziatiſche vijanden; de gedekte en ongedekte hoofden; het onderſcheid der wagens, waarvan de Aegyptiſche altijd door twee, de andere door drie krijgslieden bezet zijn; doch inzonderheid het verſchil der wapens, daar het Aegyptiſche ſchild vierkant aan het ééne einde, en afgerond aan het andere is; hun ſchietgeweer zijn bogen en pijlen. Het ſchild der vijanden is daarentegen rond; hun geweer zijn ſpeeren en werpſpieſen. Aan het ééne einde van den westelijken vleugel ſchijnt het begin van den ſlag voorgeſteld te zijn; de koning, aan de ſpits van zijn leger, rukt tegen de dubbele linie des vijands aan; op het andere einde, deze zelfde gebieder als overwinnaar op zijnen troon; elf gevangene bevelhebbers, met den ſtrop om den hals, worden voor hem geleid; aan de twaalfde, die op zijne knieën ligt, zal aanſtonds het doodvonnis voltrok-

Q 2 ken

ken worden. Boven deze de gevangen koning, met zijne handen aan den wagen gebonden, voor welke de paarden gespannen zijn. Een dienaar houdt dezelve vast, tot dat de monarch den wagen beklimt, en het ongelukkige offer achter zich medesleept. In het verschiet de legerplaats des overwinnaars, rondom welke zijne schatten opgehoopt zijn, en de dienaren het overwinningsmaal bereiden.

Door den grooten ingang trad men op een groot plein, dat met galerijen omringd was. Binnen hetzelve staat thans het dorp Luxor; en de grond is dermate opgehoogd, dat de zuilen en een kolos nog slechts naauwlijks daar boven uitsteken. Een tweede pyloon leidt op een tweede plein, en dit in verscheidene zalen en vertrekken, die zonder den platten grond niet duidelijk te verklaren zijn. Men zal zich van de grootheid dezer aanleggen een denkbeeld kunnen vormen, wanneer men weet, dat ieder der veertien zuilen op het tweede plein over de vijf en veertig voeten hoogte heeft. Doch gewigtiger dan beschrijvingen van bijzonderheden, zal hier de aanmerking zijn, dat het groote paleis van Luxor niet naar één plan gebouwd is. Het geheel dezer ontzaggelijke aanleggen wordt in drie deelen verdeeld, die verschillende rigtingen hebben. Waarschijnlijk werd het achterste gedeelte van het gebouw, de groote granietzaal, met de aanleggen, die dezelve omringen, het eerste gebouwd. Een opvolger bouwde het tweede plein. Een ander koning, die de pracht nog in eene hoogere mate beminde, voegde er het eerste groote plein met de pylonen, zuilnaalden en standbeelden bij; wanneer deze laatste niet misschien het werk van eenen vierden

wa-

waren. Het is flechts opmerkzaam, waarom de rigtingen dezer gedeelten zonder noodzaak veranderd worden. Maar ook dit fchijnt uit de plaatfing der gebouwen van Luxor tegen die van Karnak, waarmede zij in verband ftonden, opgelost te worden.

Omtrent zes duizend één honderd voeten bezuiden deze puinhoopen van Luxor ziet men de fporen dezer kleinere, hier boven reeds vermelde, renbaan, zoodat aan het oostelijke, even als aan het westelijke, gedeelte der ftad, echter waarfchijnlijk buiten haren omvang, eene zoodanige gelegen was.

Maar nog blijven ons de grootfte en, volgens het oordeel der kunstkenners de verwonderingwaardigfte (*), gedenkteekenen van het oude Theben, die van *Karnak*, overig; welke van die van Luxor omtrent duizend toifen verwijderd noordelijk liggen, op eenen afftand van omtrent vier honderd toifen van den Nijl. Deze liggen insgelijks op eene hoogte, die door de kunst is aangelegd, met eenen ringmuur van bakfteenen omgeven. De omvang der muren van Karnak bedraagt omtrent twee duizend vijf honderd toifen. Er werd anderhalf uur vereischt, om dezelve ftapvoets rond te rijden. Zij beftaan uit vele groote gebouwen van eenen verfchillenden aard; onder welke, wanneer men van Luxor komt, het groote *paleis* van Karnak het eerfte de oogen tot zich trekt (†). De voorgevel van dit

(*) De Franfchen verklaren die hiervoor. HAMILTON *p.* 113. meent, dat die aan de westzijde integendeel nog grooter zijn.

(†) HAMILTON *p.* 114. noemt dit gebouw eenen tempel, namelijk den grooten tempel van Jupiter te Karnak. Doch

dit onmeetbaar gebouw is naar de zijde der rivier gekeerd; van welke tot aan hetzelve eene laan van kolosfale fphinxen leidde, waarvan er nog twee overig zijn. Zij hebben ramskoppen met leeuwenligchamen en liggen met de voeten vooruitgeftrekt. Deze trotfche galerij geleidde tot den grooten pyloon met den hoofdingang, welks lengte zes en vijftig, en de hoogte drie en twintig toifen bedroeg. De groote hoofdpoort was over de tien toifen hoog, en werd eens door metalen dubbele deuren gefloten. Deze pyloon vormt de ééne zijde van het grooten plein, waarin men door denzelven komt. De zuilen, die het aan de noord- en zuidzijde omringen, hebben twee en veertig voeten hoogte. De rij aan de noordzijde, die uit achttien zulke zuilen beftaat, is in ftand gebleven. De zuidelijke werd afgebroken door eenen tempel, die als een zijgebouw aan het paleis grenst, en welks ingang op dit plein is. Maar dit open plein is wederom alleenlijk de voorplaats van eene overdekte zaal op zuilen rustende, of eener zaal, die van al de aanwezige overblijffelen der Aegyptifche bouwkunst als het grootfte en verhevenfte afgefchilderd wordt(*). Een trap van zeven en twintig treden geleidt door eene voorzaal en eenen nieuwen pyloon in dezelve. Alles is hier kolosfaal. De omvang dezer zaal is zoo groot, dat de hoofdkerk te Parijs geheel in dezelve ftaan kon; want de platte grond bedraagt niet minder dan zeven en veer-

Doch de gefteldheid van het gebouw fchijnt het nogtans duidelijk te bewijzen, dat het een paleis was.

(*) Op den platten grond bij *t*.

veertig duizend vierkante voeten. Het dak, dat uit ontzaggelijke ſteenblokken beſtaat, wordt door honderd vier en dertig zuilen gedragen. Iedere zuil der twee middenſte rijen (iets grooter dan de overige) heeft niet minder dan vijf en zestig voeten hoogte, en, bijna tien voeten in doorſnede, eenen omvang van dertig voeten. Alles is van boven tot onderen met beeldwerken verſierd, die op den godsdienst betrekking hebben. Meermalen is, inzonderheid op de muren, de omdragt met het heilige ſchip afgebeeld. Doch de menigte dezer beeldwerken is zoo groot, dat men dezelve niet eens heeft kunnen optellen, veel minder afbeelden. „ Geene beſchrijving," zeggen de ooggetuigen, „ is in ſtaat, om het gevoel te beſchrijven, dat de beſchouwing dezer wonderwerken verwekt, waar de pracht en de grootheid der Aegyptiſche koningen zich verzinnelijkt aan het oog voordoet. Van welke gebeurtenisſen, die de wereldgeſchiededenis niet meer kent, van welke tooneelen zijn deze zuilen eens getuigen geweest! Is het twijfelachtig, dat het hier was, waar deze wereldregeerders der Oosterſche en Westerſche natiën zich in derzelver heerlijkheid vertoonden? Dat het hier was, waar deze hunne gaven en ſchattingen aanbragten?" Uit deze reuzenzaal leidde een nieuwe pyloon in eene andere zuilenzaal, met twee der grootſte zuilnaalden verſierd, en achter deze komen de gebouwen, die tot de eigenlijke woningen beſtemd ſchijnen. Men ziet hier zalen en eene menigte vertrekken, geheel uit graniet (*). Op der-

(*) In deze granietvertrekken, betuigen de Franſche kunst-

derzelver muren ziet men gedeeltelijk huislijke tooneelen, zoo als in de graven; ten deele godsdienstige handelingen, inzonderheid onmiskenbaar de inwijdingen der koningen door de priesters. Op verscheidene dezer reliefs zijn de kleuren in derzelver vollen glans gebleven.

Maar ook dit paleis is met groote *geschiedkundige* reliefs versierd, die wij niet met stilzwijgen mogen voorbijgaan. Zij zijn aan de buitenzijde der muren van het paleis, en stellen gevechten, veldslagen en zegetogten, voor. Dit zijn de afbeeldingen, waarvan *Denon* reeds de teekeningen geleverd heeft, en van welke boven gesproken is geworden (*). Men ziet in vier afdeelingen, in de eerste, den Aegyptischen held, zoo als hij den vijandelijken aanvoerer nedervelt; in de tweede, het gevecht en de vlugt der overwonnenen naar de vesting; in de derde, de zegepraal des konings met de gevangenen voor zich; en, in de vierde, ein-

kunstkenners, (met bijvoeging hunner namen bladz. 234.), hoorden wij bij den opgang der zon, onverwachts eenen toon, als van het tokkelen der snaren, zoo als de kolus van Memnon dien zal hebben laten hooren. Dezelve scheen uit de ontzaggelijke granietblokken voort te komen, die het dak vormen. Zou zulks misschien ook ontstaan door de uitwerking der plotselinge verandering van het luchtgestel op deze steenklompen, onder zekere omstandigheden veroorzaakt? Ook bij het standbeeld van Memnon hoorde men dit niet iederen dag; het was veeleer eene zeldzaamheid.

(*) *Zie boven bl.* 117. DENON *Pl.* 133. Zij zijn in het groote werk, om die reden, niet weder afgebeeld geworden.

eindelijk den koning, hoe hij zijne wapenen weder aan Ofiris overgeeft en hem de gevangenen voorftelt. De verklaring, aldaar gegeven, dat dit de *bevrijding van Aegypte van de Hykfos* voorftelt, wordt ook door de Franfche Geleerden aangenomen. Dewijl een groot gedeelte van het gebouw in puinhoopen ligt, zoo zijn niet alle afbeeldingen in ftand gebleven; maar toch genoeg, om te zien, dat zij eenen tijdkring vormen. Men ziet den koning op zijnen wagen, als hij den vijand vervolgt, die met zijne kudden naar de bosfchen en moerasfen vlugt. De rivier wordt aangeduid, zoodat men de vesting afgebeeld ziet, die veroverd wordt. De overwonnenen komen uit de wouden en geven zich aan den koning over. Deze wordt in verfcheidene gevechten voorgefteld; zoodat de geheele gefchiedenis van den oorlog waarfchijnlijk afgebeeld was; zoo als de zegetogten, de gevangenen, en de offers, die aan de goden gebragt werden. Maar dewijl zij niet allen meer aanwezig zijn; en ook de nog aanwezige geenzins alle afgebeeld zijn; zoo zoude het eene vergeeffche onderneming zijn, om dezelve te willen rangfchikken. De afzonderlijke beelden zijn alle vol kracht en leven; doch het geheel heeft een vreemd aanzien en fchijnt de kindschheid der kunst te verraden. De kleeding der overwinnaars en overwonnenen is altijd op het naauwkeurigfte in acht genomen. Deze laatfte hebben allen baarden en lange kleederen; ook wijkt de vorm hunner fchilden van die der Aegyptenaren af. Doch van de kleeding der overwonnenen, die te Medinat-Abu voorgefteld zijn, is deze zeer verfchillende. Het moeten dus zeer onderfcheidene volken zijn.

Met dit paleis hangt reeds middelijk een *tempel* zamen, die wel tot de kleinere behoort, maar reeds merkwaardig is door de plaats, die hij inneemt. Dezelve is namelijk op het groote plein van het paleis zoo gebouwd, dat deszelfs voorgevel slechts op het plein staat, en hier de hoofdingang is. Hij heeft gelijke inrigtingen en sieraden als de andere tempels; doch alles naar eene kleinere evenredigheid. Men kan het wel als zeer waarschijnlijk aannemen, dat hij als ware het de huiskapel van den monarch was, die in dit paleis huisvestte; waarin dezelve, om zich niet te ver van zijne woning te verwijderen, de dagelijksche gebeden en heilige gebruiken verrigten konde.

Doch verschillend van dezen tempel, even als van het paleis, is de *groote tempel*, die in eene zuidelijke rigting van den laatsten staat. Aan deze zijde heeft de Aegyptische bouwkunst reeds het uiterste aangewend, om in haren hoogsten luister bij het paleis te verschijnen. Vier dezer dikwijls beschrevene pylonen, die even zoo vele groote pleinen met galerijen op zuilen insluiten, vormen hier den toegang; op deze pleinen staan thans nog twaalf kolossen, ieder uit één stuk, over einde. Hun getal moet echter nog veel grooter geweest zijn; want de sporen van negentien zijn nog heden te erkennen. De groote tempel zelf behoort onder de gedenkteekenen van Karnak tot de best onderhoudene. Deszelfs hoofdingang is naar het zuiden, zoo dat dezelve bijna tegenover den ingang van het paleis te Luxor staat. De zuidelijke tempel-poort is éêne der verhevenste en prachtigste; doch zij is niet, zoo als anders gewonelijk, met

eenen

eenen pyloon voorzien, maar ſtaat geheel vrij en op zich zelve. De geheele hoogte dezer poort bedraagt iets meer, dan twee en zestig voeten. Dezelve is uit bikſteen gebouwd en op het rijkſte met beeldhouwwerken verſierd. Uit deze poort treedt men niet aanſtonds in den tempel, die nog op eenen afſtand van honderd en dertig voeten is, maar in eene galerij van kolosſale ramsbeelden, ten getale van twee en twintig; die den pelgrim reeds in voorraad aantoonden, dat hij het heiligdom van Ammon naderde. Deze geheel afzonderlijk ſtaande poort werd waarſchijnlijk eerst later gebouwd; want de ingang tot den tempel zelven vormt weder éénen dezer reeds meermalen beſchrevene pylonen, voor welke men overblijfſelen van koloſen ziet, waardoor men weder op een ander plein, en uit deze in eene zaal met zuilen treedt. Achter deze volgt, zoo als gewonelijk, het binnenſte heiligdom, en dan nog andere zalen en vertrekken. Buiten kijf is deze tempel één der oudſte, die nog in Aegypte aanwezig zijn; en toch wordt hier wederom de aanmerking bevestigd, die wij reeds bij het paleis maakten, *dat beide gedeeltelijk uit materialen van oudere gebouwen gemaakt zijn*, die dezelfde hieroglyphen, dezelfde kleuren, en even zulke goed uitgevoerde beeldwerken hebben, als die van dezen tempel. Tot welke betrachtingen over den ouderdom der kunst en de geheele hiermede zamenhangende beſchaving moeten deze waarnemingen niet leiden?

Deze groote tempel van Karnak is niet de eenige gebleven. Regt tegen over denzelven ſtaat nog een ander, wel kleiner, maar welks beeldwerken tot

tot de volkomenſte behooren. Hij ſchijnt van eenen lateren oorſprong, dan de groote tempel, te zijn.

De oudheden van Karnak vormen eene groep, die van die van Luxor omtrent duizend zes en twintig toiſen verwijderd is. Zoo groot is de afſtand van den noordelijken ingang van het paleis te Luxor, tot aan de groote poort van den hoofdtempel te Karnak. Maar de Aegyptiſche kunst had desniettegenſtaande beide groepen met elkanderen in verband gebragt. Eene *laan van kolosſale ſphinxen*, die in de nabijheid van Karnak zich weder in meerdere alleeën verdeelde, liep van de ééne groep tot de andere. Al deze ſphinxen hebben twaalf tot achttien voeten lengte; het zijn gedeeltelijk liggende leeuwen met ramskoppen (en dit zijn de grootſte); ten deele met vrouwenhoofden; ten deele liggende rammen. Maar iedere allee beſtaat ſlechts uit ſphinxen van eenerlei ſoort. Vele derzelve zijn nog geheel, of half, of ten minſte de voetſtukken nog aanwezig; des te menigvuldiger, naarmate men Karnak nadert; doch eenige hier en ginds verſpreid liggende overblijfſelen geven toch genoegzame bewijzen van den aanleg in het geheel. De groote hoofd-allee moet alleen meer dan zeshonderd dezer kolosſen bevat hebben; het gezamenlijke getal liep waarſchijnlijk ver over het dubbele. De nog aanwezige zijn meesterlijk bewerkt! De trotſche rust, die hun ſtand uitdrukt, moest in de pelgrims, die in deze reusachtige alleeën van het eene heiligdom naar het andere, met de groote omdragten der priesters, zoo als wij die op de muren afgebeeld zien, ter bedevaart gingen, bij het gevoel van eerbied tevens de ſtille aandacht onderhouden,

die

die de overblijffelen dezer werken nog bij iederen waarnemer verwekken.

Behalve deze gedenkteekenen ziet men nog de overblijffelen van verfcheidene, die minder goed in ftand zijn gebleven. De geheele keten derzelve loopt tot aan *Med-Amuth*, tot het noordeinde der oude ftad, aan den voet der oostelijke bergketen; waar insgelijks, fchoon minder uitgeftrekte, puinhoopen gevonden worden, van welke het onzeker is, of zij van eenen tempel, of van een paleis zijn. „ Men wordt moede van te fchrijven en moede van te lezen," zegt een ooggetuige; „ want de geest wordt bedwelmd bij de gedachte van zulke reusachtige ontwerpen; men kan de mogelijkheid derzelver uitvoering niet gelooven, ook dan als men dezelve gezien heeft!"

C. *Grotten.*

Thans wenden wij ons van de gedenkteekenen boven den grond, tot de niet minder merkwaardige, en in zeker opzigt bijna nog meer leerzame, *onder den grond*. Ik beftempel dezelve met den algemeenen naam van *grotten;* doch merk reeds bij voorraad aan, dat ik hieronder geene door de natuur, maar alleen *door menfchen-handen gemaakte, grotten* verfta; andere dan deze fchijnen hier niet aanwezig te zijn. Doch alle aanleggen van deze foort zijn aan de *westzijde* der rivier; dus in de Libyfche bergketen; geene aan de oostzijde in de zoogenoemde Arabîfche. De grond hiervan lag zonder twijfel in de gefteldheid der fteenfoort. De westelijke bergketen beftaat hier uit kalkfteen, terwijl

de

de oostelijke uit hardere ſteen-ſoorten beſtaat. Deze daarentegen is door hare mindere hardheid reeds geſchikt ter bewerking; zoowel tot het aanleggen als tot het verſieren der grotten. De bergketen heeft eene hoogte van bijna driehonderd voeten en verheft zich hier zoo ſteil, dat zij niet zonder moeite, ja zelfs niet zonder gevaar, kan beklommen worden. De aanleggen worden hier in drie ſoorten verdeeld: 1. bewoonbare grotten, 2. catacomben voor volksbegraafplaatſen, en 3. de koninklijke graven. Van ieder derzelve moeten wij afzonderlijk ſpreken.

1. *Bewoonbare grotten.* Het oude Theben biedt ſlechts éénen aanleg van deze ſoort aan, van welke het hoogstwaarſchijnlijk is, dat zij *niet* tot eene begraafplaats diende. Omtrent honderd en vijftig toiſen ten noordoosten van het paleis van Oſymandyas vindt men deze grot, niet in, maar nog aan eenen heuvel, vóór de Libyſche bergketen. De voorzijde is naar den Nijl gerigt; aan de voorzijde is eene opene plaats in de rotſen uitgehouwen, waarvan men op een plein komt, dat insgelijks open is. Al het overige is grot. Men vindt kamers en zalen van onderſcheidene grootte en wel van drie verdiepingen. Een trap van zes en vijftig treden leidt van beneden naar boven. De wanden zijn allerwege met beeldwerken bedekt, die op het zorgvuldigſte bewerkt zijn, niettegenſtaande het daglicht nooit op dezelve vallen kan. Men heeft wel in de putten, die in deze aanleggen zijn, even als in de grotten, die ter begraafplaatſen dienden, eenige overblijfſelen van mumiën gevonden; doch de inrigting van het geheel maakt het

het niet waarschijnlijk, dat zij alleenlijk tot eene begraafplaats bestemd geweest is. Dat intusschen de aanzienelijke Aegyptenaren de kist, die eens hun gebeente bevatten moest, ook wel binnen hunne woningen hadden, is reeds door het paleis van Osymandyas aangetoond. Het zij dat deze grot tot inwijdingen, of tot eene koele zomerverblijfplaats der koningen diende, zal beide niet bevreemdend kunnen schijnen. Zij lag op den weg naar de catacomben en koninklijke graven, en niet ligt kon eene plaats meer geschikt zijn tot ernstige overdenkingen, dan deze.

2. *Catacomben.* De catacomben zijn niet alleen te Theben; iedere Aegyptische stad heeft de hare; die van Memphis zijn bij Sakkara. Maar even als de oude hoofdstad van Aegypte in de gedenkteekenen boven den grond uitmuntte, zoo ook in de onderaardsche aanleggen; zij zijn in het overige Aegypte nergens in zulk eene menigte, nergens met zoo veel kunst en zorgvuldigheid bewerkt, als hier. Zij leveren, zoo goed als de gedenkteekenen der bouwkunde, het bewijs, dat het oude Thebais het land was, waar de geheele beschaving der natie zich in haren volsten bloei ontwikkelde. Maar zij zijn even merkwaardig door haren aanleg en hare inrigting, als door hare sieraden.

Deze grotten vindt men in de Libysche bergketen, alwaar deze langs Medinat-Abu en Kurnu loopt, ter lengte van ruim eene geographische mijl. Deze steile bergketen van omtrent drie honderd voeten hoogte leverde eene genoegzame ruimte op tot derzelver aanleg. Zij zijn in verscheidene rijen boven elkanderen. De benedenste, waarin de rij-

ken

ken hunne rustplaatſen zochten, zijn de grootſte en ſchoonſte; hoe hooger men komt, des te armoediger worden zij. De grootſte en prachtigſte hebben een onoverdekt voorportaal vóór den ingang; doch bij het meerendeel dient de deur tot eenen ingang. De lage gangen, waarin zij leiden, loopen nu eens horizontaal, dan weder nederwaarts, nu regt uit, dan in krommingen. Zij leiden nu eens in vertrekken en zalen, dan weder naar putten, waarvoor de wandelaar zich wachten moet. Vele ſtaan met elkanderen in verband en vormen dikwijls eenen doolhof, waarin men bezwaarlijk den uitgang vinden kan. In de groote grotten zijn zalen van twaalf tot vijftien voeten hoog en door rijen van pilaren onderſteund. Achter deze is een kleiner vertrek, met eene verhevenheid van vier treden hoog. Op den achtergrond is een zittend mannenbeeld in verheven beeldwerk uitgehouwen; ſomwijlen met twee vrouwelijke naast hem. Ter zijde der zaal loopen galerijen, en in deze zijn de putten voor de mumiën vierkant; van negen tot twaalf voeten breed en veertig tot vijftig diep. Nergens beſpeurt men eenig ſpoor van eenen trap, om in dezelve af te dalen. Eenige grotten zijn meer, andere minder regelmatig, aangelegd. De grond is bedekt met mumiën, die uit hare kisten gehaald zijn, of met ſtukken van mumiën, zoodat men als ware het in dezelve baadt. Hier tusſchen vindt men amuletten, afgodsbeelden en andere oudheden. Zij worden thans door Arabieren en vledermuizen bewoond, die voor den wandelaar even gevaarlijk zijn; deze door hunne roofzucht, en gene, dewijl zij in hare vlugt het licht uitblus-

blusſchen; want alleenlijk met fakkellicht kan men in deze woningen dringen, en ééne vonk zoude ligtelijk eenen brand kunnen verwekken, die den onderzoeker den afgrijsſelijkſten dood bereiden zou.

De Aegyptenaren, die in hunne bouwkunde volſtrekt geene bogen kenden, bedienden zich evenwel van dezen vorm dikwijls in hunne grotten. Bij den ingang en in de voorſte gangen pleegt het dak verwulfd te zijn. Dit valt nog meer in het oog in de koninklijke graven, waarvan aanſtonds nader zal geſproken worden.

De grotten hebben geene zuilen; over het algemeen ſtellen zij geenzins het voorbeeld der gebouwen boven den grond voor. Doch de wanden zijn niet minder rijk verſierd. Deze verſierſelen zijn gedeeltelijk reliefs, die met verwen overſchilderd zijn; ten deele ook alleenlijk in fresko geſchilderd. De tafereelen aan de wanden zijn altijd door regtloopende lijnen ingeſloten, binnen welke de reliefs met eene verbazingwekkende zorgvuldigheid gewerkt zijn. In vele derzelve hebben geheele beelden ſlechts twee duimen hoogte, en de hieroglyphen nevens dezelve ſlechts vier ſtreepen. De voorſtellingen zijn meestäl huislijke tooneelen van allerlei aard. Nu eigenlijke huislijke bezigheden, zoo als het wegen van waren; een gastmaal, dat den heer des huizes, zijne echtgenoote en de gasten, voorſtelt, met de rijkelijk voorziene tafel; dan is het een dans, dan weder tafereelen van de jagt, van den landbouw, den wijnoogst, de ſcheepvaart op den Nijl enz.; op eene andere plaats muzijk-inſtrumenten, de harp, de luit en verſcheidene blaas-inſtrumenten; dan weder dieren, zoowel huis-

dieren, als wilde enz. De zolders hebben nooit reliefs, maar zijn flechts in fresko gefchilderd, die inzonderheid daardoor merkwaardig worden, dat de Aegyptifche fchilders, even als de latere bij het Arabeske, zich hier enkel aan hunne verbeelding overgaven. En al deze werken konden toch alleen bij het licht vervaardigd, en bij het licht gezien worden!

Maar behalve de tafereelen uit hun huislijk en gezellig leven, zijn in deze grotten ook de *overblijffelen hunner letterkunde* bewaard gebleven. In de mumiën vond men verfcheidene *rollen papyrus*; inzonderheid de groote rol, die uiteengerold acht en twintig voeten lengte heeft; met meer dan dertig duizend karakters in vijf honderd en vijftien kolommen. Men vindt er, die met hieroglyphen, maar ook die met letterfchrift gefchreven zijn. Zij liggen nu in naauwkeurige kopijen voor ons en bieden den navorfchings-geest een nieuw en ruim veld aan! Ook heeft men hier bakfteenen met ingedrukte opfchriften gevonden, even als in Babylon. Doch de teekens op dezelve zijn geen letterfchrift (*), maar hieroglyphifche teekens, die door middel van houten vormen ingedrukt fchijnen te zijn.

Welk eene nog ongebruikte leer-fchool is er in deze rotsgrotten dus voor de beftudering der Aegyptifche oudheid aanwezig? Wat afgebeeld is, is aanmerkelijk, en toch — ook met datgene, wat later naar Europa gebragt is, flechts eene kleinigheid — in vergelijking van dat, wat aldaar nog aanwezig is; vele rotsgrotten zijn nog in het geheel niet

(*) Zie de Bijlage van den Vertaler.

niet geopend. Mogt toch de barbaarschheid niet nog het meeste verwoesten, alvorens een nieuwe gunstige zamenloop van omstandigheden het veroorlooft, om den weetgierigen Europeaan derzelver afbeeldingen te schenken.

3. *De koninklijke graven.* Van deze volksbegraafplaatsen zijn de grafsteden der koningen door ligging en inrigting onderscheiden. Zij worden eerst in het binnenste der Libysche bergketen gevonden; men moet van Kurnu tot aan den ingang van het dal, dat dezelve bevat, door eene bergkloof eenen weg van omtrent één uur afleggen. Men noemt dezelve de koninklijke graven; — en zij werden in den ouden tijd reeds zoo genoemd — dewijl zij door hunne grootte en prachtige versierselen, zoo wel als door de afgebeelde voorwerpen, het in den hoogsten graad waarschijnlijk, of liever zeker, maken, dat zij het waren. De bergkloof, waardoor de weg naar dezelve loopt, had oorspronkelijk geenen uitgang. Uit den achtergrond derzelve moest deze eerst door de hand der menschen geopend worden. Een weg, die in de rots is uitgehouwen, leidt tot eene engte, waardoor de ingang in het dal der koninklijke graven gaat, dat zich naar het zuidwesten en zuidoosten in twee armen uitstrekt. Het was dus oorspronkelijk geheel ontoegankelijk, en deze ontoegankelijkheid strekte bij den Aegyptenaar tot deszelfs hoogste aanbeveling. Men vindt in hetzelve geen spoor van groeikracht; het ligt door kale rotsen ingesloten, en alles vormt hier het zinnebeeld des doods. De hitte, door geen verfrisschend koeltje gematigd, verkrijgt door de terugkaatzing der zonnestralen zulk eenen hoogen graad,

dat zelfs de levenden niet zonder groot gevaar het daarin zouden kunnen uithouden, wanneer zij geen toevlugtsoord in de catacomben zoeken. Twee der leidslieden van den generaal *Desaix* verftikten er in.

Men kende twaalf dezer grotten; (de twaalfde werd eerst door de Franfchen ontdekt (*)). Ten tijde van Strabo berekende men het getal op omtrent veertig; de toegangen tot verfcheidene zijn thans door afgevallene rotsklompen gefloten (†), en daardoor datgene, wat zij in zich bevatten, welligt onbefchadigd voor toekomende tijden befpaard. De geopende zijn in derzelver aanleg gelijkvormig, maar niet volkomen gelijk; de grootte zoowel als de verfierfelen zijn verfchillend. De diepte is afwisfelend van vijftig tot driehonderd en zestig voeten. Eenige zijn geheel met fieraden bedekt, en deze zijn geheel voltooid; doch in andere zijn zij naauwlijks begonnen.

Iedere dezer grotten vormt eene rij van galerijen, kamers en zalen, van welke ééne de hoofdzaal is. Zij bevat gewoonlijk eene verhevenheid, waarop een farcophaag nog ftaat, of eenmaal ftond, die het gebeente des konings bevattede. In zes der twaalf grotten ziet men denzelven nog, of ten minfte de overblijffelen daarvan; doch in de andere zijn ook deze geheel verdwenen. De farcophaag in de grootfte grot, door de Franfchen de *harpengrot* genoemd, (naar twee harpfpelers, die in dezelve af-

(*) HAMILTON *p.* 154., vond er flechts tien toegankelijk; in de plaats van de achttien, die dit ten tijde van Strabo waren. STRAB. *p.* 1170.

(†) HAMILTON *l. l.*

afgebeeld zijn), heeft twaalf voeten lengte en is uit rood graniet van Syene; en geeft, wanneer men met eenen hamer daartegen ſlaat, een geluid als de toon eener klok. De gewelfde hoofdzaal in deze grot wordt door acht pilaren gedragen. Men moest ten minſte door tien deuren dringen, voor dat men aan dezen ſarcophaag kwam. Maar hoe veilig ook de koning, die hier rustte, zijn gebeente bewaard achtte, zoo heeft het toch de roofzucht der menſchen niet kunnen ontgaan.

In de kamers naast de hoofddeur vond men overblijffelen van mumiën. Het ſchijnt dus zeker, dat niet alleen de koning, maar ook zij, die zijnen perſoon in zijn leven het meeste omringden, ook nog na zijnen dood nabij hem bleven.

Alle wanden zijn vol beeld- en ſchilderwerk. Doch uit hoofde van de geſteldheid van den ſteen konden zij hier niet, als in de paleizen, in de rotſen zelve gewerkt worden; maar de wanden zijn met eene ſoort van pleisterkalk overtogen, en in en op deze zijn de beeld- en ſchilderwerken uitgedrukt.

De verſieringen dezer grotten zijn zeer leerzaam en van eenen verſchillenden aard. Vele voorſtellingen hebben eenen godsdienſtigen zin; gaven en offeranden; doch onder de laatſte zijn de menſchenoffers hier onmiskenbaar; maar de geofferden zijn zwarte menſchen (*). Maar behalve deze godsdienſtige voorſtellingen zijn hier, waar men dezelve het minſte

(*) Zoo veel is ten minſte duidelijk, dat er *teregtſtellingen* afgebeeld zijn, waaruit echter nog niet volgt, dat dit *offeranden* zijn. Hamilton *p.* 157. heeft het zinrijke denkbeeld, of de Aegyptenaren door deze voorſtel-

ſte verwachten zou, ook afbeeldingen van veld- en zeeſlagen; het nederhouwen der gevangenen enz. Indien het verwondering verwekken moet, ook in de ſtille graven dergelijke bloedtooneelen voorgeſteld te zien, zoo geven deze toch hiervoor den navorſcher der oudheid, de zekerheid, dat deze graven geene andere, dan de graven der koningen zijn. En terwijl hier ook zoo veel uit derzelver huislijk leven voorgeſteld is, huisraad, zetels, en muzijk-inſtrumenten, zoo geven zij ons een begrip van de weelde en van den hoogen graad van volkomenheid, die de kunſten onder deze natie bereikt hadden. Doch niet de beſchrijvingen, maar alleenlijk de afbeeldingen, kunnen ons hiervan een juist denkbeeld geven.

De hoop, dat de graven, die nog geſloten zijn, hunnen inhoud voor toekomende tijden ongeſchonden bewaarden, is niet te leur geſteld geworden. Het gelukte *Belzoni* den ingang tot één derzelve te vinden, en het gevondene overtrof de verwachting. Wat voor ten minſte twee, misſchien drie duizend, jaren gemaakt was, ſtond nog zoo friſch en onbeſchadigd daar, als het uit de hand des kunſtenaars kwam. Men drong van den eenen gang, en de eene kamer in de andere. De beeld- en ſchilderwerken waren, als of zij gisteren eerst vervaardigd waren, en als men eindelijk de hoofdzaal bereikte, ontdekte men dit wonder der kunst, dat geene wederga op de aarde heeft, en waarvan men zich geen denkbeeld

ſtellingen den koning ook als tijran zouden hebben willen aanduiden? — Maar waarom zijn dan de teregt geſtelden *enkel* zwarte menſchen?

beeld kon vormen. Een ſarcophaag van zuiver Oostersch albast van negen voeten vijf duimen lang en vijf voeten zeven duimen breed. Dezelve is doorſchijnende, wanneer men er een licht in plaatst, en in- en uitwendig met honderden van beelden verſierd, die betrekking op de begrafenis ſchijnen te hebben. Men gelooft, doch te onregt, dat in denzelven eenmaal de beenderen van Pharao Pſammis gerust zouden hebben(*); nu verſiert hij het Engel-

(*) Belzoni *Narrative p.* 242. Namelijk van *Pſammis II.* of *Pſammuthis*, den zoon en opvolger van Neko. Dit was de uitlegging van *Young*, die hare bevestiging ook in de reliefs vinden zoude, daar Neko de Joden, en Pſammis de Aethiopers beoorloogd heeft. Sedert heet nu in Engeland dit graf en de Sarcophaag het graf en de Sarcophaag van Pſammuthis. En nogtans is deze uitlegging *zeker verkeerd.* Deze Pſammuthis behoorde, even als zijn vader Neko, tot de dynaſtie van Sais, die door de Perzen vernietigd werd; doch de gezamenlijke vorſten uit deze dynaſtie hadden geenzins hunne graven te Theben in Opper-Aegypte, maar te Sais in de Delta. Wij hebben dienaangaande de geheel bepaalde en uitdrukkelijke getuigenis van Herodotus *II.* 169. „Toen Apries (de zoon en opvolger van Pſammuthis) vermoord was, begroef men hem *in het graf zijner vaderen.* Deze nu zijn in het heiligdom van Minerva, nabij de woning, aan de linkerhand des binnentredenden. Want de Saiten begroeven *alle* koningen uit hunnen ſtam in dit heiligdom. Want ook zelfs het praalgraf van Amaſis is hier, hoewel iets meer van het paleis verwijderd, dan dat van Apries *en zijne voorvaderen;* maar het is toch hier." Derhalve is het geopende graf, en de Sarcophaag, die zich te Londen bevindt, niet die van Pſammis. Maar van wien? Dit wagen wij niet beſlisſend te

gelsche museum. Maar veel leerzamer, dan dit prachtig stuk, zijn de geschilderde reliefs op de wanden, zelfs reeds in het weinige, wat daarvan afgebeeld voor ons ligt; zoowel in een physiologisch als in een geschiedkundig opzigt. Wij zien hier de volken van driederlei soort van menschen, bruine, zwarte en blanke, niet alleen door de kleuren op het aller bepaaldst, maar ook even naauwkeurig door hunne gelaatstrekken van elkanderen onderscheiden. Het voorgestelde tooneel is geenzins van eene oorlogzuchtige, maar van eene vreedzame, soort. De koning wordt afgebeeld in zijne heerlijkheid, wanneer de gezanten der cijnsbare volken hem hunne hulde komen aanbieden. Zij verschijnen niet als gevangenen, maar in eene feestelijke, ofschoon geheel nationale, kleeding en tooi. Op de eerste plaat (*) zien wij den koning op zijnen troon, in koninklijk gewaad (†), den schepter in de hand

te bepalen. Onder de namen, door Champollion verklaard, komt die van *Amenophis II.* er het naaste bij. Doch het onderste teeken is iets of wat verschillende, (een bekken, of een korf in de plaats van een kastje) men zie CHAMPOLLION *N°. III.* Het onderscheid van den titel in het tweede ovaal zoude geen tegenbewijs zijn, dewijl hierin meermalen verschil bestaat. Tot eene betere uitlegging houden wij dus het graf en den sarcophaag voor dien van Amenophis II., zonder aan mijn gevoelen eenig verder gewigt te hechten.

(*) BELZONI, *Pl. I.*

(†) Op de afbeeldingen van Belzoni is de Uraeus of de kleine slang aan het koninklijke hoofdtooisel, die een *wezenlijk* deel van hetzelve uitmaakt, op het duidelijkste afgebeeld. Hieruit is het dus klaarblijkelijk, dat het de *Aspik* (Coluber Haja) is.

hand en eene gouden keten om den hals, met eene geloften-tafel; de twee volgende platen (*), inzonderheid de derde, leveren in twee ovalen onmiskenbaar zijnen naam en zijne titels, door beschermgoden omringd. De gezantschappen bestaan ieder uit vier mannen. Vooreerst verschijnen de bruine of bruinroode, voorgegaan door eenen priester met den sperwerkop (†). Men noemt hen Aegyptenaren, dewijl zij de gewone kleur der Aegyptenaren op de gedenkteekenen hebben. Ik kan er hen niet voor aanzien, maar houd hen voor *Nubiërs*. In de eerste plaats, uit hoofde hunner kleeding. Zij zijn bijna naakt (‡); dragende alleenlijk om de lendenen een wit, maar zeer fijn, lijnwaad, zoo als nog de hedendaagsche kleeding der Nubiërs is. Ten andere, wegens hun hoofdhaar. Zij hebben het dikke Nubische haar. Beide zijn volstrekt geene Aegyptische kenteekenen; daar deze kleederdragt noch bij de priester-, noch bij de soldaten-kaste gevonden wordt; en, zoo ver wij weten, ook niet bij de mindere kasten, en hoe zou ook hier voor deze eene geschikte plaats zijn? Eindelijk het verdere tooneel leert duidelijk, dat over het algemeen hier *vreemde volken* verschijnen, die hunne hulde komen aanbieden. De hen geleidende priester is hier zoo veel minder vreemd, dewijl wij weten, dat de Aegyptische eerdienst ook in Nubië gebruikelijk was (§). Op de volgende plaat ver-

(*) *Pl. II. III.* (†) *Pl. VI.*

(‡) STRAB. *p.* 1176.

(§) Ik laat het den Lezer over, om deze gronden te toetsen. Denken zij eenstemmig met mij, zoo zou hier

verschijnen vier mannen van eene blanke kleur (*). Derzelver gelaatstrekken kenmerken, bij den eersten blik, den jood. „Hunne onmiskenbare nationale vorming" zegt een later reiziger (†), „is op zulk eene kluchtige wijze voorgesteld, dat het zelfs eenen hedendaagschen kunstenaar moeijelijk vallen zou, om iets volkomener te leveren." Wij mogen hen in het algemeen ook wel als vertegenwoordigers der Syriërs en Phoenicers aanzien, wier gelaatstrekken weinig van die der Joden moeten verschild hebben. Nu komt de togt der zwarte gezanten (‡), vier in getal. Zij hebben slechts eene ligte kleeding; doch het is blijkbaar een feestgewaad. Over den linker schouder hangt een kostbaar gewerkte sluijer, waaraan het witte fijne lijnwaad, dat om de lenden gegord is, vastgehecht is. Het dikke wollige haar schijnt met goud- of zilverstof bestrooid te zijn. Nog merkwaardiger is het vierde gezantschap eener blanke natie door hare prachtige kleeding en tooi (§). Een kapsel van vederen met loshangende lokken en lange witte met bloemen bewerkte kleederen van de fijnste stof kenmerken dezelve. Men kan bij hen, wanneer men zich de berigten van Herodotus over de kleederdragt der Babyloniërs herinnert (*), zoo veel te minder na-

la-

hierdoor zeker ook de door mij gestelde klaarblijkelijkheid van den Aegyptischen en Nubischen stam bewezen zijn. Doch ik herzeg het nadrukkelijk, dat dit bewijs in den tekst volstrekt niet wegens dit gevoelen opgesteld is.

(*) *Pl. VII.* (†) v. MINUTOLI *Reise p.* 271.

(‡) *Pl. VIII.* (§) Insgelijks *Pl. VIII.*

(*) HEROD. *I.* 195.

laten hen daarvoor te houden, dewijl hunne gelaatstrekken en hun baard blijkbaar het Aziatiſche kenmerk dragen. Het is zeker, dat de Pharao, die hier rustte, ook over vreemde volken regeerde. Wordt mijn vermoeden bevestigd, dat het Amenophis de Tweede is, zoo zal de volgende afdeeling leeren, dat dit karakter volkomen op hem toepasſelijk is.

Wanneer ik over deze gedenkteekenen thans eenige bijzondere aanmerkingen mededeel, zoo kan dit onmogelijk ten oogmerk hebben, om dit ruime veld geheel te omvatten, of te bearbeiden. Het is in de daad zoo groot, dat er eene langdurige achtereenvolgende beoefening en een afzonderlijk werk toe vereischt zoude worden, en tevens zoo rijk, dat de kunde van éénen mensch daar naauwlijks genoegzaam toe zoude zijn. De naſpeuringen over de bouwkunde kan ſlechts een geleerde bouwkundige ondernemen; mathematiſche, muzikale en ſterrekundige kennis wordt bij anderen vereischt. Wij zullen, zoo als wij reeds vooraf aangemerkt hebben, die onderwerpen in aanmerking nemen, waaraan het onderhavige werk toegewijd is; maar deze ſtaan met vele andere wederom in zulk een naauw verband, dat wij ons niet ſtiptelijk daarbij bepalen kunnen.

Voorloopig zal men de vraag beantwoord wenſchen: *hoe ver wij dan nu*, bij al de bronnen, die ons nieuwelings geopend zijn, *de gedenkteekenen van het oude Theben kennen?* De Franſche kunſtenaars hebben hierover zelve eene bepaalde oplosſing gegeven. „Wij waren" zeggen zij (*), „driemaal

(*) *Descript. p.* 207.

maal te Theben, en bragten bij het tweede en derde verblijf twee volle maanden in deszelfs puinhoopen door. In dit tijdvak is geen gedenkteeken onze nafpeuring ontgaan. Toen onze plannen en teekeningen reeds voltooid waren, zijn zij met die van den bouwmeester *le Père* en zijne medehelpers eerst weder vergeleken geworden, en wat in het werk bekend gemaakt is, zijn de refultaten dezer wederzijdfche mededeelingen. Toekomftige reizigers kunnen zeker zijn, dat bij de gedenkteekenen der bouwkunde en derzelver afteekeningen niets meer te voegen is. Maar er blijft nog een ruim veld over, wanneer zij zich ftuksgewijze met de tallooze beeldwerken, waarmede de gebouwen bedekt zijn, inzonderheid der *gefchiedkundige basreliefs*, die op de veroveringen der oude regeerders van Aegypte betrekking hebben, bezig houden, wanneer zij de grotten onderzoeken en de merkwaardige reliefs afteekenen, die het leven en de huislijke gebruiken der oude Aegyptenaren afbeelden. Dus kennen wij thans de nog overige gebouwen van het oude Theben volkomen; doch gedeeltelijk flechts de beeldwerken en fchilderftukken, die zich in de grotten bevinden. Vraagt men naar de getrouwheid dezer afbeeldingen, zoo geeft, behalve wat wij hier boven aangehaald hebben, de vergelijking met de afbeeldingen van *Hamilton* hieromtrent de beste oplosfing. Wie hier eene overeenftemming tot in de minfte kleinigheden verwachten wilde, kent de omftandigheden nog niet, waaronder dezelve vervaardigd werden. Maar in de hoofdzaken komen zij overeen; even als de befchrijvingen in de uitdrukking der verwondering en der verbazing, die deze ge-

gedenkteekenen ſteeds meer verwekken, hoe naauwkeuriger men dezelve leert kennen. Door de getuigenis van eenen lateren onpartijdigen reiziger zijn de Franſche kunstkenners ook van de verdenking, als of zij dezelve hadden willen opſieren, volkomen gezuiverd. „ Men kan hun," zegt graaf *Minutoli*, bij gelegenheid van den tempel te Dendera (*), „ onwaarheden en uitlatingen voorwerpen, doch te onregt zou men hunne afbeeldingen voor opgeſierd houden. Veelmeer is de bevalligheid der ſchetſen, de ſierlijkheid der ſieraden, het vreedzame en de zachtheid in de uitdrukking der gelaatstrekken, en de ſtille verhevenheid van alle deelen, waarin de Aegyptiſche kunstſtijl met den Griekſchen ſchijnt te wedijveren, op verre onbereikbaar gebleven." Maar wat kan toch de tegenwoordige aanblik zijn tegen dien, welke het oude Theben eenmaal moet opgeleverd hebben! Welk een verrasſend gezigt voor den reiziger, die, uit de woestijn komende, wanneer hij de hoogte der Libyſche bergketen beklommen had, eensklaps het vruchtbare Nijldal met deszelfs talrijke ſteden en in derzelver midden het koninklijke Theben met zijne tempels, kolosſen en zuilnaalden, aanſchouwde!

Zekerlijk mogen wij het voor ons zelven niet verbergen, dat juist van datgene, wat voor ons doel het gewigtigſte is, nog veel ter navorſching over blijft. Wanneer de bouwmeester, wij mogen wel zeggen, de kunſtenaar in het algemeen, zijne volkomene bevrediging vindt, als de naſpeurer van den

(*) v. Minutoli *Reiſe p.* 247.

den godsdienst in de menigvuldige voorgestelde gewrochten der beeldhouwkunst nu nog misschien weinig, dat voor hem belangrijk is, missen kan; zoo bevindt de geschiedkundige zich in eenen geheel verschillenden toestand. Hij vraagt vooreerst naar de geschiedkundige reliefs, en die het volk beschrijven; even als naar die, welke het huislijke leven der natie en hare regeerders voorstellen; en in evenredigheid is hiervan nog het minste geleverd. Maar ook datgene, wat wij bezitten, opent toch een nieuw veld, wij durven zeggen, eene nieuwe wereld der oudheid, voor de nasporingen. Alvorens men bij dezelve nog in het bijzondere treedt, is het reeds het gezamenlijke geheel, dat ons met ontegenzeggelijke zekerheid geheel andere beschouwingen der hoogere oudheid verschaft, dan anders wel bestonden. Op welk eenen trap van beschaving moest het volk staan, dat deze werken konde voortbrengen? Zoo lang als men in Aegypte niet veel meer dan de pyramiden kende, mogt de bewering, dat despoten door een slaafsch volk deze ontzaggelijke massa's lieten oprigten, ophelderinge geven. Maar als men deze voltooide kunstwerken heeft leeren kennen, zoo verkrijgt men alras de overtuiging, dat zulk een edele smaak onmogelijk onder den geessel der dwingelandij beschaafd kon worden; maar dat er een tijdvak en wel een zeer lang tijdvak bestaan moet hebben, waarin de menschelijke geest, hoe verschillend ook steeds de regeringsvormen van de onze geweest zijn, zich toch vrij en ongedwongen ontwikkelen en tot eene hoogte verheffen konde, die in een zeker opzigt door geene andere, zelfs door geene

Eu-

Europesche, natie bereikt is geworden. En schoon het tevens duidelijk wordt, dat de godsdienst de voornaamste hefboom was, die deze ontzaggelijke krachten in beweging bragt — tot welke andere oordeelvellingen over dezen godsdienst zullen wij aanleiding krijgen, dan die zijn, welke het grove bijgeloof, waarin dezelve in latere tijden ontaardde, ons afperste?

De eerste aanmerking, die ieder bij de eerste beschouwing dezer gedenkteekenen van zelve voorkomt, is deze, dat Theben eens de hoofdstad van een rijk moet geweest zijn, welks grenzen zich verre buiten Aegypte uitstrekten; dat ten minste in sommige tijdpunten, behalve een groot gedeelte van Afrika, een niet gering deel van Azië omvattede. Deszelfs koningen worden hier als overwinnaars en gelukkige veroveraars voorgesteld. Het tooneel hunner overwinningen schijnt nu in Aegypte, dan weder in afgelegene landen, te zijn; de gevangenen uit verre landen verschijnen en noemen zich gelukkig, wanneer de overwinnaar hun genade schenkt.

Hieraan sluit zich van zelve eene tweede aanmerking; dat een veel grooter verband en eene naauwere kennis tusschen de volken der zuidelijke wereld in deze beide werelddeelen moet bestaan hebben, dan men gewoonlijk pleegt te veronderstellen. Deze moest reeds het onvermijdelijke gevolg der krijgstogten en veroveringen worden; inzonderheid, zoodra door deze eene blijvende heerschappij en een groot rijk gevormd werd. Maar juist hiervoor spreken ook de menigvuldige bewijzen, die de verfijning van het huislijke leven en den

graad

graad van weelde, die dit volk aangenomen had, aantoonen. Het fmalle Nijldal alleen kon zoo vele voorwerpen derzelve, deze kostbare kleederen, die reukwerken enz., welke wij hier afgebeeld zien, niet opleveren. Hiertoe behoordę een wereldhandel, niet flechts om dit alles te bezitten, maar ook om dezen rijkdom, die afwisfeling van denkbeelden voort te brengen, die daarbij ten grondflag liggen.

Maar wanneer wij ook de gefchiedenis raadplegen, dan wederfpreken hare getuigenisfen geenzins datgene, wat de gedenkteekenen van Theben voorftellen. Reeds bij Xenophon in de Cyropaedie wordt een zoodanig verband van volken en Staten van de oevers des Nijls tot aan den Oxus, Indus en Ganges, aangenomen; dat, hoe veel verdichtfelen dit werk ook eigen zijn mogen, toch bezwaarlijk geheel zonder eenen gefchiedkundigen grond zijn konde, dewijl het anders ook zonder gefchiedkundige waarfchijnlijkheid zou geweest zijn. En wanneer wij in de midden- en latere gefchiedenis de herhaalde bewijzen zien, dat overwinnende volken hunne heerfchappij niet alleen over deze landen, maar nog verder tot Sina en tot de kusten van den Atlantifchen oceaan uitftrekten, waarom zou dit een twintigtal eeuwen vroeger niet hebben kunnen gefchieden? Mijns bedunkens volgt hieruit ten minfte zoo veel, dat de oude gefchienis, wanneer zij van de groote veroveringstogten der Aegyptifche koningen, van eenen Sefostris, Ofymandyas en andere, fpreekt, in het geheel geene wezenlijke onwaarfchijnlijkheid bevat; hoe weinig ik ook aan de kritiek het regt betwisten zal, om de ge-

getuigenisſen, waarop deze gebeurtenisſen rusten, te toetſen; zoo als ik het beneden nader beproeven zal.

Het meer naauwkeurige onderzoek der gedenkteekenen van Theben heeft het ons thans blijkbaar gemaakt, dat het geenzins enkele tempels, maar dat ſommige derzelve vorſtelijke woningen, of, misſchien juister geſproken, *rijks-paleizen* waren (*). Men kon, wel is waar, alle openbare gebouwen in Aegypte in eenen zekeren zin tempels noemen, in zoo verre alle in hunne beeldwerken en ſieraden de ſporen van het naauwſte verband toonen, waarin de ſtaatkunde hier met den godsdienst ſtond; doch er heeft evenwel onderſcheid plaats, dat ſommige *alleenlijk* tempels in den eigenlijken zin waren, terwijl andere daarentegen, offchoon ook misſchien aan Goden toegewijd, nogtans eene andere hoofdbeſtemming hadden. Dit onderſcheid is deels blijkbaar in de inwendige inrigting, deels in de ſieraden en beeldwerken, en eindelijk ook zelfs in den ſtijl der bouwkunde.

De

(*) Als Diodorus het eerſte melding van Theben maakt, onderſcheidt hij reeds *οἰκοδομήματα μεγάλα, καὶ ναοὶ εὐπρεπεῖς, καὶ αἱ τῶν ἰδιωτῶν οἰκίαι.* DIOD. *I. p.* 54. Wanneer hij Theben vier hoofdtempels geeft, dan ſchijnt hij deze uitdrukking in dien zin genomen te hebben, dat hij tevens de nabijgelegene paleizen, en derhalve deze geheele groep gebouwen aanduidt, die wij te Karnak, te Luxor en te Medinat-Abu, hebben leeren kennen. Of hij onder den vierden, het niet meer beſtaande Memnonium, of het paleis van Oſymandyas, verſtaat, laten wij onbeſlist. Waarſchijnlijk het Memnonium, daar hij het andere een praalgraf noemt.

De inwendige inrigting heeft wèl op het eerste gezigt, bij de tempels en paleizen velerlei gelijkvormigheid. Aan beide zijn de prachtige pylonen als ingangen; de pleinen met zuilen en de zalen met zuilen; ja zelfs ook kamers, die in de tempels waarschijnlijk tot woningen voor de priesters bestemd waren. Maar deze loopen in dezelve gewoonlijk rondom het binnenste heiligdom; doch in de paleizen, waar een zoodanig heiligdom niet aanwezig is, nemen zij de plaats van hetzelve in, en bestaan gewonelijk uit zalen en vertrekken, die van graniet gebouwd zijn; niet, zoo als het overige, uit bikfteen. Echter mag men bij de paleizen niet uit het oog verliezen, dat zij geenzins alleenlijk woningen der gebieders, maar ook zekerlijk tot openbare gebruiken bestemd waren. Uit dien hoofde deze prachtige zalen met zuilen, waarin waarschijnlijk het regt gesproken, gezanten ontvangen, schattingen betaald werden enz. Te regt zal men deswege deze gebouwen reeds den naam van rijkspaleizen toekennen, waardoor zij van deze kleine gedenkteekenen, zoo als het zoo genaamde paviljoen enz., onderscheiden worden; die alleenlijk tot woningen, of ook misschien tot lusthuizen der koningen, schijnen gediend te hebben. Maar *alleenlijk* Theben, — dewijl van Memphis geene gedenkteekenen meer overig zijn — kan in het algemeen gebouwen van deze soort aantoonen, en het onderscheidt zich hierdoor als de residentie der koningen.

Eene tweede karakteristieke verscheidenheid ligt in de versierselen. Tempels en paleizen komen hierin alzins overeen, dat derzelver muren en zuilen met beeldwerken bedekt zijn; maar zijn daarin ver-

verschillende, dat de afbeeldingen aan de tempelwanden altemaal op den godsdienst betrekking hebben; doch in de paleizen is dit anders. Deze zijn, wel is waar, ook niet zonder godsdienstige onderwerpen; doch de geschiedkundige reliefs, die men, zoo wel in het paleis van Medinat-Abu, als van Luxor en Karnak vindt, zijn aan dezelve in de eerste plaats uitsluitend toegewijd; de krijgs- en zegetogten, die boven reeds beschreven zijn geworden, en waarop wij nog weder terug zullen komen. Hieruit blijkt dus ook van zelve, waarom deze, voor zoo verre ons tot heden bekend is, *alleen* in Theben gevonden worden; daar buiten Theben slechts tempels, doch geene paleizen aanwezig zijn (*). Het is wederom opmerkingwaardig, dat deze krijgshaftige tafereelen, bij voorkeur gedeeltelijk op de buitenmuren, de pylonen enz., en ten deele aan de zijmuren der groote pleinen en zalen gevonden worden, die zonder twijfel tot een openbaar gebruik, tot volksvergaderingen, plegtstatige omdragten enz., bestemd waren. Waar zouden tafereelen van deze soort meer op hunne plaats hebben kunnen zijn? — Daarentegen vindt men andere in de vertrekken en zalen, die voor de woningen der koningen moeten bestemd geweest zijn. Het zijn stille, grootendeels huis-

(*) Dat men in *Nubië* evenwel dit onderscheid niet meer in acht nam, dat hier ook op de muren, maar toch ook alleen op de buitenmuren, der tempels, geschiedkundige reliefs gevonden worden, is uit het vorige deel bekend.

huislijke tooneelen, die hier voorgesteld zijn (*); nogtans altijd met godsdienstige tafereelen, offeranden, inwijdingen enz., afgewisseld. Zeer natuurlijk, dewijl, volgens de berigten van Diodorus, het huislijke leven der koningen zeer naauw aan vaste gebruiken verbonden was, en jongelingen uit de priesterkaste hem steeds omringden (†). Maar over het algemeen schijnt de aanmerking, die ik reeds bij de afbeeldingen van Persepolis gemaakt heb, ook hier toepasselijk te zijn; dat de schilderstukken op de wanden in eene zekere betrekking stonden met de bestemming der kamers, op welker muren zij gevonden worden; en men dus van gene de gevolgtrekking tot deze maken kan. Alleenlijk schijnt men zich bij de Aegyptenaren hieraan minder streng verbonden te hebben, dan bij de Perzen.

Een derde onderscheid eindelijk in de tempels en de paleizen wordt blijkbaar in den stijl der bouwkunde. Bij de laatste is dezelve ligter en bevalliger (‡), zonder daarom echter het kenmerk van grootheid en majesteit te verliezen. Het door de Franschen zoogenoemde paviljoen geeft zelfs een voorbeeld van een gebouw van twee verdiepingen, zoo als de tempels er geen leveren. De verdere ontwikkeling dezer aanmerking moet aan de bouwkunstenaars overgelaten worden.

Vol-

(*) Men zie de afbeeldingen van Medinat-Abu *Planche* 17. *Vol. II.* Men vergelijke inzonderheid *Descript. p.* 245.

(†) Diod. *p.* 81. 82. Zie boven bladz. 151.

(‡) *Descript. p.* 30.

Volgens Diodorus waren er te Theben vier hoofdtempels, waarvan de grootfte niet minder dan dertien ftadiën in den omvang had. Als de beroemfte dezer tempels was in den ouden tijd die van Ammon bekend, hier ontftaat dus de vraag: *welke tempel van Theben de oude Ammons-tempel is?* Ik houd *den grooten tempel van Karnak* daarvoor.; (bij de Franfchen de groote zuidelijke tempel genoemd); en ik geloof mijne gronden hier voor te moeten bijbrengen.

Vooreerst: De oude Ammons-tempel moet aan de oostzijde van den Nijl gelegen hebben; want volgens Strabo lag hier de oude ftad, die toch van den tempel haren naam ontleende (*). Men heeft derhalve flechts de keuze tusfchen de gedenkteekenen van Luxor en van Karnak. Maar Luxor levert niets op, dat op den Ammonstempel betrekking heeft. Het groote gebouw van Luxor is een paleis, maar geen tempel, gelijk de bovenftaande befchrijving dit geleerd heeft.

Ten tweede: Gansch anders is het daarentegen met Karnak. Alles herinnert hier aan Jupiter Ammon en zijnen dienst. Reeds de groote toegangen van ramskolosfen hebben blijkbaar hunne betrekking daar op. Overäl ziet men fieraden, die van rammen afgeleid zijn (†). Onder de beeldwerken verfchijnt

(*) STRAB. *p.* 1170. Strabo plaatst hier de zijde, waar de oude ftad lag, tegenover het westen, ἡ περαία, waar het Memnonium ftond.

(†) Hoe fterk dit de opmerking der Franfchen tot zich trok, zie men in de *Descript. p.* 258. Alzins verfchijnt Ofiris ook meermalen; doch hij is de zoon en de gewone vergezeller van Ammon; zoo veel meer, daar

ſchijnt meermalen het heilige ſchip met de ſieraden van Ammon, onder anderen eens, in eene zeer merkwaardige voorſtelling, zoo, dat het door een ander vooraf gaand ongewijd ſchip getrokken wordt (*). Een duidelijk bewijs dus, dat men het zich hier niet voorſtelde als een ſchip, dat in eenen omdragt gedragen werd, maar dat op den Nijl voer. Ik zal hierop nog wederom terug komen.

Eindelijk: Volgens de getuigenis van Diodorus was de tempel van Ammon de oudſte en tevens de grootſte der tempels van Theben (†); hetwelk men ook zonder deze getuigenis niet in twijfel zou trekken, daar het de hoofdtempel der ſtad was, die naar de godheid genoemd werd. Maar de tempel van Karnak nu vertoont zich ook nog tegenwoordig, volgens de uitdrukkelijke aanmerking der Franſche waarnemers (‡), zoo wel in zijne bouworde, als in zijne verſierſelen en reliefs, als de

daar de priester-verhalen aan beide gemeenſchappelijk de grondling van Theben toekenden.

(*) *Planches III.* 33.

(†) Diod. *I. p.* 55. alwaar Diodorus ook tevens de maat van het gebouw opgeeſt. De Franſchen hebben deze, zoodra men ook hier ſlechts de geheele masſa van gebouwen daaronder rekent, overeenſtemmend gevonden. *Descript. p.* 282.

(‡) *Descript. p.* 269. „ Er is welligt in geheel Aegypte geen gebouw, dat zoo duidelijk eene hooge oudheid kenmerkt, als de groote zuidelijke tempel te Karnak. Het ernſtige en mannelijke karakter van deszelfs bouwkunst ſchijnt het tijdperk van deszelfs bouwing in de vroegſte tijden te verplaatſen, toen de kunſten in Aegypte eerst begonnen beoefend te worden.

de oudfte der tempels van Thebais, (regt in tegenoverftelling met den nabijftaanden kleinen tempel), in weerwil dat hij nogtans weder gedeeltelijk uit ftukken van oudere tempels met dezelfde verfierfelen gebouwd is. Dus is de tegenwoordige tempel hoogstwaarfchijnlijk flechts de opvolger van eenen nog ouderen, die voor duizende jaren hier ftond; en wie zal met zekerheid beweren kunnen, dat ook zelfs deze geenen voorganger gehad heeft?

Het groote paleis te *Medinat-Abu* is door de Franfchen Geleerden het *paleis van Sefostris* genoemd, dewijl de gefchiedkundige reliefs de daden en krijgstogten van dezen koning fchijnen voor te ftellen, wanneer men die vergelijkt met dat gene, wat Diodorus daarvan verhaalt (*). Men ontdekt in de leeuwen-jagten de jeugdige oefeningen, waaraan hij zich, nog bij het leven van zijnen vader, in Arabië overgaf. In den zeeflag de vloot, dien hij op de Roode zee liet bouwen, enz. Dit alles is zeer waarfchijnlijk; ik zal weldra daarop terugkomen; met zekerheid zouden wij flechts dan oordeelen kunnen, wanneer wij de volledige afbeeldingen der reliefs van dezen tempel hadden. Maar indien Sefostris, zoo als het geenzins in twijfel getrokken kan worden, de hoofdheld der Aegyptifche priester-verhalen was, hoe natuurlijk moet men het dan niet vinden, dat zijne daden in de gefchiedkundige afbeeldingen voorgefteld werden, die de wanden der tempels en paleizen verfierden?

Maar alvorens wij verder van deze beeldwerken fpre-

(*) Diod. *I. p.* 64.

ſpreken, zij het mij vergund over deze gedenkſtukken der bouwkunst in het algemeen nog een paar aanmerkingen er bij te voegen.

Vooreerst: Het wordt ſteeds duidelijker, hoe de bouwkunst der Aegyptenaren zich naar de luchtgeſteldheid en het land gevormd heeft. In een klimaat, waar bijna lijnregte zonneſtralen aan eenen altijd helderen hemel op het hoofd branden, was de beſcherming voor deze, was ſchaduw en koelte, eene eerſte behoefte. Het leven der Aegyptenaren, ook der aanzienelijken, was evenwel in den hoogſten graad een openbaar leven, waartoe het door den eerdienst in verband met de ſtaatkunde gemaakt werd. Men had dus de galerijen, de zuilenzalen, de tempels noodig, waar de zonneſtralen niet alleen niet konden indringen, maar welker muren en dikke ſteenen daken aan de hitte den toegang weigerden. Deze groote aanleggen, ſchoon ook al niet geheel door de behoefte voortgebragt, kwamen toch met de behoeften overeen.

Voorts: Het door anderen opgevatte en door mij zelven gebillijkte denkbeeld, dat deze bouwkunst in eenen zekeren zin eene navolging der grotten geweest en uit deze voortgeſproten is, ſchijnt eene nadere aantooning noodig te hebben. De grotten in Thebaïs, in zooverre wij dezelve kennen, ſchijnen niet door de natuur, maar door de kunst gemaakt te zijn. De bouworde dezer grotten, (als ik mij zoo mag uitdrukken), komt wel in eenige punten met die der tempels en paleizen overeen, inzonderheid in de verſiering der wanden, maar men kan echter niet zeggen, dat de ééne de navolging der andere was. De daken der grotten zijn

zijn gedeeltelijk verwulfd; de bouwkunst zelve kende bij de Aegyptenaren volstrekt geene gewelven. De grotten rusten dikwijls op pilaren, die waren staan gebleven; doch deze zijn geenzins het voorbeeld der zuilen, zoo als wij die in de tempels en paleizen aantreffen. Misschien waren deze catacomben gedeeltelijk eerst steenmijnen en werden naderhand door de hulp der kunst tot begraafplaatsen ingerigt, terwijl andere aanstonds tot dit doel aangelegd worden. Volgens de waarnemingen der Fransche kunstenaars schijnen zij niet tot de eerste tijden der Aegyptische kunst te behooren; want de beeldwerken op derzelver wanden verraden nergens de kindschheid der kunst, maar toonen veeleer hare rijpheid (*). Hoe het echter ook zijn mag, zoo valt het denkbeeld, dat zij de voorbeelden der tempels geweest zijn, van zelve weg, zoodra het bewezen is, dat er geene natuurlijke holen in deze bergen waren; eene bewering, die intusschen nog een nader onderzoek van dezelve vereischte. Maar bij dit alles heeft de Aegyptische bouworde toch onmiskenbaar iets grotachtigs; en het denkbeeld, dat zij uit eene navolging van grotten ontstaan is, keert bij iedere beschouwing der gedenkteekenen zoo levendig terug, dat men zich bezwaarlijk van hetzelve ontslaan kan. Deze nevel wordt opgeheven, zoodra men aanneemt, dat deze bouworde *in deszelfs oorsprong* niet Aegyptisch was, maar uit Aethiopië, het land der Troglodyten, naar Aegypte gebragt werd. Ik voeg hier echter bij: in haren oorsprong; want niets is zekerder, dan

(*) *Descript. p.* 336.

dan dat zij in hare beſchaving geheel Aegyptisch werd; daar bijna al hare ſieraden, inzonderheid die der kapiteelen, blijkbare afbeeldſels van Aegyptiſche natuur-voorwerpen zijn.

Van de gebouwen komen wij op het *beeldhouwwerk*, inzonderheid de groote, geſchiedkundige reliefs. Hierin ſtemmen zoowel Herodotus als Diodorus en Strabo overeen, dat ſommige der oude Aegyptiſche koningen groote krijgshelden en veroveraars waren, die hunne heertogten in het oosten tot aan Bactrië en Indië, in het noorden en zuiden tot aan den Caucaſus en naar Aethiopië uitſtrekten. Zij berigten ons voorts, dat ſommige van hen vloten op de Indiſche zee bouwden, en ter zee niet minder dan te land magtig waren (*). Het is dus de vraag, in hoe verre de reliefs de opgaven dezer ſchrijvers bevestigen.

Dat het verhaal der priesters vele hunner oude koningen als helden en veroveraars vereerde, dat deze als zoodanige op de muren der paleizen voorgeſteld zijn, leert de eerſte beſchouwing ontegenſprekelijk. Het onderzoek verkrijgt ook weldra een hooger belang, terwijl het eene zekere aanwinst belooft, als wij zien, dat de kunst hier in de teekening en voorſtelling der verſchillende volken, zoo ver dit door kleeding, wapenen en eenige andere kenteekenen, mogelijk was, zeer zorgvuldig en getrouw geweest is. Men zal misſchien in de eerſte plaats, en met regt, naar de kenteekenen van de kleur der huid vragen. Maar hier vertoont zich

(*) Herod. *II.* 102. Diod. *I. p.* 64. Strab. *I. XVII. p.* 816. *cf. XVI. p.* 789.

zich eene zeer merkwaardige omſtandigheid. De Aegyptiſche kunst kent alzins de voorſtelling van zwarte menſchen. Zij zijn inzonderheid in de koninklijke graven afgebeeld (*), gewoonlijk in zulke houdingen, dat de teregtſtelling aan hen voltrokken zal worden, of reeds voltrokken is, en de gedachte, dat zwarte menſchen-offers eene gewoonte was, van zelve ontſtaat; maar gedeeltelijk ook als gezanten, of vertegenwoordigers van zwarte volken; doch het is echter merkwaardig, dat zij tot hiertoe nergens in de veldſlagen voorkwamen. De kleuren der ſtrijdende volken zijn gedeeltelijk bruin of roodachtig bij de Aegyptenaren; en ten deele geelachtig bij hunne vijanden. Het zoude overijlend zijn te beſluiten, dat de kleuren der volken werkelijk naauwkeurig dezelfde geweest zijn; daar misſchien het beperkte getal verfſtoffen, waarvan de Aegyptiſche ſchilderkunst zich bediende, dit veroorzaken konde; maar wij mogen toch aannemen, dat eigenlijke negervolken ook als zoodanige zouden voorgeſteld zijn, als men met hen oorlogen gevoerd had.

Maar de Aegyptenaren en hunne vijanden zijn ook, zonder in aanmerking te nemen de afzonderlijke kenteekenen, daardoor ligt van elkanderen te onderſcheiden, dat de eerſte ſteeds als overwinnaars en de andere, of als de reeds overwonnene, of ten minſte bijna als overwonnene voorgeſteld worden. Deze kunstgewrochten moesten de gedenkteekenen des roems en der dapperheid, zoo wel van de natie, als van hunne koningen zijn; is het wel

(*) *Pl.* 86. *Vol. II.*

wel anders te verwachten, dan dat zij daden, die het gelukkige gevolg bekroonde, op hunne gedenkteekenen zullen voorgesteld hebben?

De voorgestelde gevechten zijn gedeeltelijk *zeeslagen* en ten deele *veldslagen*. Beide moeten nader beschouwd worden. Afbeeldingen van *zeeslagen* ziet men gedeeltelijk op de muren van het paleis te Medinat-Abu, alsmede op dat van Karnak (*); maar alleenlijk van de eerste kan hier gesproken worden, dewijl deze alleen tot hiertoe afgebeeld en beschreven zijn.

Dat het gevecht, van hetwelk een gedeelte alleenlijk in de afbeelding voorgesteld kon worden, een zeeslag, maar geen gevecht op de rivier is, is buiten eenigen twijfel. De bouworde der schepen is geheel van die der Nijlschepen, die wij uit de veelvuldige afbeeldingen kennen, verschillende. Zij worden te gelijk door zeilen en door riemen bewogen en zijn langwerpig, omtrent als de galeijen. Offchoon de schepen der Aegyptenaren en der vijanden denzelfden vorm hebben, zoo kunnen die der Aegyptenaren toch gemakkelijk onderscheiden worden door het hierboven opgegevene kenteeken van leeuwen- of ramskoppen aan de voorstevens, die de vijandelijke schepen nooit hebben. Derhalve ontstaat de vraag: Of men zich het zeegevecht aan de kust der Middellandsche zee, of eigenlijk aan de Arabische of Indische zee voorstellen moet? In het eerste geval kunnen de vijanden Phoenicers zijn; in het andere zijn het zuidelijke volken.

Voor

(*) *Pl. vol. II. pl.* 10.

, Voor het eerste spreekt noch de geschiedenis, noch de voorstelling der volken zelve. Dat de oude Thebaische koningen met de Phoenicers oorlogen ter zee gevoerd en op de Middellandsche zee schepen gehad zouden hebben, (hetwelk later geschieden kon, toen de zetel der Aegyptische magt in Midden- en Beneden-Aegypte was) is geen spoor in de geschiedenis van voorhanden, dat is, in het Aegyptische priester-verhaal; en alleenlijk de voorstelling van voorwerpen, die in deze priester-verhalen vermeld werden, mogen wij hier verwachten. Doch ook de kleeding der volken komt daarmede niet overeen. De Phoenicers behoorden tot den Arabischen stam; zij waren de naburen der Hebraeërs. Zij droegen zonder twijfel, volgens de gewoonte dezer volken, baarden en lange kleederen; van dit alles vindt men hier het tegenovergestelde.

Daarentegen pleit alles er voor, dat hier een kampstrijd op den Arabischen zeeboezem of op de Indische zee met de zuidelijke volken afgebeeld is. De zeetogten der oude Pharao's op deze zee worden in de priester-verhalen vermeld, zoo als wij dit uit Diodorus en Herodotus weten. „ Sesostris," zegt Diodorus (*), „ overwon eerst de zuidelijke Aethiopers en maakte hen schatpligtig. Hierop rustte hij eene vloot van vier honderd schepen uit op de Roode (Indische) zee en was de eerste, die in deze landen oorlogschepen bouwen liet. Met deze schepen nam hij de eilanden en de kusten dezer landen tot aan Indië in." Het berigt van Herodotus luidt even zoo, daar hij zegt:

(*) Diod. *I. p.* 64.

zegt (*): „ De priesters berigten van Sesostris, dat hij met lange schepen den Arabischen zeeboezem uitliep en de volken langs de Indische zee overwon; tot dat hij, voorwaarts stevenende, in eene zee kwam, die, wegens hare ondiepte niet bevaarbaar was." De zeeslag, die op de muren van Medinat-Abu wordt voorgesteld, schijnt alzins wel eene mislukte landing en dus meer eene zegevierende verdediging dan eenen aanval te verbeelden. Doch wij hebben hier ook slechts één tooneel uit deze zeetogten, waarvan de naauwkeurige geschiedenis ons ontbreekt, en wie zal het wagen te bepalen, wat al in dezelve kon voorvallen? Maar de *lange* schepen, die door de beide geschiedschrijvers vermeld worden, zijn onmiskenbaar. Dat dit buiten allen kijf zeeschepen zijn, dat hunne bouworde ten eenemaal van de Nijl-schepen verschilt, is reeds door de Fransche uitleggers aangemerkt, en leert de beschouwing klaarblijkelijk. Maar nog gewigtiger zijn de bewijzen, die uit de kleederdragt dezer volken afgeleid worden. De Aegyptenaren en hunne bondgenooten hebben dezelfde kleeding; doch hunne wapens zijn verschillende. Die der Aegyptenaren zijn bogen en pijlen; (waarmede zelfs de koning gewapend is); doch hunne bondgenooten hebben daarentegen knodsen en strijdkolven; zoo als, volgens Herodotus, de Aethiopers boven Aegypte dezelve hadden (†). De kleeder-

(*) Herod. *II.* 102.

(†) Herod. *VII.* 69. Volgens Hamilton *p.* 145. verschijnen op ééne der schilderstukken te Medinat-Abu de Aethiopers als bondgenooten der Aegyptenaren.

derdragt hunner vijanden is geheel anders. Men onderfcheidt bij hen op het duidelijkfte verfchillende, doch verbroederde, natiën. Beide hebben noch lange kleederen, noch baarden, dus kunnen het zeker geene Arabieren zijn. Zoo wel de eene als de andere dragen korte kleederen, die met sjerpen of gordels fchijnen vastgemaakt te zijn; zij hebben zwaarden tot wapenen, en hunne fchilden zijn rond; doch zij verfchillen van elkanderen in hun hoofddekfel. De eene draagt *altijd* eene foort van helm met eenen krans van overeind ftaande vederen verfierd; de andere *altijd* een hoofddekfel, dat blijkbaar een dierenhuid is, met fteile ooren. Zijn deze volken nu geene Arabieren, dan moeten het toch bewoners der Indifche zeekusten zijn, hetzij van de eilanden; of van het vaste land. De Franfche uitleggers herkenden in de eerste der twee natiën aanftonds Indiërs, en op welk volk kon men deze ligte, zoo het fchijnt, bonte kleeding en het hoofdtooifel met vederen ook beter toepasfen? Over de andere natiën hebben zij geen oordeel geveld; doch dit fchijnt van zelve uit Herodotus opgehelderd te worden. Waren de eerfte Indiërs, dan zijn de andere hunne naburen, de Aziatifche Aethiopers; dat is, de kustbewoners van Gedrofië en Carmanië. „ De Aziatifche Aethiopers" zegt Herodotus (*), „ waren meestal gelijk de Indiërs gekleed; doch zij hadden het vel van paardenkoppen met fteil ftaande ooren op hunne hoofden; doch hunne verdedigingswapenen waren de vellen van kraanvogels in de plaats van fchilden.

Ik

(*) Herod. *VII.* 70.

Ik laat de juistheid dezer aanwijzingen gaarne aan de beoordeeling mijner Lezers over. Het is van minder belang, om naauwkeurig te weten, wie deze volken zijn, dan dat zij onder de kustbewoners der Zuidelijke of Indische zee moeten gezocht worden. Kan dit nu, naar het waarschijnlijke, waarmede men zich hier vergenoegen moet, niet in twijfel getrokken worden, zoo behooren ook deze verhalen van de zeetogten der Oud-Aegyptische gebieders op die zeeën, hetzij dan dat een Sesostris alleen, of meer andere die gedaan hebben, niet meer tot het rijk der fabelen, en deze aloude verbindtenis tusschen de landen rondom de Indische zee, inzonderheid tusschen Indië en Aegypte, krijgt daardoor eene bevestiging, waarop wij voor korten tijd nog niet geregtigd waren te hopen.

Maar een nog grooter denkbeeld van den omvang der krijgstogten en van de heerschappij der gebieders van het oude Theben krijgen wij door de *veldslagen.* Zij schijnen menigvuldiger te zijn, dan de zeeslagen, en worden op al de groote gebouwen van Theben gevonden, die wij als *rijkspaleizen* reeds aangeduid hebben, zoo wel op die van Karnak en Luxor, als van Medinat-Abu, en in het paleis van Osymandyas; zelfs ook nog in de graven der koningen. Doch alzins wordt ook bij deze de aanmerking bevestigd, die ik zelfs reeds boven in het werk (*) bijgebragt heb, dat er in ieder paleis een kring van afbeeldingen bestaat, dien wij op de muren ontdekken; de uittogt des konings; de slag, de overwinning, de triomftogten en eindelijk de godsdien-

sti-

(*) Zie boven bladz. 225.

ſtige omdragten. Het ſchijnt naauwlijks twijfelachtig, dat ook de afbeeldingen in de onderſcheidene paleizen wederom eenen *mythologiſchen* kring vormen, terwijl de kunst bij de Aegyptenaren zich van eene reeks verhalen van de oude heldendaden der natie en derzelver gebieders had meester gemaakt, en deze voorſtelde. Wij zouden dienaangaande naauwkeuriger berigt erlangen kunnen, indien wij vollediger afbeeldingen van deze oorlogstooneelen bezaten. Wij moeten ons thans te vrede ſtellen met datgene, wat wij gedeeltelijk in afbeeldingen voor ons zien liggen, en ten deele uit de beſchrijvingen kennen.

Maar wanneer wij ons nogtans alleenlijk hierbij bepalen, dan blijkt er van zelve reeds uit, dat de voorgeſtelde krijgstooneelen van eenen zeer verſchillenden aard zijn en ook zeer verſchillende volken voorſtellen.

Wat de laatſte betreft, zoo is het onmogelijk, om in dezelve over het geheel *Aziatiſche* volken te miskennen. Alles duidt aan, dat de Aegyptiſche kunst, even als het Aegyptiſche verhaal, hare geliefkoosde ontwerpen veel meer in de Aziatiſche, dan in de Afrikaanſche, geſchiedenis zocht. Zoo wel de gedaante als de kleeding der overwonnene volken is Aziatisch. Wanneer de Aegyptenaren ſteeds zonder baard afgebeeld worden, zoo hebben hunne vijanden daarentegen baarden, en gewoonlijk lange kleederen. In deze laatſte heerscht nogtans eene verſchillende dragt. Meerendeels zijn het de witte kleederen, die over het algemeen in het oosten gebruikelijk zijn; doch in de triomftogten op de muren van Medinat-Abu dragen de gevangenen

eene foort van overkleederen (*), (afwisfelende met blaauwe en groene ftrepen) die alleenlijk den rug bedekken; doch onder dezelve dragen zij nog korte kleederen. Behalve de kleeding zijn de wapenen en wapenrustingen niet minder karakteristiek. Het opmerkelijkfte onderfcheid vindt men hier het eerste bij de fchilden. Deze zijn bij de Aegyptenaren grooter en vormen gewoonlijk een vierkant, dat aan de hoeken rondloopt; ja, bij den aanval eener vesting komen zulke groote fchilden voor, dat bijna het geheele ligchaam er mede bedekt werd (†). Geheel zoo als Xenophon die nog in zijnen tijd befchrijft (‡). De fchilden der vijanden zijn daarentegen nu rond, dan vierkant; doch altijd van eenen kleinen omvang (γέῤῥα). In de wapenrusting herkent *Hamilton* op de reliefs te Luxor, de ketenpantfiers, zoo als die fteeds in Midden-Azië gevonden werden. In het hoofdtooifel meende hij nu en dan den Perzifchen tulband te ontdekken (§). De wapenen, die tot den aanval gebruikt worden, zijn van eenen zoo verfchillenden aard en vorm, dat het moeijelijk zou vallen, om hier uit bepaalde gevolgtrekkingen af te leiden. Men vergelijke flechts de onderfcheidene vormen der zwaarden bij de Aegyptenaren, en ook weder bij hunne vijanden. Men vindt dezelve nu lang dan kort, nu lijnregt en dan weder gekromd of fikkelvormig. Het fchietgeweer, werpfpiefen en pijlen, zijn insgelijks van eene verfchillende foort. Nu wordt er ééne werpfpies, dan worden er verfcheidene gedragen.

Maar

(*) *Vol. II. pl.* 12. (†) *Vol. II. pl.* 31.
(‡) Xenoph. *Cyrop. I. VI. Op. p.* 158. (§) Hamilton *p.* 125.

Maar de oorlogswagens verdienen eene bijzondere oplettendheid, die zoo wel den Aegyptenaren als hunne vijanden eigen zijn. Zij zijn altijd met twee raderen en worden door twee paarden getrokken. Bij de Aegyptenaren bevindt zich gewoonlijk in iederen wagen slechts één man; (hoezeer er eenige uitzonderingen bestaan mogen). Bij de Aziaten gewoonlijk twee, ja, zelfs ook drie; terwijl de voerman en de strijder twee bijzondere personen zijn. Men herkent hierin den ouden vorm der strijdwagens, zoo als Homerus ons die ook beschrijft, en gelijk zij, volgens Xenophon, bij de Meders, Syriërs en Arabieren, gewoonlijk waren, tot dat Cyrus dezelve hervormde, en, in plaats van de ongewapende tweeraderige, de vierraderige wagens met zeisfen invoerde (*).

Om van de volken verder naar hunne kleeding en wapenen in het afzonderlijke eene bepaalde opgaaf te willen doen, zou eene gewaagde onderneming zijn (†). De nasfpeuring wint meer, wanneer men bij eenige algemeene punten staan blijft.

Het Aegyptische verhaal plaatst het tooneel der oorlogen en overwinningen der Aegyptische koningen

(*) Xenoph. *Cyrop. I. VI. Op. p.* 152.

(†) De Lezers zullen ligtelijk denken, dat de vergelijking met de lijst der volken bij Herod. *L. VII.*, even als met de beelden op Persepolis, door mij niet is achtergelaten geworden. Doch de resultaten zijn te onzeker, dan dat ik die hier eene plaats mag vergunnen. Zoo veel schijnt zeker, dat de voorgestelde volken meest zuidelijke volken zijn moeten, dewijl hunne kleeding voor een noordelijk klimaat te ligt is. Geene derzelver draagt broeken (ἀναξυρίδες) of pelzen (σισύρνες), zoo als Hero-

gen hoofdzakelijk in Asſyrië, (hetwelk tevens Babylon mede bevat); in Bactrië en in Indië. Dus naar landen van Azië, die, als landen van koophandel bekend, door hunne rijkdommen, de veroverings-zucht het meeste opwekten. Het zijn tevens die landen, die aan de groote rivieren liggen; aan den Ganges, den Tiger en den Euphraat. Voorzeker is het opmerkzaam, dat het tooneel der veldſlagen en overwinningen in deze reliefs gewoonlijk *in de nabijheid eener rivier is*, die duidelijk afgebeeld voorkomt (*). Welke dezer rivieren hieronder iedermaal verſtaan wordt, moge onbeſlist blijven; doch het is naauwlijks twijfelachtig, dat het één van deze — allerwaarſchijnlijkst de Euphraat — is, en de Aegyptiſche kunst verſchijnt hier dus in overeenſtemming met het Aegyptiſche verhaal. Bovendien nu meldt Xenophon ons, dat het eene gewoonte der Asſyriërs was, om hunne legerplaatſen met eene graft te omringen (†). Welligt wordt dáár, waar men aan gene zijde tenten ontwaart (‡), eene zoodanige graft bedoeld?

Een

rodotus die aan vele Noordſche volken toekent. Maar of nu de Meders, of Baktriërs, door de bonte kleederen aangeduid worden, (volgens Herodotus droegen beide ſoortgelijke) zal niemand durven beſlisſen. Even zoo is het met de wapenen en wapenrustingen gelegen, en zelfs met de haardragten. Zij wisſelen te dikwijls af, en de laatſte zijn nooit duidelijk afgebeeld.

(*) HAMILTON *p.* 116. *Descript. p.* 61. 139.

(†) XENOPH. *Cyrop. L. III. Op. p.* 80. In het paleis van Oſymandyas, *Descript. Pl. II.* 31.

(‡) HAMILTON *p.* 45.

Een dikwijls voorkomend tafereel is de *bestorming eener vesting* (*). Waar deze telkens te zoeken is, zullen wij even zoo min willen bepalen; doch ook dat verplaatst ons in Azië. Hoe rijk inzonderheid Bactrië en ook Indië aan zulke bergvestingen waren, is uit de geschiedenis van Alexander's togten bekend (†).

De Aegyptische kunst schijnt zich inzonderheid te hebben toegelegd op verscheidenheid in de voorstelling der oorlogstooneelen. Wanneer men de berigten der Franschen en die van *Hamilton* zamen neemt, zoo blijven er in de daad naauwlijks groote krijgstafereelen over, die men hier niet ziet. Nu eens is het begin van den slag in het open veld; dan weder de nabij zijnde, of de reeds behaalde, overwinning aan de ééne, en de vlugt aan de andere zijde; nu de kampstrijd der legers, dan van enkele leger-hoofden; en deze wederom nu op wagens en dan te voet; nu is het de bestorming eener bergvesting, dan weder de aanval op eene stad, met al de ijsselijkheden, die daarmede verzeld gaan; nu is het enkel een gevecht met wagens, dan rukken de legers ook te voet tegen elkanderen aan. Welk een inwendige rijkdom van het verhaal, en misschien ook van de dichtkunde, die, schoon ook niet in uitgebreide gedichten, toch in liederen deze verhalen bezong, veronderstelt dit alles niet!

Derhalve zagen de Aegyptenaren de oude geschiedenis hunner koningen en hunner natie op de mu-

(*) Zoo mede te Luxor, HAMILTON *p.* 115.

(†) Men herinnere zich het rotskasteel *Aornus* en andere.

muren hunner rijkspaleizen. Zij zijn tot hiertoe het eenige aan ons bekende volk, dat het gewaagd heeft zulke uitgebreide geschiedkundige onderwerpen in reliefs af te beelden, en dit met een gevolg, dat de verwachting te bovengaat. Schoon zij de regelen der vergezigtkunde niet kenden, zoo wordt, volgens de berigten van reizigers, zulks rijkelijk vergoed door de stoutheid en de vastheid der teekening, en inzonderheid door de kracht der uitdrukking. Met verwondering spreekt Hamilton van de bovengemelde voorstelling der aangevallene en veroverde stad op de wanden van het paleis van Osymandyas (*). „ Eenige vrouwen snellen voorwaarts en smeken genade, terwijl andere met hare have pogen te ontvlieden. Een huisvader heft de handen omhoog, ten einde voor het leven zijner vrouwen en kinderen te smeken; doch vruchteloos! de bloeddorstige krijgsknecht heeft reeds den oudsten der zonen omgebragt!" Hoe geheel anders worden thans onze voorstellingen van de Aegyptische kunst, dan zij anders waren, toen men die naar eenige afgodsbeelden beoordeelde! Worden zij niet bijna in eene gelijke evenredigheid uitgebreid, als onze begrippen van de magt der koningen van het oude Aegypte en van den omvang hunner heerschappij zich uitbreiden?

Intusschen maken de geschiedkundige reliefs slechts het kleinste gedeelte der beeldwerken aan de wanden uit; de meeste hebben in tegendeel betrekking tot den godsdienst; zoo als in de tempels, alle en in de paleizen en grotten vele. Wij kunnen

(*) Hamilton *p.* 135. 136.

nen over deze, in zoo verre hier eenige aanmerkingen maken, als zij betrekking op die onderwerpen hebben, waaraan het tegenwoordige onderzoek toegewijd is.

Indien er nog meer bewijzen noodig waren voor het naauwe en onoplosbare verband, waarin ſtaatkunde en godsdienst ſtonden, zoo zou men dezelve hier overvloediglijk vinden. De binnen- en buitenmuren zijn met tafereelen bedekt, die plegtige omdragten, of ook offeranden enz., voorſtellen. Volledig wordt hier de aanmerking bevestigd, dat in Opper-Aegypte de kring der goden, voor *welke tempels gebouwd werden*, nog veel beperkter voorkomt; dan dezelve naderhand in Midden- en Neder-Aegypte ſchijnt geworden te zijn. Ammon, Oſiris, (dikwijls met het teeken der mannelijkheid (*),) Iſis en Horus, vullen dezen kring aan. De twee eerſte, hoogstwaarſchijnlijk in hunnen oorſprong dezelfde, en eerst bij eene verdere beſchaving van den priester-godsdienst, van elkanderen geſcheiden, zijn de voornaamſte goden; komen in de beeldwerken ook andere voor, zoo verſchijnen zij als mindere, of als bijgoden. Onmiskenbaar ſchijnt Oſiris tevens het beeld des konings te zijn. Dezelfde kenteekenen, die den god aanduiden, worden ook niet zelden den koning toegekend; niet alleen hetzelf-

(*) Derhalve als het zinnebeeld der vruchtbaarheid; eene voorſtelling, die zoo dikwijls voorkomt; men zie inzonderheid *Pl. III.* 36, 4. 5. 6. waar hem, als zoodanig, de eerſtelingen van den graanoogst met eene koornſchoof en die van den wijn toegebragt worden; inzonderheid nog *Pl.* 47.

zelfde hoofdtooisel met de slang aan hetzelve; maar ook diezelfde sieraden, de roede en de zoogenoemde sleutel, het teeken der priesterlijke inwijding, (of wat ook deszelfs oorspronkelijken zin geweest zij (*),) ja zelfs de koninklijke standaarden. Soortgelijke eerbewijzingen worden den koning door de priesters toegebragt, als deze op zijne beurt die den god bewijst. Met geene andere godheid is dit op gelijke wijze het geval.

Alles zinspeelt in deze voorstellingen op de afhankelijkheid, waarin de priesters de koningen hielden. Hunne kaste verschijnt blijkbaar als de voornaamste, en het is buiten kijf, dat, tijdens der oprigting dezer tempels, de priester-kaste boven die der krijgslieden stond, die toch ook in deze afereelen zulk eene luisterrijke rol speelt (†). In eenen zekeren zin maakt de priester-kaste zich meester van den koning; hij wordt in hunne geheimen ingewijd. Deze voorstelling is meer dan eenmaal herhaald (‡). Hij ontvangt hier het koninklijke hoofdtooisel, de houge muts, waarmede Osi-

(*) De Franschen verklaren dien voor het houweel en den daar uit gevormden ploeg; *Descript. p.* 27. Ik verklaar dien voor het teeken der priesterlijke wijding, dewijl hij zonder uitzondering door Goden, priesters en de tot priesters gewijde koningen, en wel alleenlijk door deze, gedragen wordt.

(†) Dit overwigt der priester-kaste, is, mijns bedunkens, door den godsdienst bewerkt. Van eenen kampstrijd tusschen de beide kasten, die sommige aangenomen hebben, waarin de priesterkaste zou gezegevierd hebben, vinden wij geene zekere sporen.

(‡) Men zie *Planch. Vol. II.* 13. *III.* 34.

Osiris zelf getooid is; en verschijnt hiermede bij feestelijke gelegenheden, bij de plegtige omdragten. Daar, waar de koning zich in het openbaar vertoont (de krijgstogten en gevechten uitgezonderd) is hij altijd door priesters verzeld en omringd. Men herkent hen gewoonlijk aan het glad geschoren hoofd en de lange kleederen. Maar ook even duidelijk schijnt er onder hen eene soort van rang plaats te vinden, die bij de meeste door het hoofddeksel en het fatsoen der kleederen kenbaar wordt. Beide zijn zeer in het oog loopende. De hoofdtooisels (*) duiden nogtans ook niet alleen den rang aan; maar zekere hoofdtooisels schijnen ook bij zekere plegtigheden gebruikelijk te zijn, en met deze te veranderen. De dierenkoppen moeten eenigermate ook tot de hoofdtooisels gerekend worden, waarmede de priesters bij zekere gelegenheden, inzonderheid bij de inwijdingen, verschijnen (†). Het zijn ontwijfelbaar dieren-maskers, namelijk van heilige dieren. De haardragten nu leveren even zulke groote verscheidenheden op. Het is zeer merkwaardig, dat, volgens *Hamilton's* verzekering, eenige derzelve nog tegenwoordig bij de Ababdé in gebruik zijn (‡). Andere zijn zoo kunstig, dat zelfs onze bekwaamste kappers moeite hebben zouden, om dezelve na te bootsen, en nog bij andere is het niet twijfelachtig, dat valsche kapsels of paruiken (§) hier, zoo wel als op de oud-ste

(*) Men vergelijke *Pl. Vol. III.* 67.
(†) Zoo als *Pl. Vol. II.* 13.
(‡) Hamilton *p.* 27.
(§) *Pl. III.* 67. *N°.* 6.

ste Indische gedenkteekenen te Elephante, doch nog veel kunstiger en sierlijker, verschijnen.

Hier wordt nog een ruim veld voor de uitleggers geopend, wanneer zij de godsdienstige voorstellingen van het oude Theben met de beschrijvingen der Joden van hunne heiligdommen, den tabernakel en den tempel en de heilige vaten, vergelijken. Het is hier geenzins de plaats, om deze vergelijking te doen; doch hoe veel, dat dáár beschreven wordt, komt ons hier in de afbeeldingen voor! De arke des verbonds, hier bij de plegtige omdragten gedragen; de cherubim met hunne uitgespreide vleugels; de heilige kandelaars, de toonbrooden, en zooveel dat tot de offeranden vereischt wordt (*). Zelfs in de bouwkunst zal men bezwaarlijk eene zekere gelijkvormigheid miskennen; ofschoon bij de Joden alles slechts volgens eenen verkleinden maatstaf was, en bovendien het gewigtige verschil plaats vondt, dat men niet minder met hout dan met steen bouwde. Aegypte had geenen Libanus met cederbosschen. Nogtans werd ook hout, in de Aegyptische tempels ten minste, tot de sieraden gebruikt, zoo als de mastboomen met derzelver wimpels voor de groote pylonen (†), en het berigt van Herodotus van de houten kolossen der opperpriesters in het heiligdom van Theben (‡), (waarschijnlijk kolossale karyatiden-pilasters) bewijzen. En welke kunstwerken van erts, wanneer wij de vergelijking met den kleineren Joodschen tempel tot

(*) Men zie b. v. *Pl. Vol. II.* 44.
(†) Men zie *Pl. Vol. III.* 57.
(‡) Herod. *II.* 143.

tot eenen grondslag nemen, moeten deze kolossale tempels der Aegyptenaren verfraaid hebben; van de ontzaggelijke dubbele deuren der pylonen, tot aan het binnenste heiligdom! Welk eene nieuwe beschouwing van wonderen zou zich hier eerst aan ons voordoen, had de tijd en de schraapzucht der gekroonde en ongekroonde roovers ons hier iets meer, dan het bloote gevoel van dat gene, wat hier geweest is, overgelaten!

II. FRAGMENTEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN THEBEN.

Wie de bronnen van de geschiedenis der Pharao's en derzelver gesteldheid kent, zoo als zij reeds geschat zijn geworden (*), komt weldra tot de overtuiging, dat wij tot geene doorloopende oordeelkundige geschiedenis van eenen Aegyptischen Staat, vóór den tijd van Psammetichus, ook niet van den voornaamsten en schitterendsten derzelve, van den Staat van Theben, geraken kunnen. Het is waar, de dynastiën van Manetho mogen niet op denzelfden trap met de dynastiën der Indiërs geplaatst worden. De Aegyptische priesters streefden ten minste naar eene bepaalde tijdrekening; hunne geschiedkundige opgaven zijn, zoo veel wij weten, volstrekt niet uit de dichters afgeleid; want het heldendicht was nooit in Aegypte te huis; of het bepaalde zich alleenlijk tot eenige geschiedkundige liederen; dezelve waren uit hunne heilige schriften geput. Wij mogen daarom niet, even als

(*) Men zie boven *bladz.* 208. en de *bijlage III.*

als bij de Indiërs, de hoop opgeven, om nog tot eene verdere geschiedkundige zekerheid te geraken; wanneer men met de uitlegging der opschriften op de gedenkteekenen verder gevorderd is. Hadden wij het werk van den priester Manetho in deszelfs geheel, zoo zou ons dit tot eenen grondslag dienen; doch de onvolledige uittreksels uit hetzelve zijn nog daarenboven door de fouten der afschrijvers in de jaargetallen zoo zeer verward, dat wij daarop ten minste geene doorloopende geschiedenis bouwen kunnen. Men verwachte dus geene nieuwe proef tot rangschikking zijner dynastiën; (wat hierover met eenige waarschijnlijkheid gezegd kon worden, is sedert *Marsham* en *Gatterer* reeds gezegd;) hetwelk ook bovendien niet tot het plan van het onderhavige werk behoort. Wij zullen ons bepalen tot de zamenstelling van dat gene, wat wij uit het schitterende tijdvak van dezen Staat weten, zoo als wij dit reeds in de gedenkteekenen hebben leeren kennen.

Offchoon wij ons tot heden eene doorloopende tijdrekening der geschiedenis van dezen Staat ontzeggen moeten, zoo vordert het toch eene algemeene bepaling, in welke tijden het schitterende tijdvak van Theben valt. Wij kunnen dit nog niet van de gedenkteekenen afleiden, dewijl zij ons over het algemeen nog geene jaargetallen aanbieden, maar toch uit de berigten der schrijvers, in verband gebragt met de gedenkteekenen, in zoo verre hunne bouworde, en namen hunner bouwers, die men op dezelve leest, eenige opheldering geven. De meer naauwkeurige tijdsbepaling hangt echter van de bepaling van twee koningen af; van Sesostris, of,

zoo

zoo als hij volgens Manetho's getuigenis ook genoemd wordt, van Ramefes of Ramesfes, eenen naam, dien hij fteeds op de gedenkteekenen draagt; en van Sifak, eenen tijdgenoot van Rehabeam, wien de jaarboeken der Joden kennen, en waarop ik onder terugkomen zal. De verwisfeling van beide, waartoe geen andere grond aanwezig was, dan dat men den naam van Sefostris in de jaarboeken der Joden vinden wilde, heeft niet weinig verwarring in dit onderzoek te weeg gebragt.

Alle berigten der Grieken komen hierin overeen, dat zij het tijdvak van Sefostris boven den tijd van den Trojaanfchen oorlog, dus over de 1200 jaren vóór Christus, doen opklimmen (*). Wij kunnen dus nog eene fchrede verder gaan. Wij hebben eene voldoende getuigenis, dat Sefostris niet alleen vóór dit tijdvak, maar nog vóór den tijd van Minos leefde. Dit zegt ons Aristoteles (†), die hem *veel ouder dan Minos noemt*. Kan nu het tijdvak van dezen niet later, dan omtrent 1400 v. Chr. gefteld worden, zoo volgt hieruit, dat men dat van Sefostris op het minfte 1500 v. Chr. aannemen kan. Eene meer naauwkeurige bepaling naar enkele jaren, of zelfs tientallen van jaren, zal hier wel niemand verwachten. Maar nu was deze Sefostris of Ramesfes de eerfte koning in de negentiende dynastie (‡); en

(*) De plaatfen bij Diod. *I.* 66. 71. Strab. 1115. 1118. *enz.* zijn bijeenverzameld door Zoëga *de Obeliscis*, *p.* 578. *Not.* 15. *cf. p.* 600 *etc.*

(†) Aristot. *Pol. VII.* 10. πολὺ ὑπερτείνει τοῖς χρόνοις τὴν Μίνω βασιλείαν ἡ Σεσώστριος.

(‡) Hier fchijnt eene tegenftrijdigheid te ontftaan, dewijl

en reeds de voorgaande achttiende, die uit veertien koningen bestond, omvat in de laatste helft eenige luisterrijke regeringen, zoo als die van Thutmosis, Amenophis en andere, die gezamenlijk meer dan eene eeuw omvatten. Dien ten gevolge kunnen wij het begin van het schitterende tijdvak van het Thebaische rijk, alwaar deszelfs gebieders, sedert de verdrijving der herderkoningen, geheel Aegypte regeerden, niet veel later, dan 1700 jaren vóór Chr.

wijl Manetho reeds eenen Sesostris in de twaalfde dynastie plaatst, en wel met eene bijvoeging, die blijkbaar op den Sesostris van Diodorus en Herodotus betrekking heeft; waaruit volgen moest, dat hij niet de Ramesses uit de negentiende dynastie zijn kon. De plaats is de volgende: *Sesostris annis XLVIII., quem quatuor cubitorum, et palmarum trium duorumque digitorum procerum fuisse dicunt. [Hic annis novem totam Asiam subegit, Europaeasque partes usque ad Thraciam, atque ubique monumenta, quarumcunque gentium potitus est, erexit; fortium quidem virorum formas virili specie, ignavorum vero mulicbribus membris in cippis insculpsit; adeo ut ab Aegyptiis post Osirim habitus sit.]* EUSEB. *Chron. p.* 211. Uit dien hoofde heeft men de geheele twaalfde dynastie voor tusschengeschoven willen verklaren. Doch er is zulk een geweldig middel niet noodig. Want het is onlochenbaar, dat de door mij in *parenthesis* geplaatste woorden een bijvoegsel zijn, uit Herodotus en Diodorus geput, hetwelk van de kantteekening in den tekst gekomen is. Wij kunnen dit des te zekerder beweren, dewijl wij uit IOSEPH. *p.* 1039. weten, dat Manetho, wel verre van uit Herodotus te putten, hem bij iedere gelegenheid tegenspreekt. — Maar dat in de twaalfde dynastie reeds een Sesostris voorkomt, kan niets bevreemdend zijn, vermits ook andere namen van koningen dikwijls wederkeeren.

Chr. plaatsen, en, als wij het tijdvak der krijgstogten en veroveringen der Aethiopische koningen, Sabako en Tirhako, volgens de bepalingen, door ons in het vorige deel gegeven (*), die uit de vergelijking met de Joodsche geschiedenis duidelijk zijn, tusschen de 700 tot 800 jaren vóór Chr. veronderstellen moeten, zoo hebben wij bijna de ruimte van tien eeuwen, gedurende welke deze gedenkteekenen oprezen, welker daarstelling eene zoodanige tijdruimte vooronderstelde, en gedurende welke het Aegyptische Theben, in overeenstemming met de jaarboeken der Joden en de gezangen van den Ionischen Bard, als de hoofdstad van het magtigste rijk, en het middenpunt der beschaafde wereld, aanwezig was. Maar volgens de opgave van Manetho bedraagt het tijdvak van het begin der achttiende tot aan het einde der vier en twintigste dynastie, die door de voormelde Aethiopische veroveraars omgeworpen werd, 988 jaren, van welke de achttiende, negentiende en twintigste, dynastie van Theben alleen 712 jaren omvatten. Wilde men dus ook de twee volgende dynastiën van Bubastus en Tanis, welker betrekking tot Theben wij niet bepalen kunnen, niet mede rekenen, zoo blijven er nogtans zeven- tot achthonderd jaren over, en de oprigting der vroegste dezer gedenkteekenen tusschen 1600 en 800 vóór Chr., wordt tevens door de geschiedenis en door de namen der Pharao's, die op hetzelve gelezen zijn, bevestigd. Zij naderen alzoo den geschiedkundigen tijd; zij staan reeds op deszelfs grenzen. En schoon wij ook

(*) D. IV. bl. 428.

ook geene verdere bepalingen in het bijzondere wagen te maken; als wij zelfs het toegeven, dat wij misschien eene eeuw te veel of te weinig terugtreden, zoo vervallen toch de vroegere vooronderstellingen, die men op de zinspeling der dierenkringen bouwde, en die gedeeltelijk verscheidene duizende jaren boven deze gedenkteekenen opklimmen moesten, van zelve. En is hiermede niet reeds zeer veel gewonnen? Hier wordt alleenlijk van het tijdvak gesproken, waarin de gezamenlijke Aegyptische Staten onder de regering der Pharao's van Theben en naderhand te Memphis tot één rijk vereenigd waren. Dat niet slechts deze Staten afzonderlijk reeds lang bestonden, leeren ons niet alleen de zeventien reeds voorafgegane dynastiën van Manetho, maar ook de jaarboeken der Joden, niet slechts uit dat gene, wat zij ons van de verblijfplaatsen des volks, maar ook van deszelfs stamvader Abraham, zeggen, toen hij bijna tweeduizend jaren vóór het begin onzer tijdrekening in Aegypte was, en reeds èen rijk in Neder-Aegypte vond, offchoon deze Staat niet zoo beschaafd verschijnt, als ten tijde van Jozef. En wanneer, volgens onze vroegere aanmerkingen, deze Staten aan tempels verbonden waren, zoo kan het niet twijfelachtig zijn, dat de bouwkunst in Aegypte reeds veel ouder was; eene aanmerking, die hierdoor zoo in het oog loopend bevestigd wordt, dat men in de bouwstoffen der nog aanwezige gedenkteekenen zoodanige gevonden heeft, die reeds van vroegere genomen waren, die eene soortgelijke kunst verrieden.

Ik herhaal niet, wat ik reeds bij eene andere ge-

gelegenheid over den oorſprong van Theben, als eene volkplanting van Meroë, gezegd heb. Doch ik mag het als bevestiging hiervan niet onaangemerkt laten voorbijgaan, dat deze oorſprong door eene jaarlijkſche omdragt der priesters met het Ammons-beeld gevierd werd. „ Ieder jaar" zegt Diodorus (*), „ wordt het heiligdom van Ammon over de rivier (dus uit den tempel van Karnak) naar de Libyſche zijde gebragt, en komt eerst na verloop van eenige dagen van daar weder, als keerde de god uit Aethiopië terug." Ik meen dezen togt op een der groote reliefs van den tempel te Karnak afgebeeld te zien (†). Het heilige ſchip van Ammon is hier met deszelfs geheele toerusting op de rivier, en wordt door een ander getrokken. Het is dus op reis. Het moest een der wijdvermaarde feesten zijn, wanneer zelfs, waaraan men in ouden tijd niet twijfelde, Homerus hier op zinſpeelde, als hij de reis van Zeus naar de Aethiopers, en zijne afwezendheid van twaalf dagen vermeldt (‡). Dat dergelijke bezoeken der koloniegoden bij die der moederſteden gewonelijke en zekere bewijzen der afſtamming waren, is uit de geheele oudheid bekend. De vormen waren alleenlijk verſchillende, terwijl zij, nu eens zoodanige plegtige omdragten, dan eens door plegtige gezantſchappen geſchiedden.

Het

(*) Diod. *I. p.* 110. (†) *Descript. Tab. III.* 33.

(‡) *Il. I.* 423. „ Zeus is gisteren naar den Oceaan tot de voortreffelijke Aethiopers ten gastmaal vertrokken, vergezeld door al de goden, en hij zal op den twaalfden dag op den Olympus terugkeeren." D.

V. V

Het is zeker onmogelijk, om het tijdstip der grondvesting van Theben te bepalen; doch voor den hoogen ouderdom ontbreekt het aan geene bewijzen. Indien ten tijde van Abraham de Aegyptische beschaving zich reeds naar de Delta uitgebreid had, dan moet die van Opper-Aegypte veel verder terug treden. Volgens het berigt van Diodorus, was de aanleg van den eersten Ammons-tempel ouder, dan de aanleg der later gebouwde stad (*); en zelfs in de muren van den alouden tempel te Karnak heeft men wederom soortgelijke oudere bouwstoffen gebruikt gevonden (†). Derhalve klimt deze Staat vele jaren boven Abraham's tijd op; dit wordt zoo wel bevestigd door de opgaven van Manetho, als door het getal koninklijke graven, dat volgens Strabo zeven en veertig bedroeg. Zij geven, door elkanderen twintig jaren op eene regering gerekend (‡), bijna duizend jaren. Manetho heeft voor de achttiende dynastie, welker begin tusschen de 1700 en 1600 jaren valt, reeds vijf dynastiën van Theben, de elfde, twaalfde, dertiende, vijftiende en zestiende, welker during gezamenlijk wel 1200 jaren beloopt, en die dus omtrent 2800 jaren voor het begin onzer tijdrekening terug gaan. Met deze bepalingen moeten wij ons zoo lang vergenoegen, tot dat nieuwe ontcijferingen van de opschriften der gedenkteekenen ons meer zekere zullen geleverd hebben.

Over-

(*) Diod. *I.* 4.
(†) *Descript. p.* 269.
(‡) In Frankrijk hebben van Hugo Capet tot op heden, in 840 jaren, vijf en dertig koningen geregeerd.

Overeenkomstig ons doel trekken wij uit de achttiende (*) en volgende dynastiën van Manetho, tot dat Sabako Aegypte onder het Aethiopische juk bragt, slechts die Pharao's, die zich door hunne daden en door hunne gedenkteekenen vereeuwigd hebben. Het opschrift te Abydus, hetwelk Caillaud afgeschreven heeft, klimt alzins tot in de zestiende dynastie op; doch het geeft ons alleenlijk de titels, en niet de namen der koningen (†).

Manetho begint de achttiende dynastie met *Amosis* of *Thutmosis*; echter de eerste, wiens naam men tot heden op de gedenkteekenen vond, is de derde uit deze dynastie, Amenophis I. Maar dewijl verscheidene dezen naam droegen, blijft het slechts eene waarschijnlijke gissing, dat hij het en geen latere is. Doch Champollion meent het uit zijne legende der koningen met zekerheid te kunnen beweren (‡). Men vindt zijnen naam op den grooten tempel te Karnak; doch zijne heerschappij moet zich ook reeds over de grenzen van Aegypte uitge-

(*) De 18e dynastie bij Manetho volgens Eusebius *p.* 215. omvat veertien koningen: Amosis 25 j. Chebron 13 j. Amenophis 21 j. Misphramuthosis 25 j. Thutmosis 9 j. Amenophis II. 31 j. Orus 28 j. Achencheres 16 j. Onder zijne regering wordt de uittogt van Mozes gesteld. Acheres 8 j. Cherres 15 j. Armais (Danaus) 5 j. Ramesses, die ook Aegyptus genoemd wordt, 68 j. Amenophis III. 40 j. — De 19e dynastie van vijf koningen: Sethos (Sesostris) 55 j. Rampses 66 j. Amenceptes 8 j. Amnemenes 26 j. Thuoris (de Polybus van Homerus) onder wien de verwoesting van Troje plaats vondt, 7 jaren.

(†) Champollion *Precis p.* 245.

(‡) Champollion *p.* 240.

geftrekt hebben; want zijn naam en zijne titels komen ook reeds voor op de Nubifche gedenkteekenen, in het heiligdom des tempels te Amada boven Syene (*).

De vierde koning dezer dynastie bij Manetho *Misphramuthofis;* of veel meer Misphra Thutmofis (†). Volgens het berigt van Jofephus, uit Manetho getrokken (‡), gelukte het hem, om de Hykfos tot aan de Aegyptifche grenzen te verdrijven, terwijl hij hen in hunne vesting Avaris infloot en die belegerde. Zijn naam en zijne titels zijn op de gedenkteekenen tot hiertoe niet zigtbaar geworden.

Zijn zoon *Thutmofis* volgde hem op. Dezen gelukte het, om de Hykfos geheel te verdrijven, terwijl hij hen in hunne vesting tot een verdrag noodzaakte, ten gevolge waarvan zij Aegypte ruimen en naar Syrië terug trekken moesten (§). Zijnen naam en zijne titels vindt men insgelijks op den tempel te Amada, dien hij moet voltooid hebben (*). Ook onder zijne regering moet dus de heerfchappij over Nubië, ten minfte over een gedeelte van hetzelve, voorgeduurd hebben.

Vermaarder dan hij werd zijn opvolger *Amenophis II.*, de zevende koning der dynastie, die volgens Manetho een en dertig jaren regeerde. „ Deze," zegt hij, „ is het, dien de Grieken Memnon heten, wiens ftandbeeld geluid gaf." De waarheid dezer opgaaf kan niet in twijfel getrokken worden, dewijl zij door uitdrukkelijke getuigenisfen bevestigd wordt.

(*) Champollion *l. l.*
(†) Champollion *p.* 246.
(‡) Joseph. *p.* 1040.
(§) Joseph. *p. l. l.*
(*) Champollion 241.

wordt. „De Thebers beweren" zegt *Pausanias* (*), „dat de kolosfus geenzins Memnon, maar Pamenophis, éénen der inlandfche koningen, voorftelde." Hetzelfde bevestigt insgelijks een opfchrift, dat men nog heden op het ftandbeeld vindt. „Ik P. Balbinus heb de goddelijke ftem van Memnon of Phamenophis gehoord (†)." De regering van dezen Amenophis valt dus in den tijd, die het naast op de geheele verdrijving der Hykfos volgde; waarin Aegypte aan zich zelve en zijne wetten terug gegeven was. De oude godsdienst des lands, de eerdienst van Ammon en zijne tempelgenooten, werd in deszelfs vollen luister weder herfteld, federt de vreemdelingen verdreven waren. De meer dan dertigjarige regering van dezen koning gaf hier den tijd toe. Daarom heet hij ook in zijne titels, „de door Ammon beminde (‡);" en zelfs zijn naam geeft iets dergelijks te kennen (§); want den naam van goden afteleiden, of daarmede te verbinden, was in Aegypte de heerfchende gewoonte, niet alleen bij de koningen, maar insgelijks voor bijzondere perfonen (*). Op deze wijze zal het ons ook zeer duidelijk worden, wanneer onder deze vorften het tijd-

(*) Ἀλλὰ γὰρ οὐ Μέμνονα οἱ Θηβαῖοι λέγουσι, Φαμένωφα δὲ εἶναι τῶν ἐγχωρίων, οὗ τοῦτο ἄγαλμα ἦν, PAUSAN. *p.* 101.

(†) Ἔκλυον αὐδήσαντος ἐγὼ Πούβλιος Βαλβῖνος φωνὰς τὰς θείας Μέμνονος ἢ Φαμένωφ. Het *ph* is het koptifche lidwoord.

(‡) CHAMPOLL. *p.* 237. (§) CHAMPOLL. *p.* 238.

(*) Zoo als Petammon, Petofiris enz., even als de Hoogduitfche namen van Gottlieb, Ehregott en andere. CHAMPOLL. *p.* 109.

tijdperk der groote tempelbouwing en de daarmede gepaard gaande aanleggen begint. Dit getuigt een aantal opschriften met zijne namen en titels, niet alleen in Theben, maar tot diep in Nubië, dat insgelijks aan zijnen schepter moet onderworpen geweest zijn. Wij leeren hieruit, dat hij het groote heiligdom, zoo wel als de oudste gedeelten van het paleis te Luxor in Theben, grondvestte (*). Dikwijls vindt men zijnen naam, zoo als dit te verwachten is, op de puinhoopen van het Memnonium, zelfs op een standbeeld, dat Belzoni aldaar gevonden heeft. Hij was niet minder de stichter des tempels van Ammon-Chnubis op Elephantine, en heet deswege ook daar, „ de door Cneph of Chnubi beminde (†)." Ook heeft men zijnen naam gevonden in één der koninklijke graven, het alleen westelijk gelegene, en mag het dus als een bewijs aannemen, dat dit zijn praalgraf was. Maar hij moet ook een veroveraar geweest zijn, en zijn gebied tot aan de zuidelijke grenzen van Nubië uitgestrekt hebben. Want ook in den zuidelijksten tempel dezes lands, dien van Soleb, ziet men zijne koningslegende met reliefs van gevangenen uit verschillende natiën (‡).

Onder zijne opvolgers schittert echter bovenal de naam *Rameses* of *Ramesses*. Doch er zijn vier Pharao's, die denzelven dragen, waarvan de twee eerste tot de achttiende, en de derde en vierde tot de negentiende dynastie behooren. De *eerste* van de-

(*) Champoll. *p.* 237.
(†) Champoll. *p.* 238.
(‡) Champoll. *p.* 239. Zie in het vorige deel bladz. 377.

dezen naam (*) werd reeds na eene regering van vijf jaren door zijnen broeder verdreven; hij moet *Danaus* geweest zijn, die de volkplanting naar Argos naar Peloponeſus voerde.

Op hem volgt zijn broeder *Rameſſes II.*, wiens acht en zestigjarige regering éénе der merkwaardigſte werd. Hij draagt den bijnaam van *Miammun* „ den Ammon beminnende," in tegenoverſtelling van het bijſchrift: De door Ammon beminde. Hij was de ſtichter van het paleis te Medinat-Abu in Theben (†); en de veldſlagen, die aldaar op de wanden afgebeeld zijn, ſtellen het buiten twijfel, dat hij ook krijgsman en veroveraar geweest is. Onder de koninklijke graven behoort hem het vijfde; in hetzelve bevond zich de ſarcophaag uit rood graniet, welks dekſel met de beeldtenis en de levensbeſchrijving des konings zich thans in het Muſeum te Cambridge bevindt (‡).

Zijn opvolger, de laatſte koning uit de achttiende dynastie, was *Amenophis*, wien Manetho eene regering van veertig jaren toekent. Volgens het bovenſtaande is hij de *derde* van dezen naam. Maar zijne regering was niet zoo gelukkig en ſchitterende, als die van zijnen voorgangeren. De Hykſos beproefden eenen nieuwen inval in Aegypte. Amenophis geloofde hun niet te kunnen wederſtaan; hij verborg zijnen vijfjarigen zoon Rameſſes bij eenen vriend, en trok zelf naar Aethiopië, welks koning hem cijnsbaar en zijn bloedverwant was. Hier

(*) Zijn naam is in *Armais* en *Armes* verminkt.

(†) Champollion *p.* 227.

(‡) Champollion *p.* 228.

Hier verzamelde hij zijne magt; trok weder op Aegypte aan, en, door zijnen zoon en opvolger ondersteund, verdreef hij de veroverende herders (*). Hierdoor werd op nieuw het schitterende tijdperk voorbereid, dat onder zijnen opvolger invallen zoude; en waarschijnlijk ligt hierin de grond, waarom Manetho de achttiende dynastie met hem eindigt.

Zoo komen wij tot den grootsten in den rij der Pharao's, met wien de *negentiende* dynastie begint; wiens naam *Sethosis*, *Seforsis*, *Sesostris*, bij Manetho niet minder, dan bij Herodotus en Diodorus, vermaard is. Doch onder dezen naam komt hij op de gedenkteekenen niet voor; maar draagt aldaar den naam van *Ramesses*. Dat hij echter beide namen droeg, zegt Manetho zelf (†), en ook andere schrijvers getuigen, dat de zoon van Amenophis Ramesses heette (‡). Sesostris is de naam, die bij voorkeur aan den grooten koning van Aegypte gegeven wordt; de verhalen van hem worden, volgens de getuigenis van Diodorus, zelfs dichterlijk opgesierd (§), en wij zullen derhalve zijne geschiedenis niet anders kunnen aanmerken, dan eene door de priesterverhalen opgesierde dichterlijke geschiedenis. Maar dat zij daarom geene verdichte geschiedenis was, dat Sesostris, of *Ramesses de groote*, zoo als wij hem met onderscheiding van zijne naam-

(*) JOSEPH. *p.* 1041.

(†) JOSEPH. *p.* 1053. *Τὸν δὲ υἱὸν Σέθων, τὸν καὶ Ῥαμέσσην ὠνομασμένον.* CHAMPOLLION *p.* 227. *cf.* TACIT. *Annal. II.* 61.

(‡) Namelijk CHAEREMON in zijne Aegyptische geschiedenis. *cf.* JOSEPH. *p.* 1057.

(§) DIOD. *I. p.* 62.

naamgenooten met regt noemen kunnen, geen denkbeeldig wezen, maar veel eer een geschiedkundige persoon is, heeft geene voorloopige herinnering van nooden. Nogtans indien de vraag gedaan wordt, hoe veel van zijne geschiedenis geschiedkundig is, en hoe veel niet? dan wordt zulks buiten kijf het beste door de gedenkteekens beantwoord, niet alleen die binnen Aegypte, maar ook die, welke hij als gedenkteekens zijner krijgstogten in vreemde landen oprigtte, en die wij gedeeltelijk nog heden door eigene beschouwing kennen. En in welk eene schoone overeenstemming verschijnen hier de gedenkteekenen niet met de geschiedenis, wanneer de nieuwste ontcijferingen leeren, dat de naam van geenen der Pharao's zoo veel en zoo uitgebreid op dezelve voorkomt, dan de naam en de titels van Ramesses den Grooten; „ bemind, bevestigd door Ammon, de zoon van den Zonnengod, de regeerder des gehoorzamen volks," gelijk hij dikwijls op dezelve genoemd wordt.

Herodotus, die zijne berigten bij de priesters te Memphis inwon, roert bij Sesostris, even als bij de andere door hem vermelde Pharao's, slechts de geschenken aan den tempel van Phtha in deze hoofdstad aan; zij bestonden in zes ontzaggelijke kolossale standbeelden; twee, die hem en zijne gemalin voorstelden, ieder van dertig ellen, en vier zijner kinderen, ieder van twintig (*). Maar volgens de berigten van Diodorus liet hij vele groote gebouwen oprigten, terwijl hij in de Aegyptische ste-

(*) Herod. *II.* 108.

ſteden tempels ſtichtte voor de huis-goden, die daarin vereerd werden. Inzonderheid ſchijnt Theben rijkelijk door hem bedacht te zijn. Twee naaldzuilen, ter hoogte van honderd en twintig ellen, met registers zijner ſchatten en der overwonnene volken, werden vóór den tempel van Ammon geplaatst; doch aan denzelven was een nieuw ontzaggelijk orakelſchip van cederhout, uitwendig verguld en inwendig verzilverd, geſchonken (*). Deze kostbaarheden zijn ſedert lang verloren gegaan; doch zijn naam leeft nog op vele der gedenkteekenen van Theben. Men ziet denzelven op verſcheidene gedeelten van het groote paleis te Karnak; inzonderheid op de ontzaggelijke zuilen in de hiervoren beſchrevene reuzenzaal, die bijna geheel zijn werk ſchijnt geweest te zijn (†). Niet minder op de groote pylonen en de zuilen op het eerſte plein van het paleis te Luxor, even als op de ééne zijde der naaldzuilen aldaar; (de andere prijkt met de levensbeſchrijving van Thutmoſis;) eindelijk bijna op alle deelen van het zoogenaamde praalgraf van Oſymandyas; hetwelk dus, hoezeer niet geheel, toch zeker grootendeels, zijn werk was (‡); doch buiten Theben op het paleis van Abydus, op den Flaminiſchen naaldzuil te Rome, en op vele andere gedenkteekenen. Maar ook Nubië is vol van dezelve. Bijna op alle deelen

(*) Diod. *p.* 67.

(†) Champollion *p.* 220.

(‡) Men zie *boven bladz.* 236. Manetho heeft den naam van Oſymandyas in het geheel niet, even min ook Herodotus.

len der groote tempels van Ipsambul, van Kalabsche, van Derri en Sebua, vindt men zijnen naam en de voorstelling zijner daden (*). Welk een reuzengeest moest het zijn, die zoodanige reuzenwerken in zulk eene menigte voortbragt!

De krijgstogten en overwinningen van Ramesses den Grooten zijn gedeeltelijk zeker; doch ten deele enkel meer of min waarschijnlijk. Tot de eerste reken ik, waar gedenkteekenen en schrijvers overeenstemmen; tot de laatste, waar wij alleenlijk de berigten van schrijvers hebben. Het is ontwijfelbaar, dat hij zich in de overwonnene landen gedenkteekens oprigtte; of ook die, welke er reeds bestonden, tot het voorstellen zijner daden gebruikte.

Als zijne eerste onderneming, nadat Arabië, dat is, het oostelijke bergachtige land van Aegypte, onder zijnen schepter gebragt was (†), vermeldt Herodotus zijnen zeetogt op de Arabische golf en op de Indische zee (‡). Volgens het berigt der priesters, was hij, zoo als Herodotus zegt, de eerste, die met eene vloot van oorlogsschepen de Arabische golf en de Indische zee bevoer. Men zal de waarheid van dit verhaal niet meer in twijfel willen trekken, daar wij uit de gedenkteekenen weten, dat de Pharao's op deze zeeën eene zeemagt onderhielden. Dat hunne veroveringen zich tot de kusten bepaalden, blijkt reeds duidelijk door de uitdrukking van Herodotus; en wie den beperkten omvang en de gesteldheid der Indische zee met hare menigvuldige eilanden en afwisselende winden kent,

(*) CHAMPOLLION *Precis p.* 220. (†) DIOD. *I. p.* 63.
(‡) HEROD. *l. l.*

kent, kan er niets onwaarschijnlijks in vinden, dat deze togten tot aan de kusten van het schiereiland aan deze zijde gingen, zoo als Diodorus het uitdrukkelijk zegt; hetwelk ook door de kleederdragten der vijanden schijnt bevestigd te worden (*).

Het zekerste is de onderwerping van Aethiopië. Wel wordt uit het bovenstaande duidelijk, dat een gedeelte van hetzelve reeds vroeger onder de regering der Pharao's, of ten minste in verbindtenis met dezelve, stond, en als er bij Herodotus gezegd wordt, dat hij de eenige Aegyptische koning geweest is, die over Aethiopië regeerde, zoo moet hierdoor buiten kijf *geheel* Aethiopië, en dus ook het zuidelijkste gedeelte of *Meroë*, verstaan worden. „ Hij overwon," zegt Diodorus, „ de Aethiopers, die naar het zuiden woonden, en dwong hen hem schattingen te betalen in ebbenhout, goud en olifantstanden (†)." De gedenkteekenen bevestigen dit. De zoo merkwaardige reliefs te Kalabsche, welker afbeelding wij aan den heer Gau schuldig zijn, en die reeds in het *vorige deel* door mij beschreven en opgehelderd zijn (‡), zouden dit ten duidelijkste leeren; al ware het ook, dat Champollion niet sedert hier de levensbeschrijving van dezen koning gevonden had. Niet alleen de slag en de overwinning zijn hier voorgesteld, maar ook het aanbrengen van den buit en der schattingen. De gevangene koningin, van hare sieraden beroofd, aan welke zich

(*) Men zie *boven bladz.* 287. De beschrijving van den zeeslag.

(†) Diod. *I. p.* 64.

(‡) *Bladz.* 367.

zich hare beide zonen in eene smekende gestalte vasthouden, bidt den overwinnaar om genade (*).

Wij zien de schattingen, die Diodorus vermeldt, in elpenbeen, goud en eene menigte ebbenhout; tamme en wilde dieren, apen en vogels van allerlei soort; ja zelfs de giraffen uit het binnenste van Afrika worden aangevoerd. Was het mogelijk, om den omvang der overwinningen sprekender te kennen te geven?

Strabo geeft ons nog eene andere getuigenis, die tevens den overwinningstogt te land en ter zee en deszelfs omvang bewijst, als hij zegt (†): „ Aan den smallen ingang van den Arabischen zeeboezem ligt het stadje Deira, door Ichthyophagen bewoond. Hier moeten gedenkzuilen van den Aegyptischen Sesostris, die het eerst het land der Troglodyten onderwierp, met heilig schrift staan, die zijnen overtogt naar Arabië vermelden." En op eene andere plaats (‡): „ Hij trok door geheel Aethiopië tot aan het kaneelland, en nog heden toont men aldaar zijne gedenkzuilen met opschriften" Gelukt het eenen nieuwen reiziger, naar deze plaatsen, of ook naar de Oud-Aegyptische haven van Adule te

(*) Ik heb in het vorige deel de verschijning der gevangene koningin daaruit opgehelderd, dat in Meroë ook koninginnen regereerd hebben. Doch men heeft niet noodig zoo ver te gaan. Op het voorafgaande relief is de vermoording van den gevangenen koning door den overwinnaar voorgesteld. Het was dus natuurlijk, dat zij als weduwe verscheen.

(†) STRAB. *p.* 1114. Zijn berigt is hoogstwaarschijnlijk uit het geschrift van *Agatharchides* over de Roode zee ontleend. (‡) *p.* 1138.

te komen, — waarom zouden wij dan niet hopen mogen, om deze gedenkteekenen nog eens te zullen wedervinden?

Het valt moeijelijk, om over de krijgstogten van den Aegyptischen overwinnaar naar Azië en naar Europa iets bepaalders te zeggen; ook hier is Herodotus buiten kijf onze zekerste leidsman. Hij zag de door hem gestichte gedenkzuilen met het heilige Aegyptische schrift. Al wilde men deze ook niet voor het werk van Sesostris erkennen, zoo waren zij toch zeker door eenen Aegyptischen veroveraar opgerigt; want in de beoordeeling van het schrift kon Herodotus niet dwalen. Maar wij kennen geenen anderen der Pharao's, wien dergelijke krijgstogten toegekend worden. Herodotus zag zelf en beschrijft deze gedenkzuilen het eerste in Palaestina (*); verder twee rotsgedenkteekenen in Klein-Azië, waarvan hij de plaats naauwkeurig opgeeft; het afbeeldsel van eenen gewapenden man in eene Aethiopische en Aegyptische wapenrusting met een opschrift in hieroglyphen op de borst: „ Ik heb dit land ingenomen." Voorts zag men zijne gedenkteekenen in Thracië (†), maar verder ook niet, want hier was hij terug gekeerd. Ook moet hij aan de rivier Phasis gekomen, en bij deze gelegenheid de Aegyptische volkplanting te Colchis gesticht zijn. Wat wij uit deze berigten met zekerheid kunnen afleiden, is, dat zijne togten Syrië en Klein-Azië omvatteden en tot Thracië gingen. Wij kennen om dezen tijd in het westelijke Azië nog geen groot

(*) Herod. *II.* 106.
(†) Herod. *II.* 103. 104.

groot rijk; de oorſprong van het Asſyriſche valt, volgens Herodotus, eerst een paar eeuwen later in (*). Wat zou den veroveraar dus hier hebben kunnen ophouden?

De krijgstogten in het oostelijke Azië, die tot Bactrië en Indië zouden gegaan zijn, mogen grootendeels in het rijk der verdichting te huis behooren. Doch iets geſchiedkundigs, dat de gedenkteekenen opleveren, ligt hierbij ten grondſlag. Eene der voorſtellingen, die het meeste in deze tafereelen herhaald wordt, is de overtogt eener rivier, met eene vesting, die door eene vlakte loopt; welke de Aegyptenaren met geweld aan de verdedigers ontnemen (†). Het kan de Nijl niet zijn; het tooneel is blijkbaar niet in Aegypte. Het komt ons het waarſchijnlijkſte voor de Euphraat te wezen. Zijn kronkelende loop door de vlakte komt het meeste met de plaats overeen. De verdedigers zijn, volgens hunne kleeding en baarden te oordeelen, onmiskenbaar Aziaten. Is het een aanval op Babylon? Of beſtond er destijds een Perzisch-Medisch rijk, dat zich tot daarhenen uitſtrekte? zulks is ons onbekend. Maar blijkbaar was deze overtogt der rivier één der groote krijgsbedrijven, welker aandenken door gedenkteekenen moest in ſtand gehouden worden. En het rijke Babylonië kon wel eenen veroveraar uitlokken! Intusſchen hebben deze veroveringen bezwaarlijk duurzaam kunnen zijn; want anders zou de nakomelingſchap aldaar, even als in Nubië, Aegyptiſche gedenkteekenen gevonden hebben.

De

(*) Omtrent 1230 v. Chr. (†) Zie boven bladz. 293.

De zoon en opvolger van Ramefes den Grooten heet, volgens Herodotus, wel *Pheron;* doch Diodorus berigt uitdrukkelijk, dat hij den naam van zijnen vader zou aangenomen hebben, en dit wordt door Manetho bevestigd, bij wien hij *Rampfes* heet. Hij geeft hem eene regering van zesenzestig jaren; doch het was eene vreedzame regering; want de oorlogzuchtige geest des vaders was, volgens Diodorus, niet op hem overgegaan (*); maar wel naar het fchijnt de zucht tot bouwen; want zijne levensbefchrijving wordt ook op de gedenkteekenen gevonden. Hij heet: „ De door Ammon bevestigde;" niet die door Ré, den Zonnegod, zoo als de vader. Champollion leest zijnen naam en zijne titels op de kleine zuilen in de reuzen-zaal van Karnak, die hij voltooid fchijnt te hebben (†). Het was wel geheel in den geest zijner eeuw, dat op de regering van eenen magtigen veroveraar eene zoodanige, als die van zijnen zoon, volgde, even als Salomo's regering op die van David!

Volgens dit alles moet het fchitterende tijdvak van het koninklijke Theben tusfchen de 1300 en 1500 jaren voor het begin onzer tijdrekening invallen. Van de twee eerstvolgende opvolgers noemt Manetho ons flechts de namen; en als hij van den derden, *Thuoris*, wien Homerus Polybus noemt, fpreekt, zoo ftemt dit ook met onze tijdrekening in, welke dezen oorlog aanftonds na 1200 plaatst. Met dezen Thuoris eindigt de negentiende dynastie. Van de twintigfte, die onder twaalf koningen honderd twee en zeventig jaren duurde, zijn in de uit-

trek-

(*) Diod. *I. p.* 69. (†) Champollion *p.* 232.

trekfels uit Manetho niet eens de namen, en van de koningen der een en twintigfte, gedurende honderd en dertig jaren, alleenlijk de namen bewaard gebleven (*).

Sefonchofis, de eerfte koning uit de twee en twintigfte dynastie, is voor ons wederom belangrijk, waarin Champollion den *Sifak* uit de Joodfche jaarboeken herkent (†). Zijn naam Schefchonk, benevens zijnen titel „de door Ammon bevestigde" leest men op éénen der pilaren van het eerfte groote plein met zuilen in het paleis te Karnak; en wat de juistheid dezer lezing nog meer bevestigt, de naam van zijnen zoon en opvolger *Oforthon*, volgens de registers van Manetho, oogenblikkelijk daar nevens. De overeenkomst der namen Schefchonk en Sifak is zeer gewigtig, dewijl zij ons eene vaste tijdsbepaling geeft. Sifak was de tijdgenoot van Rehabeam, den zoon en opvolger van Salomo. In het vijfde jaar van Rehabeam's regering (970 j. vóór Chr.) verfpreidde hij den oorlog over geheel Palaestina (‡), nam Jeruzalem in en plunderde het. Volgens de befchrijvingen der Joden moet de Aegyptifche Staat destijds nog zeer magtig geweest zijn; want er wordt van Sifak gezegd, dat hij kwam met twaalfhonderd krijgswagens, zestig duizend ruiters, en eene ontelbare menigte voetvolk, beftaande uit Aegyptiërs, Libyers, Troglodyten en Aethio-

(*) Zij heten *Smendis* 26 j. *Pfufennus* 41 j. *Nephercheres* 4 j. *Amenophtis* 9 j. *Ofochor* 4 j. *Pfinnaches* 9 j. *Pfufennes* 35 j. EUSEB. *p.* 217.

(†) CHAMPOLLION *p.* 205.

(‡) 2 *Chron.* 12. *v.* 2.

Aethiopers. Zijn rijk moet zich dus nog over al deze landen, verre buiten de Aegyptische grenzen, uitgestrekt hebben; maar in de eeuw, die het naast op deze volgde, moet deze grootheid gezonken zijn; waartegen de magt der gebieders van Meroë onder de dynastie van Sabako, die tusschen 700 en 800 j. vóór Chr. niet alleen over Aethiopië, maar ook over Theben, regeerde, steeg, dewijl volgens het berigt van Manetho Pharao Bochoris, die alleen bij hem de vierentwintigste dynastie vervult, door Sabako van den troon gestooten, gevangen genomen en levendig verbrand werd (*).

Omtrent dezen tijd, dus ongeveer 800 j. vóór Chr., eindigt het tijdvak van de grootheid en den luister van Theben, nadat het bijna acht eeuwen geduurd had. Het tijdvak van den grooten veroveringstogt, inzonderheid naar Azië, schijnt zich alleenlijk tot de twee of drie eeuwen te bepalen, die het eerste op de verdrijving der Hyksos volgen; want, voor zoo veel wij weten, strekte de togt van Sisak zich niet verder uit, dan over het naburige Palaestina. Maar de heerschappij over Aethiopië, ten minste de noordelijke helft, of het tegenwoordige Nubië, draagt de sporen eener duurzame onderwerping. Wij zullen daarna in staat zijn, om den *omvang* en de grenzen des rijks van Theben, met uitzondering der alleenlijk voorbijgaande overwinningen, naauwkeuriger te bepalen.

Welk eenen omvang de togten van eenen Sesostris ook mogen gehad hebben, zoo hebben wij toch geen bewijs, dat de regering der Pharao's in Azië

van

(*) *Manetho ap. Euseb. p.* 218.

van eenigen duur geweest is. Dat dezelve somwijlen ook Syrië, misschien ook Babylonië, omvatteden, wordt niet ontkend. Doch waren dezelve in de binnenlanden van Azië duurzaam geweest, dan zouden de Joodsche jaarboeken ons de berigten dienaangaande hebben moeten bewaren. Intusschen moet Arabia Petraea, ten minste gedeeltelijk, Aegyptisch geweest zijn. Dit leeren de ontwijfelbare, met hieroglyphen bedekte, gedenkteekenen, die *Niebuhr* hier vond en afteekende; het mogen dan, zoo als hij meende, grafgesteenten, of, gelijk ik het voor meer waarschijnlijk houd, de overblijffelen van eenen tempel zijn (*). Aan duurzame veroveringen in Europa kan nog minder gedacht worden.

Dus was Aegypte zelve het hoofdland. Maar dat hetzelve aan de Pharao's van Theben geheel onderworpen was, kan niet in twijfel getrokken worden; „ er was eenmaal een tijd," zegt Herodotus, „ waarin geheel Aegypte Theben heet; niet alleen het vruchtbare Nijldal, maar ook de oostelijke en westelijke zijden (†)." De oostelijke zijde, gewoonlijk onder den naam van Arabië bevat, onderwierp Sesostris aan zich; zonder welke ook de uitrusting eener vlóot op den Arabischen zeeboezem onuitvoerbaar zou geweest zijn. Hoe ver de heerschappij der Pharao's zich naar het westen uitstrekte, is zeker onbepaald. Dezelve omvattede ontwijfel-

(*) Niebuhr's *Reis*, *I. D. bl.* 237. *etc. Tab. XXX—XLII.* Hij vond dezelve aan den Gebel el Mokatab (berg der opschriften) waarschijnlijk den berg Hor, in de nabijheid van Sinai.

(†) Herod. *II.* 15.

ſelbaar de beide Oaſen, zoo als de gedenkteekenen op dezelve het bewijzen. Doch zij moet zich buiten de Aegyptiſche grenzen uitgeſtrekt hebben, dewijl Libyers als hunne onderdanen genoemd worden. Dat de bewoners van Marea en Apis nog Aegyptenaren zijn, werd eens, toen zij zich mede tot de Libyers rekenen wilden, door eene uitſpraak van het Ammoniſche orakel beſlist (*). Zekerlijk is het ons onbekend, in welke betrekking Ammonium tot Theben ſtond; doch als het eene volkplanting van Theben, en de dienst van Ammon daar gelijk hier de heerſchende was, dan mogen wij ten minſte hier die betrekking verwachten, die tusſchen de moederſtad en de volkplantingen bij gemeenſchappelijken eerdienst plagt aanwezig te zijn, ſchoon het ook geene volkomene onderwerping was. Ammonium is, zoo ver wij tot hiertoe weten, de westelijke grensſcheiding der Aegyptiſche gedenkteekenen, en dus ook der Aegyptiſche heerſchappij. Zij werden hierdoor naburen der Carthagers. De vreedzame betrekkingen met deze door den handel zijn in de vorige deelen bewezen geworden. Doch dat zij niet altijd vreedzaam waren, leert eene zeer merkwaardige plaats bij Ammianus Marcellinus (†), volgens welke in de tijden, toen

(*) Herod. *II.* 18. Het Orakel luidde: „ Alles, wat de Nijl bevochtigt, is Aegypte, en Aegyptenaren zijn alle, die van de ſtad Elephantine af door zijn water gedrenkt worden." Volgens deze uitſpraak behoorde dus het oostelijke bergland niet onder Aegypte, en deszelfs inwoners niet tot de Aegyptiſche natie.

(†) Ammian. Marcellin. *XVII.* 4. *Urbem, priscis ſecu-*

toen de magt der Carthagers zich in Afrika uitbreidde, nog vóór den tijd van het Perzifche rijk, Carthaagfche veldheeren Theben overvielen en uitplunderden; waarvan het zich ten tijde der verovering van Cambyfes naauwlijks herhaald had.

Maar de hoofdrigting van de veroveringen der gebieders van Theben liep blijkbaar naar het zuiden, of naar Aethiopië. Hier aanfchouwt men nog de gedenkteekenen hunner overwinning, die dienaangaande geenen twijfel overlaten. Het Nijldal boven Syene was niet minder vruchtbaar en bevolkt, dan dat in Aegypte. De bergketen langs den Arabifchen zeeboezem bevattede, naauwlijks dertig mijlen boven Syene, de oudfte goudmijnen der aarde, die, zoo als wij in deze afdeeling toonen zullen, reeds onder de Pharao's bewerkt werden. Ook konden de rooftogten der aldaar wonende nomaden herhaalde oorlogen met hen noodzakelijk maken; zoo

culis conditam, portarum centum quondam aditibus celebrem, hecatompylas Thebas — hanc inter exordia pandentis se late Carthaginis improvifo excurfu duces oppresfere Poenorum; posteaque reparatam Perfarum ille rex Cambyfes aggresfus est. De inval in Theben door de Carthagers gefchiedde dus vóór Cambyfes, ten tijde dat Carthago zijne heerfchappij zoo wijd uitftrekte, vermoedelijk tusfchen de 600 en 550 j. vóór Chr., toen het magtige huis van Mago aan de fpits der republiek kwam. Zie *Bijlage VIII* van het vorige deel. Als Ammianus van Libye en Carthago fpreekt, maakt hij gebruik van de fchriften des konings *Iuba*, die wederom uit Punifche fchrijvers geput had, die over het binnenfte van Afrika en de bronnen van den Nijl gefchreven hadden, XXII. 4. Welligt is dit berigt daar ook uit geput.

zoo als wij dit gedeeltelijk nog op de Nubifche gedenkteekenen afgebeeld zien. Eindelijk de handelbetrekkingen, die tusfchen Aegypte en Aethiopië plaats hadden, zoo als gedeeltelijk reeds in het vorige deel aangetoond is, en gedeeltelijk in de volgende afdeeling nog zal aangetoond worden, konden ook, daar zij den rijkdom dezer Zuidlanders openbaarden, de veroveringszucht gaande maken. Nogtans, indien er van een voortdurend bezit gefproken wordt, dan fchijnt zich dit tot Nubië bepaald te hebben. Dat dit niet flechts voor eenigen tijd aan hunne heerfchappij onderworpen was, leert de keten van gedenkteekenen met derzelver opfchriften en reliefs, die wij in het vorige deel hebben leeren kennen. Waren misfchien fommige dezer gedenkteekenen zelve niet hun werk, maar reeds ouder, dan waren het toch deze opfchriften en reliefs, die het kenmerk der voltooide graveerkunst der Aegyptenaren op het ontegenfprekelijkfte dragen. Maar vele dezer werken zijn te groot, dan dat zij fpoedig en op eenmaal hadden kunnen te voorfchijn gebragt worden. Zij vereischten noodzakelijk een langduriger tijdvak. Deze rij van gedenkteekenen der Pharao's ftrekt zich nogtans niet verder uit, dan Nubië. De tempel te Soleb, even boven den tweeden waterval, is, voor zoo verre wij tot hiertoe weten, het laatfte, dat wij aan dezelve nog moeten toekennen. Eene Aegyptifche heerfchappij kon niet duurzaam gegrond worden zonder eenen Aegyptifchen eerdienst, en geen Aegyptifche eerdienst zonder Aegyptifche gedenkteekenen.

De heerfchappij der Pharao's ftrekte zich dus

uit

uit tot aan de noordelijke grenzen van Meroë. En schoon ook dit laatste rijk eenmaal door éénen hunner, door Sesostris, als overwinnaar doorgetrokken is, zoo kan deze onderwerping toch van geen langen duur geweest zijn. Dit leeren zoowel de gedenkteekenen, als de geschiedenis. Dat deze geene tafereelen uit de geschiedenis der Pharao's meer zijn, schoon men ook zelfs Aegyptische kunstenaars tot dezelve gebruikt heeft, is in het vorige deel aangetoond (*). En de aldaar zamengevoegde fragmenten uit de geschiedenis van Meroë leeren ook, dat dit rijk zijne zelfstandigheid niet duurzaam verloor; ja, dat het zelfs in de achtste eeuw vóór onze tijdrekening Aegypte, of ten minste Opper-Aegypte, aan zich onderwierp; hoewel dit vrijwillig, of wel op het gebod der godspraak, wederom door den veroveraar ontruimd werd (†). Zoo zien wij hier van den oorsprong tot aan de monden van den Nijl deze twee magtige rijken van Theben en Meroë verscheidene eeuwen door, nevens elkanderen, onder menigvuldige, wel dikwerf afwisselende, maar toch nooit geheel ophoudende, betrekkingen bestaan; zonder dat het eene, noch het andere, eenen soortgelijken omvang als de Aziatische wereldrijken verkregen had (‡). De omvang van het rijk der Pharao's, (de

(*) *Bladz.* 413.

(†) HEROD. *II.* 139.

(‡) Wanneer de berigten, in de openbare dagbladen gegeven, dat er zich in het landschap *Kordofan* puinhoopen met hieroglyphen bevinden, bevestiging erlangen, dan behooren deze waarschijnlijk tot het rijk van Meroë, en

(de overwinningen, die slechts voorbijgaande waren, ter zijde gesteld), was bijna dezelfde, als die van den tegenwoordigen gebieder van Aegypte. *Zijn* gebied strekt zich ten zuiden ook niet verder uit, dan tot Dongolo boven Soleb; ook is Siwah, het oude Ammonium, aan hem schatpligtig; en zijne veroveringen aan de Arabische kusten zullen bijna denzelfden omvang hebben, als die der Pharao's. Maar zekerlijk was de toestand der landen, waarover zij regeerden, destijds anders, dan tegenwoordig!

De bevolking van Aegypte, die ter zijner tijd slechts drie millioenen bedragen heeft, wordt door Diodorus in het tijdvak der Pharao's — uit welke bronnen is ons onbekend — op zeven millioenen opgegeven (*). Moet zulks van geheel Aegypte verstaan worden, dan kan de opgaaf zekerlijk niet overdreven schijnen, en zoude nog altijd matig blijven, wanneer men zich ook maar tot het gebied van Theben — dat ook eenmaal Aegypte heette — bepalen wilde. Maar ook in het eerste geval kan er alleenlijk het vruchtbare Aegypte, het Nijldal en de Delta met derzelver gevestigde inwoners, onder verstaan worden; de stammen, die in de gebergten rondtrekken, worden niet meer onder de Aegyptenaren gerekend, zoo als wij reeds aangetoond hebben.

Dat *Theben* de gewone zetel dezer koningen was, leeren de puinhoopen van deszelfs paleizen duide-

en niet tot dat van Theben. In het rijk Darfu heeft men reeds niets dergelijks gevonden.

(*) Diod. *I. p.* 36.

delijker, dan de getuigenisſen der ſchrijvers zulks vermogen. Wanneer hierin naderhand ook eenige verandering heeft plaats gehad, zoo ſchijnen toch aan de reſidentie ook godsdienſtige begrippen gehecht geweest te zijn, die wij niet onaangemerkt kunnen laten. Zij hingen zamen met de reeds opgeklaarde denkbeelden van het leven na den dood. De Pharao's woonden in de nabijheid hunner grafſteden; want, volgens de begrippen der Aegyptenaren, waren deze eerst hunne eigenlijke woningen, welker aanleg, even als het praalgraf van Oſymandyas aan zijn paleis, en als de hypogeen bij Theben dit toonen, de vorſten niet minder bezig hield, dan de opſiering hunner paleizen. Doch het was geenzins onverſchillig, waar men begraven werd; er waren heilige plaatſen, die men boven alle andere verkoos; dit waren die, waar, volgens het verhaal der priesters, Oſiris — de gebieder niet alleen van de boven-, maar ook van de benedenwereld — begraven lag. Wie wenschte niet in zijne nabijheid te rusten? Er waren verſcheidene zoodanige plaatſen. In Thebais buiten Theben, zelfs een eilandje bij Philae en Elephantine; even zoo Abydus, voormaals This genoemd. In Midden-Aegypte Memphis; in de Delta Buſiris. Uit dien hoofde houdt een later navorſcher de begraafplaatſen van Oſiris te regt voor den zetel der Aegyptiſche vorſten (*). En

(*) Men zie de leerrijke verhandeling van CREUZER in de *Commentationes ad Herodot. p.* 88. *etc.*, waar de bewijsplaatſen voor het bovenſtaande verzameld zijn. Ik geloof dezelve nog door een nieuw bewijs te kunnen ſtaven, wanneer ik aantoon, dat ook te *Sais*, waar de

En welk een nieuw licht gaat hier niet voor ons op, wanneer wij deze met de dynastiën van Manetho vergelijken? Welk eene nieuwe bevestiging verkrijgt hierdoor de bovenstaande beschouwing niet, die deze voor de oudste Staten van het nog verbrokkelde Aegypte verklaarde. De dynastiën in Opper- en Midden-Aegypte, van Elephantine, Theben, This en Memphis, zijn gezamenlijk tevens de grafsteden van Osiris; die in de Delta van Mendes, Sebennytus, Tanis en Bubastus, liggen in den omtrek van weinige mijlen van Busiris; die in Sais had dit heiligdom in de stad zelve. — Doch ik kom op Theben terug. Dat deze stad eeuwen lang de zetel der koningen was, bewijzen, volgens het zoo even aangehaalde, niet alleen hunne paleizen, maar niet minder het aantal grafsteden, waarvan men er volgens Strabo eenmaal boven de veertig telde. Naderhand is Memphis altijd de verblijfplaats der koningen geworden, terwijl, volgens Manetho, een koning Athotis, volgens

de laatste dynastie vóór de Perzische verovering regeerde, een graf van Osiris was. Nadat Herodotus *II.* 169. gezegd had, dat de graven der koningen uit deze dynastie in de stad *Sais* in het heiligdom van Athene (Minerva) zijn, laat hij er in *Cap.* 170. 171. op volgen: „Ook is in het heiligdom het graf van dien, wiens naam ik niet vermag uit te spreken, achter den tempel. Doch in het heiligdom staan twee groote naaldzuilen, en er is een vijver met eenen steenen rand; hier worden des nachts verborgene godsdienst-plegtigheden gevierd, waarin men het lijden des voormelden afbeeldt." Dat dit betrekking op Osiris heeft, zal niemand twijfelen, die zijnen mythus kent.

gens Diodorus, Uchoreus, aldaar een paleis bouwde, hetwelk toch aan die in Theben geenzins gelijk was (*). Maar deszelfs tijd is onzeker, en Diodorus merkt ook aan, dat zijne opvolgers eerst te Memphis gewoond hadden, waardoor Theben zou hebben beginnen te zinken. Doch wij weten ook reeds uit de nafpeuringen over de Perzen, dat meer dan ééne verblijfplaats te hebben, eene gewoonte in de Oosterfche rijken was; en al hadden ook de koningen uit de achttiende en negentiende dynastie zich fomtijds te Memphis opgehouden, zoo leeren toch hunne namen, die op de gedenkteekenen van Theben overäl voorkomen, dat hier hunne eigenlijke woonplaats was. Moest hunne inwijding en krooning, zoo als wij aanftonds zien zullen, te Theben gefchieden, zoo kon reeds deswege deze ftad zoo fpoedig haren voorrang van de hoofdftad des rijks te zijn niet verliezen.

Over het *ftaatsbeftuur* kan over het geheel geen twijfel ontftaan; de ftaat bleef voortdurend een priesterftaat; doch de betrekking des konings tot de priesters vereischt eene nadere opheldering. Was de troon erflijk, of werd hij door verkiezing bezet? Wanneer wij zoo dikwijls lezen, dat de zoon den vader opvolgde, moeten wij dien voor erflijk houden, hoewel een later fchrijver dien door verkiezing laat bezetten, hetwelk hij nader uit een zet (†). Ingevolge zijn fchrijven, moesten de kandidaten, gedurende de verkiezing, zich bij Theben ophouden op den Libyfchen berg, waar de graf-fte-

(*) Diod. *I. p.* 60.
(†) Synesius *Op. p.* 94.

ſteden waren. Hier was de koninklijke tent en de vergadering der priesters, die de verkiezing regelden. Wanneer de goden gevraagd, en de keuze gedaan was, werd de nieuw verkozen met een talrijk gevolg en eenen ſchitterenden optogt van godenbeelden, priesters en volk, naar den Nijl gevoerd, waar de koninklijke boot hem wachtte, die hem naar den anderen oever bragt, om in zijn paleis, waarſchijnlijk dat van Karnak, waar de oude hoofdtempel, die van Ammon, ſtond, zijnen intogt te houden. Wij weten niet, uit welke oude ſchrijvers Syneſius deze berigten ontleende. Wij hebben geenen grond, om dezelve voor verdicht te houden; want ook de erflijkheid kan in eenen Staat, waar zij niet aan ſtrenge wetten gebonden is, met het ceremonieel eener verkiezing zeer goed beſtaan, zoo als de geſchiedenis van Duitschland dit leert. Alleenlijk dit moeten wij in twijfel trekken, dat de koning *uit* de priester-kaste genomen werd. Ware dit het geval, dan had hij niet noodig, *na* de verkiezing in dezelve opgenomen te worden, zoo als dit toch geſchiedde; gelijk de dikwijls herhaalde afbeeldingen op de wanden der paleizen van Medinat-Abu en Karnak zulks duidelijk toonen.

Dat hij, die door de priester-kaste verkozen of benoemd was, door haar beperkt werd, ſpreekt van zelve. Het geſchiedde reeds hierdoor, dat niets van aanbelang ondernomen mogt worden, zonder de godſpraken geraadpleegd te hebben. Op verſcheidene der plegtige omdragten met het orakelſchip, die op de muren der tempels en paleizen afgebeeld zijn, zien wij den koning het heilige ſchip, dat door priesters gedragen wordt, te gemoet

moet komen in eene houding, die geenen twijfel kan overlaten, of hij komt, om een gunstig antwoord van het orakel te erlangen (*).

Maar tot de instandhouding dezer afhankelijkheid van de priester-kaste droeg nog meer, dan de godspraken, (op eene soortgelijke wijze als wij dit reeds bij de Perzische koningen door de Magi aangetoond hebben) het strenge ceremonieel bij, waarna de dagelijksche leefwijze des konings geregeld was. In den vroegen morgenstond, (gelijk men zulks onder eene zoo heete luchtstreek verwachten kan) zegt Diodorus (†), moesten eerst de Staatsaangelegenheden bezorgd worden. Dan volgden de heilige gebruiken. De koning ging ten offer en naar het gebed. Dan moest hij uit de heilige boeken de herinnering zijner pligten aanhooren; waartoe ook bij alle genietingen de grootste matigheid behoorde. Het kan zijn, dat het persoonlijke karakter der gebieders op de meerdere of mindere afhankelijkheid eenigen invloed had. Maar de zoo dikwijls herhaalde voorstellingen, die wij op de wanden der tempels en paleizen aanschouwen, stellen het toch buiten kijf, dat zelfs de magtigste dier koningen zich naar deze vorderingen schikten.

De inrigting van de hofhouding der Pharao's droeg hier reeds veel toe bij. Wij weten stellig, dat dezelve uit de zonen der aanzienelijkste priesters gevormd was. Geen slaaf vermogt den koning te naderen; hij werd door de voormelde personen bediend (‡). De gemalinnen des konings hadden den-

(*) *Description, Planches Vol. III.* 32. 36 en meerm.
(†) Diod. *I. p.* 81. (‡) Diod. *I. p.* 80.

denzelfden rang, als hij; ook koninginnen hebben in Aegypte geregeerd. En de gewoonte, om met zijne zusters te huwen, die reeds lang vóór den tijd der Ptolemaeusfen de heerfchende was, kon zeer natuurlijk hierop gegrond zijn, dat men aan eene vreemde niet veroorloofde den troon te naderen (*).

Over de *indeeling* des rijks kan in zoo verre geen twijfel beftaan, dat in het hoofdland, in Aegypte zelve, de indeeling volgens Nomoi beftond, over welker oorfprong wij reeds vroeger ons gevoelen gezegd hebben. Wanneer Herodotus die aan Sefostris toekent, dan bewijst dit in allen geval, dat zij reeds eene inftelling der Pharao's was; die gewis eerst hare volkomene befchaving erlangen kon, toen zij alleenheerfchers van geheel Aegypte geworden waren. Natuurlijk was aan deze indeeling — men telde in Opper-Aegypte tien Nomoi; in Midden-Aegypte zestien, en in Neder-Aegypte tien (†) — de geheele ftaatsregeling naauw verbonden (‡). Wij hooren van Nomarchen, zoo als zij door de Grieken genoemd worden (§), welke het beftuur over de

(*) Diod. *I. p.* 31.

(†) Champollion, in *Egypte sous les Pharaons*, *P. I.* 11., heeft de Aegyptifche namen der Nomoi bijeengezameld. De Aegyptifche naam voor Nomos is *Ptosch.*

(‡) Diod. *I. p.* 84.

(§) Herod. *II.* 177. Uit deze plaats blijkt duidelijk, dat zij eene ftrenge policie uitoefenden; dewijl ieder hunner jaarlijksch rekenfchap van zijne kostwinning geven moest, en geene lediggangers geduld werden. Dit werd zekerlijk door de onder-afdeelingen van de kaste der handwerkslieden zeer gemakkelijk gemaakt, die iedere we-

de bijzondere Nomoi, en van Toparchen (*), wien onder hen die der distrikten en der dorpen opgedragen was.

De *inkomsten* der Pharao's vloeiden wel uit onderscheidene bronnen; doch dat intusschen de belangrijkste uit het bezit der landerijen kwamen, zal naardatgene, wat reeds vroeger van de verdeeling en den eigendom derzelver in Aegypte gezegd is, wel door niemand in twijfel getrokken worden. Ook dit is reeds bewezen, dat de landerijen, welke aan den koning en aan de priesters toebehoorden, door landlieden, die eenen opbrengst of eene grondpacht daarvan betalen moesten, bebouwd werden. Van de landerijen der priesters en der krijgslieden berigt Diodorus uitdrukkelijk (†), dat zij vrij van belasting waren; doch die der overige zekerlijk niet. Maar in zoo verre van deze grondbelasting gesproken wordt, kan men, volgens de gesteldheid des lands aldaar, hierover geene zoo vaste bepalingen geven, als in onze Europesche Staten. Zij is daar te lande eene belasting op het gewas, en dit hangt van de overstrooming der rivier af. Deze werd door behulp van den Nijlmeter bepaald, en hieruit weten wij met zekerheid, dat de inrigting in den ouden tijd geene andere, dan die van latere tijden was. De grond- of gewas-belasting wordt jaarlijks in Aegypte bepaald. Men wacht, tot dat de Nijl het hoogste gewassen is, en daarna wordt aan-

wederom hunne hoofden hadden, welke de daartoe behoorende kenden.

(*) Strab. *XVII. p.* 1136.

(†) Diod. *I.* 85. Herod. *II.* 168.

aanſtonds de belasting uitgeſchreven. Zoo was het volgens het berigt van Diodorus ook in den ouden tijd (*); hij zegt: „ Om de bezorgdheid wegens het wasſen der rivier voor te komen, hebben de koningen te Memphis den Nijlmeter aangelegd. Aan dezen metèn de daarbij aangeſtelde beambten naauwkeurig, volgens ellen en duimen, de hoogte van het wasſen der rivier, en maken dit aanſtonds door afſchriften aan de ſteden bekend. Op deze wijze weet het volk oogenblikkelijk het aanſtaande gewas. De registers nu daarvan zijn ſedert aloude tijden bij de Aegyptenaren bewaard." De belasting wordt tegenwoordig evenwel niet over bijzondere perſonen, maar voor de geheele plaats, die daarin deelen moet, uitgeſchreven. De plaats namelijk heeft haar land gemeenſchappelijk, bebouwt het gemeenſchappelijk; en ieder der deelhebbers, die in het dorps-register ingeſchreven is, verkrijgt zijn aandeel van den opbrengst; vermits bij de aanhoudende verplaatſingen der grensſcheidingen, die het gevolg der overſtroomingen zijn, de juiste grenzen van de grondbezitting der bijzondere perſonen bijna onmogelijk zijn te bepalen (†). In den ouden

(*) Diod. *I. p.* 44. De door de Franſchen ontdekte en beſchreven Nijlmeter te Elephantine, *Descript. Vol I.*, ſchijnt eerst uit de tijden der Ptolomaeusſen te zijn, dewijl men er Griekſche getalletters op vindt. Evenwel zouden deze naderhand daarop gebijteld kunnen zijn.

(†) Men zie hierover Reynier *l'Economie politique des Egyptiens p.* 200 *etc.* Eene zoodanige heffing van belasting, of liever uitſchrijving der belasting over een geheel distrikt, ſchijnt afgebeeld te Elethya, *Descript. Pl. I.* 63. 3. De ſchrijver ſtaat daar en maakt het register, vóór

den tijd was het hoogstwaarſchijnlijk ook zoo, dewijl de natuur zelve het zoo mede brengt; en wat Herodotus van den oorſprong der meetkunde door deze metingen zegt, kan wel alleenlijk van de metingen van den platten grond van geheele dorpen verſtaan worden, offchoon hij zelf dit van de bezittingen der bijzondere perſonen nam. Zekerlijk ſtonden deze metingen met het kanaal-ſtelſel in verband, tot welks onderhouding mathematiſche kennis vereischt werd, en van welks voortduring de vruchtbaarheid van het land, dat bebouwd zoude worden, afhing. Dit naauwe verband wordt hierdoor duidelijk, dat de uitvinding van dit kanaal-ſtelſel en de uitdeeling der landerijen door meting aan denzelfden koning, aan Seſostris, toegekend wordt (*). Beide waren dus eene zaak der regering; ja, het was haar hoogſte belang. En daar Seſostris in het algemeen de groote koning der Aegyptenaren is, zoo zal men hieronder niet meer verſtaan willen, dan dat dit ſtelſel door hem deszelfs volle beſchaving verkreeg; want dat het in eenen zekeren omvang reeds vroeger aanwezig was, leert de natuur der dingen reeds.

Eene tweede bron van inkomſten der Pharao's openden de *goudmijnen* boven Aegypte in Nubië; die

vóór hem de akkerlieden met hunne volle zakken en gereedſchappen. — Nog heden heeft ieder dorp eenen Kopt als ſchrijver, die van de inwoners onderſcheiden is. De ſchrijvers zijn naauw onder elkanderen verbonden, en vormen nog in eenen zekeren zin eene kaste. Misſchien nakomelingen der oude priester-kaste. REYNIER, *p.* 207.

(*) HEROD. *II.* 208. DIOD. *I.* 66.

die tot de oudste en tevens tot de rijkste der wereld behoord moeten hebben; en ons over de in Aegypte zoo dikwijls vermelden rijkdom in goud oplossing geven. Wij hebben hiervan eene naauwkeurige en zelfs kunstmatige beschouwing van eenen ooggetuige, van Agatharchides, die dezelve gedurende de regering van den vierden Ptolemaeus bezocht (*). Volgens zijne opgaven waren zij bij den tegenwoordigen berg Allaki 22° N. B. 51° O. L. nabij het oude Berenice Panchrysos, zoo als het ten tijde der Ptolemaeussen heette (†). Zij werden door een groot getal gevangenen bewerkt, mannen, vrouwen en kinderen; onder welke de werkzaamheden, naarmate hunner krachten, verdeeld waren, die de schrijver nader opnoemt. „ De bewerking dezer mijnen," voegt hij er bij, „ is reeds zeer oud en reeds door de eerste koningen dezer streken uitgevonden. Doch zij werd afgebroken, toen de Aethiopers, die Memnonium gebouwd zullen hebben, Aegypte overstroomden (‡), en de steden in hetzelve lang bezet hielden, en naderhand weder on-

(*) Men zie *Agatharchides de rubro mari*, in *Geograph. Minor. I. p.* 22. DIOD. *I. p.* 182. is hieruit ontleend.

(†) Volgens de bepalingen van Agatharchides kan over deze ligging geen twijfel zijn. Men zie D'ANVILLE, *Mémoire sur l'Egypte p.* 274. Zij zijn op de kaart bij het vorige deel aangeteekend.

(‡) Onder *Sabako* en *Tirhako* tusschen de 800 tot 700 vóór Chr. Het Memnonium is dan Meroë, waar Memnon zoude te huis behooren; wanneer men niet dat te Abydus hieronder verstaan wil, waar vermoedelijk deze veroveraars hunne zetels vestigden. STRAB. *p.* 1167. Men vergelijke hiermede JACOBS *über die Gräber des Memnon.*

onder de heerschappij der Meders en Perzen. In de toenmaals bewerkte gangen worden nog heden koperen werktuigen gevonden, dewijl men destijds het gebruik van het ijzer nog niet kende, en eene ontzaggelijke menigte menschenbeenderen, van lieden, die in de gangen omgekomen waren. De omvang dezer mijnen was zoo groot, dat deze gangen in kromme rigtingen tot aan de zee liepen."

De bekend gemaakte berigten van Arabische geschiedschrijvers (*) verspreiden over deze bergwerken een nieuw licht. Dien ten gevolge vindt men dezelve in het land der Beja's, de oude Blemmyes (†), tusschen Aidab en Suakem. „Men vindt aldaar zilver, koper, ijzer en edelgesteenten; doch het zoeken van het goud trekt alle oplettendheid tot zich. De Pharao's beoorloogden reeds dit land, dewijl zij de mijnwerken niet ontberen konden, even als de Grieken, toen zij meesters van Aegypte waren; waarvan men nog de duidelijke sporen ziet. De goudmijnen zijn te Alaky (‡), hetwelk vijftien dagreizen van den Nijl verwijderd is; de naastbijge-

(*) In QUATREMÈRE DE QUINZI, *Mémoires sur l'Egypte*, *Vol. II. p.* 143 *en* 155 uit *Makrizi.*

(†) Men zie in het vorige deel *bladz.* 323.

(‡) Deze opgaven zijn volkomen juist. *Alaky* is het *Salaka* op de kaart van D'Anville; die ook Panchrysos voor Berenice verklaart. De Grieksche naam beteekent rijkdom aan goud. De afstand van daar tot aan den Nijl is iets meer dan 75 mijlen, of 15 dagreizen voor karavanen. Asfuan heet de naastgelegene stad, niet wegens hare nabijheid, (de afstand bedroeg 40 mijlen;) maar dewijl er geene andere tusschen beiden is.

gelegene ſtad is Asſuan." Dus werd er in het Arabiſche tijdvak waarſchijnlijk van deze mijnen ook gebruik gemaakt. Dat zij tot het rijk der Pharao's behoorden, (zij waren omtrent vijftig mijlen van Theben verwijderd) is reeds gebleken uit datgene, wat wij van deszelfs omvang, die zich tot aan Soleb boven den tweeden waterval uitſtrekte, gezegd hebben. Derhalve verkrijgt het Aegyptiſche verhaal, dat de uitvinding en bewerking der metalen aan de bewoners van Theben toeſchreef (*), hierdoor insgelijks een nieuw licht.

Ik weet niet, in hoe verre ik tot de inkomſten uit de mijnwerken, de edelgeſteenten, die ook onder den naam van *Smaragden* bekend zijn, rekenen moet (†). Door de naſpeuringen van *Belzoni* zijn de mijnen weder ontdekt, die zich binnen de Arabiſche bergketen in het gebergte Zubara bevinden ($24\frac{1}{2}°$ N. B.), ſlechts zes uren van den Arabiſchen zeeboezem (‡). Zij zijn van eenen aanmerkelijken omvang en moeten door lange tijdvakken heen bewerkt zijn geworden. Dat zij tot in het Aegyptiſche tijdvak opklimmen, toonen de ſporen der Aegyptiſche bouwkunst op den weg derwaarts; en als, volgens Theophrastus (§), daarvan reeds in de boeken der Aegyptenaren geſproken wordt, moeten wij veronderſtellen, dat zij reeds

(*) Diod. *I. p.* 19.

(†) De hierover in het licht gekomene ſchriften zijn reeds in het Ie Deel, bladz. 97 aangehaald.

(‡) Men zie de beſchrijving bij Belzoni, *Narrative p.* 315.

(§) Theophr. *de lapidibus Op. p.* 394. *cf.* Plin. *XXXVII.* 19.

reeds onder de Pharao's bewerkt werden, en derzelver opbrengst waarschijnlijk ook als een koninklijk inkomen beschouwd werd; even als bij vernieuwde proeven van den tegenwoordigen Pacha; schoon tot heden nog zonder gevolg. Uit de berigten der Arabische schrijvers weten wij, dat zij tot op het einde der veertiende eeuw bewerkt werden (*). *Masudi* noemt de plaats Kharbat, waarin men ligtelijk den naam Zubara erkent; hij beschrijft dezelve zeer juist, als eene bergachtige woestijn in het land der Beja's, acht dagreizen van den Nijl. De Smaragden, van welke vier soorten waren, vonden destijds een ruim vertier naar Indië en Sina.

Als eene derde bron van de inkomsten der Pharao's moet men de visscherijen beschouwen, in zoo verre zij een koninklijk inkomen waren. De Nijl is één der vischrijkste wateren; inzonderheid ten tijde van deszelfs overstrooming, wanneer het daarvan wemelt (†). Visschen waren eens het voornaamste voedsel der inwoners, en de vischvangst éëne der handteringen, die de meeste winst aanbragten. Van hoe veel gewigt de visscherijen in Aegypte waren, leeren wij het beste uit de woorden van den profeet, waar hij Aegypte met het naderende ongeluk bedreigt (‡). „ De rivier zal niet wassen, de ka-

(*) Quatremère, *Mémoires sur l'Egypte*, *Vol. II.* 175 *enz.* *sur la mine des Emeraudes*, uit Arabische handschriften in de K. Bibliotheek.

(†) Herod. *II.* 93.

(‡) Jes. 19, 5-9. De visschen werden, volgens Herod. *II.* 77., gedeeltelijk in de zon gedroogd, ten deele gezouten. Volgens hem waren er stammen, die enkel van visschen leefden; *II.* 92.

kanalen zullen uitdroogen, dan klagen de visschers, allen die den angel in den stroom uitwerpen, treuren; zij, die het net uitspreiden in de wateren, staan verslagen." Wel is waar, niet de visscherij op de rivier zelve, maar in het kanaal, dat den Nijl met het meer Moeris verbond, was een koninklijk inkomen. In de zes maanden, dat het water door het kanaal in het meer stroomde, bragt de visscherij, volgens het berigt van Herodotus (*), dagelijksch aan de koninklijke schatkist een talent (1800 g.) op; in de overige zes maanden, dagelijksch twintig minen (600 g.); welke inkomsten, volgens Diodorus(†), voor den tooi der koningin bestemd waren. De visschen, waarvan er twee en twintig soorten waren, werden ingezouten, waaruit het gewigt dezer visscherijen blijkt, en derzelver menigte was zoo groot, dat de werklieden den arbeid niet bestrijden konden.

Hierbij kwamen de *schattingen*, welke de onderworpene volken, de Aethiopers en andere, betalen moesten, nadat de Pharao's hun gebied buiten Aegypte meer of min uitgestrekt hadden (‡). Of er ook tollen van de aankomende karavanen, of er ook — hetwelk zeer waarschijnlijk is — belastingen voor de bewatering tot onderhoud der kanalen geheven werden, moeten wij aan de gisfing overlaten.

Maar hoe werden deze belastingen betaald? Was er in Aegypte gemunt geld? — Dat de edele metata-

(*) HEROD. *II.* 149. (†) DIOD. *I. p.* 62.

(‡) *Schol. ad* HOMER. Il. *IX.* Ἐν Θήβαις δὲ ἦν πρότερον τὰ βασίλεια τῆς Αἰγύπτου, εἰς ἃ πολλοὺς ἔφερον φόρους Λίβυες, Αἰγύπτιοι, Αἰθίοπες. Νῦν δὲ Διόσπολις καλεῖται.

talen tot eenen maatſtaf van de waardij der dingen gebruikt werden, is buiten kijf. Maar geſchiedde dit volgens het gewigt? of werden zij gemunt? Eene munt der Pharao's is tot heden niet gevonden; ook heeft men op geene der gedenkteekenen iets ontdekt, dat hierop betrekking heeft. En toch kunnen wij naar datgene, wat tusſchen Jozef en zijne broeders voorviel, niet voorbij, van te veronderſtellen, dat de betalingen in Aegypte met geld geſchiedden. Hij liet ieder zijn geld weder in zijnen zak leggen en ſchonk driehonderd zilverlingen aan zijnen broeder Benjamin (*). Er komt eene bijzondere wet voor tegen de vervalſching der muntſpeciën (†), even als tegen den woeker. Was het Phoenicisch, of in lateren tijd Cyrenaeisch, geld, dat in Aegypte in omloop was (‡). Dit is ons onbekend; en het wegen zal op de gewone wijze geſchied zijn, daar wij dikwijls weegſchalen op de reliefs ontwaren.

Uit de berigten van Diodorus blijkt duidelijk, dat de Aegyptenaren geſchrevene *wetten* hadden, die in acht boeken vervat waren (§). Diodorus heeft er ons proeven van bewaard; en naar hetgene, wat ik reeds vroeger over hem gezegd heb, is het ontwijfelbaar, dat hij deze uittrekſels uit de hem geleverde vertalingen genomen heeft. Deze wet-

(*) Genes. 44, 1. 45, 22.

(†) Diod. *I. p.* 89. 93.

(‡) De Cyreners zonden aan Cambyſes een geſchenk van 500 minen van hun geld, dat hem te gering toeſcheen. Herod. *III.* 13.

(§) Diod. *I. p.* 87 *etc.*

wetten, die reeds aan de vroegste koningen toegeschreven werden (*), zijn gedeeltelijk lijfstraffelijke, ten deele policie-wetten, waarmede de volken hunne wetgevingen beginnen, dewijl zij de eerste behoefte zijn; zij verraden, door de wreedheid der straffen, hunnen vroegeren oorsprong. Doch andere daarentegen toonen ons een volk, dat in zijne beschaving reeds aanzienelijke vorderingen gemaakt heeft (†). De veiligheid van personen en goederen, (de schuldeischers hadden slechts verhaal op de goederen en niet op den persoon); de heiligheid van den eed (die, als ware het, als de grondslag van den Staat beschouwd werd) en des huwelijks (bij de priesters heerschten de huwelijken met eene vrouw, doch niet bij de overigen; en de stand der kinderen werd door dien van den vader bepaald, zelfs indien zij van slavinnen waren); de vergunning en toch tevens de beperking van den woeker (het kapitaal mogt door de interessen alleenlijk maar verdubbeld worden); de straffen, welke op verraad, op lafheid bij het leger, op vervalsching der munten, maten, gewigten, zegels en geregtelijke acten, gesteld waren, geven er de bewijzen van; en reeds de ééne wet, krachtens welke de moord, aan eenen vrijen of aan eenen slaaf gepleegd, met *dezelfde* straf bedreigd werd, geeft een bewijs van eene vordering in de zedelijke beschaving, zoo als weinige volken der oudheid die gemaakt hebben (‡).

Het-

(*) Aan Mneves, Asychis, Sesostris en Bochoris. Diod. *I.* 106.

(†) Diod. *II.* 88. *etc.*

(‡) Het vreemdste, dat ons voorkomt, is de inrigting, dat

Hetzelfde leert ook de *inrigting van de regterlijke magt*, waarover Diodorus ons verfcheidene onfchatbare berigten bewaard heeft. De koningen zaten niet zelve in het geregt; maar de regtsoefening was aan de geregtshoven overgelaten, die in hunne uitfpraken ftreng aan de wetten verbonden waren. Zaakgelastigden werden niet toegelaten, ieder moest zijne zaak zelf verdedigen. De berigten van Diodorus (*) bepalen zich tot het hooge Geregtshof en deszelfs inrigting, die der lagere, waaraan het niet ontbreken konde, kennen wij, helaas! niet. Het beftond uit dertig regters, die uit de aanzienelijkfte mannen der drie fteden, Theben, Memphis en Heliopolis, genomen en door den koning rijkelijk bezoldigd werden. Dat deze tot de priesterkaste behoorden, is naar het bovenftaande zoo veel minder twijfelachtig, wanneer men zich herinnert, dat deze drie fteden de hoofdzetels der priesterfchap en hunner wetenfchappelijke kennis waren. Deze dertig kozen uit hun midden eenen voorzitter (dus werd deze niet door den koning bepaald), wiens

dat de dieven hun opperhoofd hadden, wien zij het geroofde naauwkeurig opgeven moesten. Tot deze wendde zich de beroofde en kreeg drie vierde gedeelten van zijnen eigendom van hem terug. Diod. *l.* 91. De dieven, gelijk elders de publieke vrouwen, vormden dus een gild, dat, zoo als ieder ander (ingevolge de ftipfte indeeling in kasten) deszelfs opperhoofd had. En zoo is het nog heden in Aegypte, of was het kortelings. De dieven te Kairo hebben hunnen voorzitter, aan welken men zich wendt. Reynier, *Economie politique et rurale des Egyptiens*, *p.* 99.

(*) Diod. *l.* 86, 87.

wiens plaats door eenen anderen uit dezelfde ſtad vervuld werd. De zaken voor dit hooge Geregtshof werden doorgaans ſchriftelijk behandeld, niet mondeling, dewijl men alles, wat de hartstogten opwekken konde, voorkomen wilde. De klager leverde dus eerst zijne klagten ſchriftelijk in, en drong daarin tevens op de hem toekomende ſchadevergoeding aan, die hij bepaalde, en waarop vervolgens de beklaagde op gelijke wijze antwoordde. Alsdan ſtond den klager een ſchriftelijk repliek vrij; waarop de beklaagde door een tegenſchrift antwoordde; maar dan moest de uitſpraak van het geregt volgen. Het vonnis werd insgelijks ſchriftelijk gegeven, en door den voorzitter onderteekend en gezegeld. Als een teeken zijner waardigheid droeg hij eene gouden keten om den hals (*), waaraan een uit kostbare edelgeſteenten zamengevoegd beeld met hieroglyphen hing (ζώδιον), dat men de *waarheid* noemde. Dit moest hij bij het begin der zitting omhangen, die dan eerst eenen aanvang nam. Deze beeldtenis nu was het *zegel*, dat onder de gewezene vonnisſen gedrukt moest worden, zoo als Diodorus uitdrukkelijk zegt (†). In dit alles is dus niets bijzonders of onwaarſchijnlijks. Jozef ontving reeds de gouden keten als een eerteeken, en dikwijls vinden

(*) Zoo als de kanſelier der ſchatkist in het Engelſche Parlement.

(†) Ἔδει τὸν ἀρχιδικαστὴν τὸ ζώδιον τῆς ἀληθείας προστίθεσθαι τῇ ἑτέρᾳ τῶν ἀμφισβητήσεων. In ééne der groote zalen van het paleis van Oſymandyas, die voor deze zittingen ſchijnt beſtemd geweest te zijn, was dezelve in een der reliefs aan den wand afgebeeld. Diod. *I. p.* 58.

den wij dezelve met een daaraan hangend fieraad op de gedenkteekenen afgebeeld (*).

Over de *krijgskunst* der Pharao's blijft mij na de aanmerkingen, door mij bij de krijgskundige reliefs gemaakt, weinig ter bijvoeging overig. Dat de koningen zelve hun leger aanvoerden, dat zij tevens als dappere krijgslieden verfchijnen, is reeds aangemerkt. De krijgskunst der Aegyptenaren komt in verfcheidene ftukken met die der Grieken bij Homerus overeen. Even als bij deze kent zij in het geheel geene ruiterij (†); maar alleenlijk krijgswagens en voetvolk. Doch het getal der krijgswagens fchijnt, naar evenredigheid, veel grooter te zijn — overeenkomftig datgene, wat Homerus reeds van dezelve zegt (‡); — daar geheele veld-

(*) Zoo als bij *Belzoni* in het koninklijke graf *Pl. I.* en inzonderheid op Elephantine, *Descript. Pl. Vol. I.* 37., alwaar de opperregter, door Ammon ontvangen, in de volle ftaatfiekleeding, met de gouden keten en de daar aan hangende beelden van dieren afgebeeld is. De tooi alleen is afgebeeld op *Pl.* 36. 6. Het is het beeld van den Zonnegod (*Phré*), tusfchen twee dieren met vrouwenhoofden.

(†) Daarentegen komt alzins ruiterij bij hunne Aziatifche vijanden voor. HAMILTON, *p.* 125. De afbeelding van eenen zoodanigen ruiter ziet men *Descript. Pl. III.* 39.

(‡) Il. *IX.* 382, 383. Theben met honderd poorten, uit iedere derzelve vertrekken tweehonderd mannen met wagens en rosfen ten ftrijd. — Men is in het onzekere wegens de honderd poorten; dewijl Theben, volgens zijne geheele ligging geene muren, en dus ook geene poorten, hebben konde, en men twijfelt, of men dit bijwoord op de poorten der groote pylonen, of misfchien op de uitgangen der groote renbaan, of van de monftering-plaats

veldflagen afgebeeld zijn, die flechts met krijgswagens geleverd worden. De groote of kleine gestalte der helden bepaalt hunnen rang. De koning, die boven allen uitfteekt, wordt nu door den fperwer boven hem, dan door de flang, Uraeus, op zijnen helm, of door beide, zoo als gewoonlijk door den ftandaard, welke hem nagedragen wordt, die het blad van de *palma Thebaica* voorftelt, aangeduid. Opmerkelijk is de pracht der ftrijdpaarden, hunner dekken, hunner kunftig bewerkte tuigen; de fchoone vorm des wagens, die geheel van metaal fchijnt te zijn (*). Maar niet minder merk-waar-

plaats toepasfen moet. De Franfche uitleggers vinden hierbij alleenlijk te herinneren, dat deze Circus flechts omtrent vijftig, doch geene honderd, uitgangen of poorten gehad konde hebben, volgens de nog aanwezig zijnde fporen. Maar men moet den dichter wegens het getal geene te ftrenge rekenfchap afvorderen; het zou even zwaar kunnen vallen, om de honderd pylonen aan te wijzen. DIOD. *I. p.* 55. brengt, wel is waar, ter opheldering bij, dat in het Nijldal van Memphis tot Theben honderd koninklijke ftallen, ieder met tweehonderd paarden, geftaan hebben; doch dit heldert de zaak zelve nog niet op, vermits deze niet in de ftad ftonden. Of onder de honderd poorten de pylonen of poorten der paleizen, of de deuren der renbaan, verftaan moeten worden, moet flechts gisfing blijven. Maar wanneer wij veronderftellen, dat bij de groote krijgstogten het leger in de hoofdftad en wel in den grooten Circus bijeenkwam (en een zoodanig leger, dat hier ten oorlog uitrukte, heeft de dichter toch bedoeld) en uit deszelfs poorten, fchoon ook niet juist honderd in getal, uittrok, zoo fchijnt ons zijne befchrijving genoegzaam geregtvaardigd.

(*) Men zie *Pl. II*, 12. *III*, 38, 39.

waardig zijn de gesloten, en achter elkanderen geplaatste, gelederen van het voetvolk, geheel zoo als Xenophon die nog beschrijft (*); die wel alleenlijk bij de staande troepen, of volgens het Aegyptische gebruik, bij eene krijgslieden-kaste ingevoerd konden zijn, wegens de oefening, die zij vooronderstellen. In de wijze van aanval, het omsingelen en overvallen (†), bespeurt men duidelijk de bewijzen eener reeds beschaafde taktiek, die zelfs in de reeds beschrevene zeeslagen zigtbaar is, welke ook het bestaan eener zeemagt onder de Pharao's, ten minste in zekere tijdpunten, buiten allen twijfel stellen.

Wij hebben beproefd, een beeld — zekerlijk altijd een zeer zwak beeld — van éénen der oudste en magtigste Staten der aarde te ontwerpen. Nu blijft ons nog overig, om de oorzaken van zijnen luister, in zoo verre die in zijne kunstvlijt en in zijnen handel liggen, te ontwikkelen. Wij bestemmen hiertoe de volgende afdeeling, terwijl wij daarbij onze blikken over geheel Aegypte uitstrekken.

(*) Xenoph. *Cyrop. VI. p.* 166. *VII. p.* 177, 179., en vergelijk hiermede *Hamilton's* aanmerkingen over de regelmatigheid der bewegingen in de liniën der Aegyptische infanterie, *p.* 146., die slechts bij goed geoefende troepen mogelijk is.

(†) Dat dit bij de Aegyptenaren gebruikelijk was, heeft Xenophon *Cyrop. VII. Op. p.* 174. reeds aangemerkt.

VIER-

VIERDE AFDEELING.

KUNSTVLIJT EN HANDEL VAN AEGYPTE.

Er zal een gebaande heerweg zijn van Aegypte naar Assyrië; dat de Aegyptenaren naar Assyrië, en de Assyriërs naar Aegypte komen.

Jes. XIX. 23.

De nafpeuringen over de kunstvlijt der Aegyptenaren zijn niet weinig gemakkelijker gemaakt, doordien zij ook deze in afbeeldingen aan de nakomelingfchap hebben willen kenbaar maken. De graven te Elethyia zijn in dit opzigt ééne der leerrijkfte ontdekkingen, die door de Franfche geleerden in Aegypte gedaan zijn (*). De gefchilderde reliefs aan hunne muren, de muren der zoogenoemde Sultans-grot, ftellen de bezigheden des dagelijkfche levens, der landhuishouding, zoowel van den landbouw als der veefokkerij, van de vischvangst, der jagt, der fcheepvaart en van den handel op de markten voor. Wat wij flechts uit gebrekkige befchrijvingen kenden, is ons hier voor oogen gefteld en maakt een einde aan allen twijfel. Doch men zoeke hierin geene volledigheid en achtte zich geenzins tot de gevolgtrekking geregtigd, dat, wat hier niet voorgefteld is, ook niet beftaan zou hebben. De werkzaamheden eener zoo befchaafde natie zijn te menigvuldig, dan dat hier eene volledigheid mogelijk geweest zoude zijn.

Maar

(*) Men zie de afbeeldingen hiervan in de *Description de l'Egypte*, *Pl. Vol. I.* 61—70.

Maar hoe menigvuldig ook de bezigheden des volks waren, zoo lijdt het toch naar dat gene, wat ons reeds bekend is, geenen twijfel, dat landhuishouding en landbouw, daar zij als de grondflagen der befchaving aangemerkt werden, boven aan ftonden.

De landbouw heeft door de gefteldheid des lands veel eigenaardigs. Dezelve hangt van de bevochtiging af, en wordt daardoor niet alleen tot het plaatfelijke, dat hiervan genot heeft, maar de werkzaamheden van denzelven worden ook tot eenen naar evenredigheid korten tijd van het jaar beperkt. Zij zijn vóór de overftrooming onmogelijk, dewijl de grond als dan door de hitte der zon fteen-hard en overäl vol fcheuren is (*). Nu volgt de overftrooming der rivier; het water dringt in de fcheuren, doorweekt den grond en maakt denzelven tevens vruchtbaar. Is het water afgeloopen, dan moet er aanftonds gezaaid worden; dewijl de grond, die thans aan een drooge moeras gelijkt, zeer fpoedig hard wordt. Het zaad wordt in den doorweekten grond geftrooid; (er is geene bemesting noodig.) Het zaad zinkt van zelve in den grond, of wordt door osfen en ook wel door menfchen daarin getreden. De hak en ploeg worden flechts gebruikt, als de grond reeds begint harder te worden. De ploeg is dikwijls afgebeeld, hoogst eenvoudig, zonder raderen, door menfchen en ook door osfen getrokken (†). Dezelve fchijnt zoowel tot onderploeging als tot voorploeging gebruikt te zijn (‡). Van de zaaijing tot aan

(*) Men zie over dit en het volgende de berigten van eenen ooggetuige, REYNIER, *Economie politique et rurale des Egyptiens*, *p.* 192 *etc.* (†) *Descript. Pl. Vol. I.* 68, 69. *II.* 90. (‡) Zie boven bladz. 157. Aant.

aan den oogst heeft de grond niet noodig, om bewerkt te worden. Onkruid wordt er weinig in Aegypte gevonden. Wanneer er in November gezaaid wordt, is de oogsttijd reeds in April. Het koorn wordt met den ſikkel gemaaid, of, naar het ſchijnt, alleenlijk de airen, dewijl men het ſtroo weinig telt (*). Dezelve worden in manden weggedragen. Het koorn wordt door osſen gedorscht, en het kaf op den dorschvloer door het wannen afgezonderd. Dan volgt er voor den landman wederom een ledig tijdvak tot aan de eerstkomende overſtrooming. Welk eenen invloed moest eene zoodanige verdeeling van den arbeid door weinige jaargetijden niet op het karakter der inwoners hebben? Hoe veel tijd bleef hun voor hunnen eerdienst en voor hunne feesten over!

De ſoorten van het verbouwde koorn leeren wij reeds vóór den uittogt der kinderen Israëls, toen de hagelſlag het vernietigde, kennen. „De garst en het vlas werden getroffen; want de garst had reeds airen geſchoten, en het vlas knoppen gewonnen; doch de weit en rog werden niet getroffen; want het was laat koorn (†)." De weit- en garst-oogst zien wij op de gedenkteekenen (‡); die des rogs is niet gemakkelijk te onderſcheiden (§). Van het vlas is niet alleen de oogst, maar ook de verdere bewerking, afgebeeld (‖).

De

(*) *Descript. Pl. II.* 90.

(†) *Exod.* 9. 31, 32.

(‡) *Descript. Pl. II.* 90. De weit is kenbaar aan de geele kleur der airen.

(§) De in *Vol. III. Pl.* 36. voorgeſtelde garf is of weit of rog. (‖) *Vol. I. Pl.* 68.

Dc bouw van het katoen was, zoo als wij bepaald uit Plinius weten (*), in Opper-Aegypte te huis, ofschoon wij niet opgeven kunnen, hoe oud dezelve was. Indien het echter niet meer twijfelachtig is, dat de kleederen der mummiën grootendeels katoenen kleederen zijn, zoo wordt hierdoor derzelver vroege bebouwing in Aegypte zeer waarschijnlijk. Of er op de gedenkteekenen, inzonderheid in de versieringen, sporen hiervan gevonden worden, moeten wij ter onderzoeking aan de kenners der kruidkunde overlaten; tot heden zijn mij geene kenbaar geworden.

Het plaatselijke van het Nijldal en de Delta, die zoo rijk in water, en aan jaarlijksche overstroomingen blootgesteld waren, bevorderde den groei en ook de voortplanting der *waterplanten*, die een belangrijk voorwerp van den landbouw, inzonderheid in Neder-Aegypte, uitmaakten. Wij hebben hierover eene voorname plaats bij Herodotus, die wij als den grondslag van het geheel beschouwen moeten. „ Die gene, die in moerassige streken wonen," zegt hij (†), „ hebben anders wel dezelfde leefwijze als de overige Aegyptenaren; doch zij hebben nog bijzondere uitvindingen, om op eene meer gemakkelijke wijze levensmiddelen te winnen. Wanneer de rivier haren volle hoogte bereikt heeft, en het veld een

(*) PLIN. *XIX*. 2. *Superior pars Aegypti in Arabiam vergens gignit fruticem, quem alii gossipium vocant, plures xylon, et ideo lina inde facta xylina. Nec ulla sunt iis candore mollitiave praeferenda. Vestes inde sacerdotibus Aegypti gratissimae.*

(†) HEROD. *II*. 92.

een meer gelijkt, groeit in het water eene menigte leliën, die de Aegyptenaren *Lotus* noemen. Als zij deze afgeplukt hebben, droogen zij die in de zon; en terwijl zij uit de knoppen, die den ſlaapbollen gelijkvormig zijn, het binnenſte of de korrels uitnemen en malen, kneden zij brooden daarvan, die zij bij het vuur bakken. Ook de wortel van dezen lotus is eetbaar en zoetachtig, dezelve is rond en heeft de grootte van eenen appel. Er is nog eene andere ſoort van leliën, die naar rozen gelijken, welke ook in den Nijl groeijen. Derzelver vrucht groeit op eenen anderen ſtengel (*) en gelijkt naar de wasſchijven der wespen (†). In deze zijn eene menigte pitten, die naar die der olijven gelijken. Zij worden versch en ook gedroogd gegeten. — Maar van den jaarlijks groeijenden byblus, wanneer zij die uit de moerasſen gehaald hebben, ſnijden zij het bovenſte af, en gebruiken het tot eenig ander einde; doch het onderſte, ter lengte van ééne el, eten of verkoopen zij; maar die gene, die er meer genot van verlangen, roosten het in eenen heeten oven."

Herodotus onderſcheidt hier vooreerst tweederlei ſoort van leliën (*κρίνεα*), zoo als hij die noemt, of van den lotus. Zij zijn niet twijfelachtig, en beide vindt

(*) Ἐν ἄλλῃ κάλυκι παραφυομένῃ ἐκ τῆς ῥίζης γίνεται. Dat dit van eenen tweeden ſtengel verſtaan moet worden, die naast eenen anderen uit den wortel opſchiet, heeft *Larcher* in zijne aanmerkingen reeds bewezen.

(†) Κηρίῳ σφηκῶν. De wespen zijn zeker wel de wilde bijen. De honigraten of wasſchijven hebben gaatjes of huisjes voor den honig; zoo ook deze lotus insgelijks voor de pitten.

vindt men op de gedenkteekenen. De eerstgemelde is de *Nymphea lotus*, de andere *Nymphea Nelumbo L.* of *Nelumbium speciosum.* Beide zijn waterplanten; de eerste groeijen in menigte in den omtrek van Damiate; zij verheft haren stengel omtrent twee voeten boven het water, en dient, volgens Savary's verzekering, den inwoners nog tot voedsel (*). De andere, ook in Indië zoo beroemde, plant is of was ten minste ook in Aegypte te huis. De beschrijving harer vrucht, die ik niet alleen in beeldtenis, maar in natura voor mij heb liggen (†), kan niet beter en zekerder gegeven worden, dan Herodotus die gegeven heeft. De pitten, die aan de olijfpitten gelijk zijn, liggen in den kelk, ieder in een huisje besloten. Beide planten hadden eene godsdienstige beteekenis, ook op het rijk der dooden, en deswege vindt men die ook in de graven afgebeeld. De fraaiste afbeelding van beide ziet men in de koninklijke graven, die Belzoni geopend heeft, beide met hare natuurlijke kleuren, stengels en vruchten (‡). Die aan de linkerzijde des aanschouwers is de Nymphea Lotus, en die aan de regterzijde de Nelumbium. Zij komen in dit praalgraf meermalen voor, en *iedermaal* zoo, dat twee van derzelver stengels geknakt en verdord zijn. Zekerlijk niet zonder beteekenis! Derzelver bladen en kelken ziet men overäl als sieraden. Volgens Herodotus schijnen beide slechts in het wild te groeijen. Maar de Nelumbium was zekerlijk ook eene plant, die aangekweekt werd. In één der konink-

(*) SAVARY, *Lettres sur l'Egypte*, *p.* 8. *not.* 9.
(†) Uit de verzameling van Blumenbach.
(‡) BELZONI *Pl.* 2.

ninklijke graven is de oogst van een veld met Nelumbiums afgebeeld (*); die, volgens het oordeel van geleerde kruidkundigen, geenzins twijfelachtig is. Ook wordt de opgaaf van Herodotus hierdoor bevestigd, dat de vrucht op eenen tweeden steel of stengel groeit. Er zijn altijd twee naast elkanderen, waarvan de één de vrucht draagt. De derde plant, welke Herodotus vermeldt, de *Byblus*, is die, waaruit de papyrus gemaakt werd; doch die tevens tot spijs diende. Dewijl Herodotus hier alleenlijk over planten van de laatste soort spreekt, duidt hij het andere gebruik, dat ook nog veelvuldiger was, slechts in het algemeen aan. Het is ook wel eene waterplant, doch volgens Theophrastus groeit zij in geene diepe waters (†). Hem ten gevolge dient zij tot voedsel, dewijl de stengel gekaauwd wordt uit hoofde van de sappigheid. Maar volgens Herodotus werd zij ook nog op eene andere wijze tot spijze bereid. Of zij op de gedenkteekenen voorkomt, moeten de kruidkundigen beslissen. Dat het gebruik der plant tot vervaardiging van den papyrus in Aegypte zeer oud was, ofschoon het tevens onmogelijk is, om het tijdstip der uitvinding te bepalen, is heden buiten allen twijfel gesteld, sedert in de Catacomben van Theben zoo vele papyrus-rollen gevonden zijn. Zij stellen het buiten kijf, dat de Aegyptische *letterkunde* rijker geweest is, dan men anders wel geloofde. Buiten de godsdienstige boeken, moet het zoo dikwijls afgebeelde gebruik, om bij alle openbare handelingen

(*) *Description. Pl Vol. II*, 90.

(†) THEOPHRAST. *de Plantis*, *IV*, 9.

gen oorkonden op te maken, die toch zekerlijk bewaard werden, het ontſtaan van *archiven* ten gevolge gehad hebben; en het ſpreekt van zelve, dat in de groote rijks-paleizen, zoo als in dat van Oſymandyas, niet wel eene *boekenverzameling*, eene zaal ter bewaring der openbare ſchriften, het zij die godsdienſtig of ſtaatkundig waren, ontbreken mogt. Het is bekend, dat deze plant ook op eene bijzondere plaats in Europa groeit; namelijk in de bron Cyane bij Syracuſen, en wel in eene groote menigte, hetwelk den overledenen ridder Landolina aanleiding gaf, tot het bewerken van deze ſtruik, namelijk om van het merg uit dezelve gebruik te maken tot het vervaardigen van papyrus (*), hetwelk

(*) De naauwkeurigſte berigten dienaangaande en over de bereiding van den papyrus, vindt men in BARTELS *Briefen über Kalabrien und Sicilien. B.* 3. *S.* 50 *etc.*, waar ook de opgaven van Theophrastus over de zoetheid en den aangenamen ſmaak van het ſap dezer plant uit eigene proeven bevestigd worden. — De bereiding van den papyrus tot ſchrijven was deze: Men ſneed van het riet *papyrus* de ſtengels, die twee ellen hoog waren, ontblootte dezelve van hunne bladeren, en behield van dezelve eene lengte van één tot twee voeten, die dan eene dikte van één tot twee duimen hadden. Door dwarſche inſnijdingen kreeg men van den bast ſtrooken van verſchillende breedte en ſterkte, maar van gelijke lengte. Het binnenſte werd voor het ſchrift beſtemd. De ſtrooken werden nu naauwkeurig even breed en lang geſneden. Dan legde men de binnen- of zachtere zijden van den bast op eene tafel, met Nijlwater nat gemaakt, dwars neven elkanderen, zoo dat de eene ſtrook de andere even met twee zijden bedekte; en door de vochtigheid van het water en de lijmſtof, die in den papyrus was,

welk hem ook volkomen gelukte (*). Alle opgaven van Herodotus zijn door de aldaar aangewende navorſchingen en proeven op het volledigſte bevestigd geworden.

Voor den oliebouw uit de olijven voegde het plaatſelijke van het oude Aegypte niet. Doch men verbouwde eene ſoort van Seſamum, die Herodotus Sillicyprium noemt (†), (bij de Aegyptiërs heet zij Kiki) waaruit olie geſlagen werd.

Volgens Herodotus was de wijnbouw in Aegypte onbekend (‡), offchoon het gebruik van wijn den priesters en ook, bij zekere feesten, aan het volk veroorloofd was (§), dat zich anders van eene ſoort van

was, verbonden zich de ſtrooken met elkanderen. Boven op deze laag van ſtrooken legde men nu ruwere of minder zachte ſtrooken voor de buitenzijde van het papier, in eene andere rigting of van boven naar beneden, en verbond die op dezelfde wijze met de onderſte laag, tot meerdere vastigheid en ſterkte. Vervolgens werden beide lagen geperst en gedroogd, en het blad was gereed om beſchreven te worden. Indien men eene langere rol wilde maken, verbond men verſcheidene bladeren zoo aan elkanderen, dat de binnen of zachtere zijde van het eene blad over de buiten of ruwere zijde van het tweede eenen halven duim henen gelegd werd, en beide werden op dezelfde wijze als de ſtrooken vereenigd. D.

(*) Ik kan hierover met zekerheid oordeelen, dewijl ik zelf proeven van ouden en nieuwen papyrus bezit. Het door Landolina vervaardige is alleenlijk iets helderder, dan het Aegyptiſche.

(†) Herod. *II.* 94.

(‡) Herod. *II.* 77. (§) Herod. *II.* 60.

van bier, uit garst gebrouwen, plagt te bedienen (*). Nogtans was de wijnſtok in Aegypte niet onbekend. Wij vinden deszelfs ranken met de rijpe daaraan hangende druiven onder de ſieraden der bouwkunst (†). En op de ſchilderſtukken van Elethya zijn de werkzaamheden van het druiven-ſnijden en van den wijnoogst afgebeeld (‡). Maar de wijnſtok kon zich alzins alleenlijk tot eenige hoogliggende ſtreken bepalen. Belzoni vond die in menigte in Fayoum om het meer Moeris (§).

Het is algemeen bekend, dat Aegypte arm aan hout is. Behalve den Dadelpalm en den Sycomorus, die tot de kasten voor mummiën gebruikt werd, vond men er geen geboomte. Het zij men er den heiligen boom, den Perſea, mede onder rekenen wilde, die, zoo als ik meen, eenige malen op de gedenkteekenen verſchijnt (**).

De *veefokkerij* maakte alzins eenen tweeden hoofdtak van de Aegyptiſche landhuishouding uit; doch zij werd ook gedeeltelijk door den godsdienst en ten deele door het plaatſelijke des lands beperkt.

De invloed van den godsdienst op de veeteelt ſchijnt geringer geweest te zijn, dan men dit bij een volk verwachten konde, waar de dieren-dienst een zoo werkelijk deel van den eerdienst uitmaakte. Maar van de groote huisdieren is de koe de eeni-

(*) Herod. *II.* 77.
(†) *Descript. Pl. H.* 9.
(‡) *Descript. Pl. Vol. I.* 68.
(§) Belzoni *Narrative p.* 381.
(**) Minutoli, *Reiſe Tab. XXX.*

eenige, die als heilig aangezien werd (*); de eerdienst van den ſtier Apis betrof ſlechts een enkel dier. De ſtier, in zoo verre hij rein was (†), was een gewoon offerdier, zoo als wij dit niet zelden op de reliefs afgebeeld zien. Van de andere huisdieren waren in ſommige nomoi het ſchaap, en in andere de geit heilig (‡). Het zwijn was daarentegen altijd een onrein dier; doch het werd echter bij één feest aan Oſiris geofferd (§).

Dat de fokkerij van het rundvee eenen hoofdtak der veeteelt vormde, heeft geen bewijs noodig, daar eene geheele kaste daarvan den naam droeg. Men hield dezelve bij geheele kudden, en zoo verſchijnt het zwijn ook op de gedenkteekenen (**). De os werd niet alleen tot ſpijze, maar ook tot den veldarbeid gebruikt; de ploeg werd gewonelijk door osſen getrokken (††). De buffel komt niet op de gedenkteekenen voor.

Dat de paardenfokkerij niet minder in Aegypte beoefend werd, blijkt duidelijk uit de gedenkteekenen. Wel vind ik geen bewijs, dat het tot den veldarbeid gebruikt werd; (deze ſchijnt alleen door osſen gedaan te zijn;) maar des te menigvuldiger werden zij tot voorſpannen gebruikt, zoowel in vredestijd, als ook inzonderheid in den oorlog voor de

(*) Zij waren aan Iſis geheiligd, en werden niet geofferd.

(†) Wat hiertoe vereischt werd, leert HEROD. *II*. 38.

(‡) HEROD. *II*. 42.

(§) HEROD. *II*. 47 48.

(**) *Descript. Pl. I*. 68.

(††) B. Voorb. *Descript. Pl.* 69 en elders.

de krijgswagens, zoo als zij dikwijls op de reliefs voorkomen; doch nooit om te berijden. Moeten wij na deze voorstellingen oordeelen, dan moet het edelste paardenras in Aegypte bestaan hebben; zoo als dit ook nog heden in het Nijldal boven Aegypte in Dongola is in stand gebleven. De paardenteelt was zóó sterk, dat daarmede zelfs een buitenlandsche handel gedreven werd. Salomo kreeg de paarden voor zijne talrijke ruiterij uit Aegypte (*). Welk eene kunst en zucht tot pracht er in de tuigen en dekken der paarden heerschte, toonen de reliefs insgelijks op eene merkwaardige wijze (†).

De fokkerij van ezels en muilezels behoorde altijd in Aegypte te huis (‡); doch zij werd ook, gelijk dit uit de fragmenten van het werk van Mago blijkt, door de Carthagers gedreven, en was dus over geheel Noord-Afrika uitgebreid (§).

Men heeft beweerd, dat de kameel niet op de gedenkteekenen voorkomt, en hieruit de gevolgtrekking afgeleid, dat het in Aegypte, ja zelfs in Afrika, vóór de verovering der Arabieren niet inheemsch geweest is (‖). Gesteld dat het eerste dus was, zou

(*) 2 *Chron.* 9, 28.

(†) Men vergelijke inzonderheid de prachtige gekleurde plaat in de *Descript. Pl. II.* 12.

(‡) *Genes.* 4, 23. 47, 17. Ook op de gedenkteekenen verschijnen de muilezels. DENON *voyage Pl.* 124.

(§) Men zie in het vorige deel *bladz.* 530. 536.

(‖) Zoo als WALKENAER *Recherches Geographiques sur l'Interieur de l'Afrique*, in het *Journal des Savants* 1822. *Fevrier p.* 106. En toch komen in *Genes.* 12, 16. kameelen in Aegypte voor.

zou dan het laatste hieruit volgen? De ezel verschijnt ook niet op de gedenkteekenen; maar zijn deze dan een handboek voor de dierenkunde? Doch ook dit gevoelen is thans wederlegd. Op de gedenkzuilen van Luxor steken de halzen der kameelen meermalen paarswijze vooruit (*); en dat het buiten allen kijf koppen en halzen van kameelen zijn, getuigt de laatste reiziger uitdrukkelijk (†). Maar het is reeds vroeger door ons aangemerkt, dat de kameelfokkerij in het groot niet de bezigheid der landbouwers, maar die der nomaden is, dewijl de kameel alleenlijk bij eene vrije leefwijze voorspoedig is. Het aan overstroomingen blootgestelde Nijldal kon het minste voor de kameelfokkerij geschikt zijn, en het kan ons derhalve niet vreemd schijnen, wanneer wij op de reliefs, die de landhuishouding van de bewoners des Nijldals afbeelden, den kameel niet ontdekken. Maar daarom was dezelve in Aegypte niet onbekend en in onbruik. Dat de stammen in het naburige Arabië, dat inzonderheid de Midianiten de kameelfokkerij tot hunne hoofdbezigheid maakten, dat reeds in Jozef's tijd hunne kooplieden met derzelver kameelen naar Aegypte trokken, is algemeen bekend. Maar ook in Afrika zelve was de kameel van ouds her inheemsch. De kameelfokkerij is thans eene hoofdbezigheid der Ababdee in de oostelijke bergketen; van daar komen zij op de Aegyptische mark-

(*) Men zie de afbeeldingen in de *Descript. Pl. III.* 33, alsmede die in Minutoli. *Tab. XVI. Fig. I.*

(†) Minutoli *Reise S.* 293.

markten (*). In den ouden tijd was het niet anders. De Arabische stammen boven Aegypte dreven haar in het groot; want zij zonden hunne kameel-ruiterij naar het leger van Xerxes (†). Hoe zou dus dit nuttige en onontbeerlijke dier in het Nijldal vreemd hebben kunnen blijven, wanneer de volken, die rondom hetzelve trokken, dit voortkweekten?

De schapenfokkerij schijnt, volgens de gesteldheid des lands, naauwlijks een hoofdtak der veeteelt in het Nijldal te hebben kunnen worden. Nogtans werd zij in het zelve gedreven. Jacob voerde zijne kudden reeds naar Aegypte (‡). Op de gedenkteekenen verschijnen de schapen, niet alleen afzonderlijk, maar ook bij kudden (§); en van hoe veel gewigt de ram in den Aegyptischen eerdienst was, zoude overtollig zijn om te zeggen. Maar offschoon ook in Aegypte zelve misschien niet zoo veel wol geteeld werd, als men voor de fabrieken noodig had, zoo waren deszelfs naburen herders, inzonderheid in Syrië en Arabië, die de fijnste wol aanbragten.

Dat onderscheidene soorten van pluimgedierten in

(*) Inzonderheid naar den kant van Esné. MINUTOLI, *Reise S.* 276.

(†) HEROD. *II.* 69. 86. 87. Dat hier van de Arabieren boven Aegypte gesproken wordt, is duidelijk, dewijl zij onder dezelfde bevelhebbers stonden als de Aethiopers; en de bewoners van Arabië zelve, volgens de uitdrukkelijke aanmerking van Herodotus, zich in het geheel niet aan Xerxes stoorden.

(‡) *Genes.* 47. 1. 17.

(§) *Descript. Pl. I.* 68.

ten in menigte gehouden werden, leeren ons de herhaalde afbeeldingen op de gedenkteekenen. Ook de vangst der watervogels met netten is daarop afgebeeld (*).

Bijna nog leerzamer dan voor de voortbrengſelen der landhuishouding zijn de gedenkteekenen van het oude Aegypte voor die der *kunstvlijt*. Alvorens wij de afbeeldingen hiervan ontvingen, kwam het niemand in den zin, om de natie eenen zoodanigen trap van volkomenheid toe te kennen. De kunstkenner zou bij eene meer naauwkeurige beoefening hier nog vele ophelderingen geven kunnen. Wij moeten ons vergenoegen, om de hoofdtakken van deze kunstvlijt op te geven en voor te ſtellen. Van vele derzelve bragt Aegypte de ruwe ſtof voort; doch niet van alle; of ook niet in zulk eene hoeveelheid, als men die noodig had. Een groot gedeelte moest van buiten ingevoerd worden.

Onder de bijzondere takken ſtaan de *weverijen* boven aan. Zij hielden zekerlijk een groot gedeelte der natie bezig. Wanneer de profeet het ongeluk ſchilderen wil, dat Aegypte en de klasſe der ambagtslieden treffen zoude, worden naast de visſchers de wevers genoemd. „Te ſchande worden zij, die fijne boomwol kammen, de wevers van de witte lijnwaden, nedergeſlagen zijn zij alle; alle daglooners in de ziele bedroefd (†)." Het weven was, volgens Herodotus, eene bezigheid der mannen (‡); en uit dien hoofde niet alleen eene huislij-

(*) *Descript. Pl. Vol. I*, 74.

(†) *Jeſ.* 19, 9 10., volgens de vertaling van Gesenius. Men zie deszelfs aanmerkingen. (‡) Herod. *II.* 55.

lijke werkzaamheid, maar eene werkzaamheid, die in groote fabricken geschiedde (*). Wij vinden dit meermalen afgebeeld; doch thans het schoonste uit de graven van Beni Hasſan bij Minutoli (†). „ Het hoogst eenvoudige weeftouw is aan vier palen vastgemaakt, die in den grond gedreven zijn, en de werkende wever zit op het reeds vaardige gedeelte der stof, dat geel en groen gemengeld is. Aan verscheidene kleuren van oud-Aegyptische stoffen bespeurt men, dat de bysſus reeds vóór het weven geverfd werd." Reeds ten tijde van Mozes hadden deze fabrieken in Aegypte eene verwonderingwaardige volkomenheid verkregen, waarvan benevens vele andere, de dekken en tapijten aan den tabernakel een in het oogloopend voorbeeld opleveren. Men vervaardigde dezelve tot honderd ellen lengte, en vele daarvan werden met borduursel, of van gekleurde draden, of ook van gouddraad, versierd (‡). En reeds ten tijde van Jo-

(*) Uit het opschrift van ROSETTE, LIN. 17. 18., waar gezegd wordt: „ dat de koning twee derde deelen der katoenen stoffen (*βυσσίνων ὀθονίων*), die uit de tempels aan de schatkist opgebragt moesten worden, kwijtgescholden zou hebben," is het zeer waarschijnlijk, dat deze fabrieken aan de tempels of aan derzelver priesters toebehoorden. AMEILHON *Inscr. de Rosette* § 12. 20. werpt het niet onwaarschijnlijke vermoeden op, dat de tempels den alleenhandel der stoffen gehad hebben, die tot de mummiën gebruikt werden.

(†) MINUTOLI *Pl.* 24, 2. Op dezelve is ook het knoopen der netten afgebeeld. Men vergelijke *Jes.* 19, 8.

(‡) Men zie GOGUET *II.*, 86. *etc.* en GATTERER, *Weltgeschichte*, in haren geheelen omvang. *p.* 65 *enz.*

Jozef waren kostbare kleedingſtoffen de gewone eergeſchenken (*). Maar wij hebben niet noodig, ons hier enkel op doode bewijzen te beroepen, de gedenkteekenen ſpreken. Zoo wel in de afbeeldingen van het groote werk over Aegypte, als in de koninklijke graven van Belzoni en die van Minutoli, zien wij deze ſtoffen in derzelver geheele pracht van kleuren als ware het levendig voorgeſteld. Zij zijn zoo verſcheiden en menigvuldig, dat men aan de verſcheidenheid der ſtoffen niet twijfelen kan. Vele derzelve zijn zoo fijn, dat de leden er doorſchijnen (†), terwijl andere daarentegen digter zijn. Men zal waarſchijnlijk meer genegen zijn, om de fijnere voor katoenen, dan voor linnen te houden; hoezeer de zekere beſliſſing, volgens bloote afbeeldingen, hier onmogelijk is. Dat er zijden onder dezelve gevonden worden, wagen wij juist hierom niet met zekerheid te bepalen. De koning, zoo wel als de krijgslieden, dragen gewonelijk korte kleederen, offchoon de laatſte bij de plegtige omdragten hieromtrent eene uitzondering maken; de landbouwers en daglooners alleen een wit voorſchoot; de priesters lange kleederen; dikwerf op eene zonderlinge wijze omgeſlagen. Vele derzelve zijn wit; ſommige met witte en roode ſtrepen; andere met ſterren of bloemen, terwijl vele ſchitteren met de kleuren van het oosten. Bij de fijne ſtoffen denkt men bijna onwillekeurig aan het Indiſche neteldoek; bij den ſchitteren-

(*) *Geneſ.* 45, 22.

(†) Men zie inzonderheid het gewaad des konings, *Descript. Pl. II.* 31., en de platen bij *Belzoni.*

renden glans van andere meent men alzins zijden stoffen voor zich te zien. Vermits alle beschrijvingen dit slechts onvolledig voorstellen kunnen, beroep ik mij op de tien laatste platen der tweede aflevering van het groote werk over Aegypte; alsmede op de vijf eerste platen in den atlas van Belzoni, alwaar de koninklijke gewaden en andere het volkomenste in deze soort voorstellen.

Dat de *ververijen* met de weverijen eenen gelijken gang hielden, is reeds uit het aangehaalde duidelijk. Wij vinden alle kleuren, het wit, geel, rood, blaauw, groen en zwart, in derzelver volle schoonheid; doch zonder vermenging. Welke de verfstoffen waren; in hoe verre zij in Aegypte zelve bestonden, of uit Babylon en Indië ingevoerd werden, wagen wij niet te beslissen. Dat de Tyriërs deel daaraan hadden, zal men waarschijnlijk vinden, wanneer wij beneden aantoonen, dat zij eene volkomene stapelplaats te Memphis hadden. Alles zamengenomen levert het ontwijfelbaarste resultaat op, dat vóór twee of drieduizend jaren de weverijen en ververijen van het oosten reeds op denzelfden, zoo niet op eenen hoogeren, trap stonden, dan tegenwoordig. Maar indien dit alles zeker is, volgt dan hieruit niet van zelve, dat ook de verkeering en de handel der volken dezelfde, of liever nog veel grooter, moet geweest zijn? Is het te denken, dat bij een afgezonderd volk de kunsten eenen zoodanigen trap van volkomenheid zouden bereikt hebben, of ook slechts bereiken konden? Gaf hun land alleen hun de ruwe stoffen en de verfwaren, die daartoe volstrekt noodig waren?

Naast

Naast de weverijen nemen de *metaalwerken* buiten kijf de eerste plaats in. Zij verplaatsen ons in een tijdvak, waarin het gebruik van ijzer nog onbekend was; want voor zoo verre wij naar de kleur oordeelen kunnen, die steeds groen is, zijn de gereedschappen uit onedel metaal gezamenlijk van koper. Het is bevorens reeds aangemerkt, dat de krijgswagens geheel van koper schijnen te zijn. Zoo wel hunne groene kleur als hun vorm, de ligtheid en sierlijkheid der raderen, de daarop gelegde en op het fraaist bewerkte fieraden, toonen dit duidelijk. Niet minder is een groot gedeelte der wapenen van koper; niet alleen de zwaarden, maar ook de bogen en pijlkokers der Aegyptenaren. Zoo wel deze, als de snijdende gereedschappen, onder de hieroglyphen afgebeeld, zijn altijd groen. — Van waar kreeg Aegypte deze groote hoeveelheid koper? In Aegypte zelve waren nooit bergwerken, die alleen koper opleverden; kwam het welligt ook uit de Nubische goudmijnen? Wij lezen ten minste bij Diodorus, dat de gezamenlijke werktuigen, die in dezelve gebruikt werden, daaruit bestonden.

De vormen dezer, even als die aller andere, gereedschappen, ook die van hout, kenmerken zulk eene verscheidenheid en sierlijkheid tevens, dat de Aegyptenaren hierin de vergelijking met iedere andere natie der oudheid, de Grieken niet uitgezonderd, doorstaan kunnen. Hunne rustbedden, hunne zetels, kunnen ons nog heden ten model dienen (*). De zilveren drievoeten en bekkens, de

(*) *Descript. Pl. Vol. II*, 89.

de fierlijke korfjes en fpinrokken der vrouwen, zoo als wij die op de gedenkteekenen zien, worden reeds door Homerus gekend en geprezen (*). Hunne muzijkinftrumenten, inzonderheid hunne harpen, overtreffen de nieuwe in fchoonheid (†). De rijkdom der verfcheidenheid, die in dat alles heerscht, moet ons hooge denkbeelden geven van de verfijning van alles, wat op het dagelijkfche en gezellige leven betrekking had.

Eindelijk maakte het aardewerk eenen gewigtigen tak van werkzaamheid uit. Aegypte bezit hiertoe eene voortreffelijke klei (‡), die nog daarenboven de bijzondere eigenfchap heeft, dat de daaruit vervaardigde potten het water koel maken. Doch zij dienden niet alleen tot huislijk gebruik, maar ook in de graffteden, tot bewaring der heilige dier-mummiën, zoo als van den Ibis en andere. Ook hier is de verfcheidenheid en fchoonheid aan de Griekfche gelijk; ook zij prijken niet zelden met de fchoonfte kleuren (§).

De tot hiertoe gedane nafpeuringen over den landbouw en de kunstvlijt der oude Aegyptenaren, ftrekken ons tevens tot eenen grondflag, die voor derzelver *handel* dienen kan!

De

(*) *Od. IV.* 128.

(†) *Planch. Vol. II*, 91.

(‡) REYNIER, *Economie des Egypt. p.* 274. Koptos moet de hoofdplaats van deze fabriek geweest zijn; ook is *Kuft* in deszelfs nabijheid dit nog op heden. ATHEN. *XI. p.* 464.

(§) Men zie b. v. *Descript. Pl. II*, 87. en op meerdere platen.

De natuur zelve beſtemde Aegypte door zijne geſteldheid, door zijne voortbrengſelen en door zijne aardrijkskundige ligging, tot één der gewigtigſte landen, voor den koophandel van de geheele aarde. Noch het despotismus, waar onder het eeuwen gezucht heeft en nog heden zucht, noch de nimmer eindigende reeks van twisten en oorlogen, waaraan het ten ſchouwtooneel ſtrekte, hebben het deze voorregten ooit duurzaam kunnen ontrooven, offchoon zij het ook eene voorbijgaande vermindering deden ondergaan; de oogmerken der natuur kunnen wel verhinderd, maar niet geheel verijdeld worden.

Een uitgebreide en levendige handel ontſtond het gemakkelijkſte, en derhalve ook het vroegſte, aan de oevers van de groote rivieren, in landen, die rijk in voortbrengſelen waren. Zij maakten de onderlinge verkeering der inwoners gemakkelijker, en een binnenlandſche levendige handel, die het meeste de kunstvlijt bevordert, is altijd de zekerſte grondſlag van den nationalen rijkdom, en door dezen van den buitenlandſchen handel. De loop van dezen hangt grootendeels af van buitenlandſche omſtandigheden en betrekkingen; de binnenlandſche verkeering is alleenlijk het werk der natie en gaat ſlechts met haar zelve te grond. De Aegyptenaren woonden aan de oevers eener zoodanige rivier; de Nijl verſchafte hun al deze voordeelen, en de geſchiedenis toont, dat zij dezelve niet ongebruikt lieten. Hij is door geheel Aegypte, van Elephantine af, bevaarbaar; hij houdt ook in het drooge jaargetijde zelden op dit te zijn, en de vaart tegen den ſtroom wordt door de aanhoudende noor-

de-

dewinden op zekere tijden des jaars zeer gemakkelijk gemaakt.

De schepen of barken, waarvan men zich bediende (men noemde dezelve *Baris*), werden geheel uit inlandsch geboomte vervaardigd. Men gebruikte hiertoe eene lage soort van boomen, waaruit men houten van twee ellen sneed, die men zamen verbond en in plaats van planken dienden. De mast was van hetzelfde hout, en de touwen van den byblus. Volgens de verzekering van Herodotus, die derzelver bouworde beschrijft, waren er vrachtschepen onder, die vele duizende ponden vervoerden (*).

De Aegyptenaren hebben van deze voordeelen, die hun land hun aanbood, zeer vroeg gebruik gemaakt. Reeds ten tijde van Mozes waren de Nijlschepen bekend en eene gewone zaak (†). Maar toen naderhand hun land allerwege, inzonderheid naar de westzijde, met kanalen doorsneden werd, bleef de scheepvaart op den Nijl bijna de eenige geschikte weg van wederzijdsche verkeering, en werd volkomen de eenige gedurende den tijd der overstrooming. Het aanleggen van kanalen, dat aan Sesostris toegeschreven wordt, had, volgens het berigt van Diodorus (‡), niet alleen de verbreiding

(*) Herod. *II*, 96. Wij kennen die thans uit de afbeeldingen, die in de graven van Elethya's in stand zijn gebleven. *Descript. d'Egypt. Pl.* 68—71. Zij werden, zoo als men hieruit ziet, zoo wel door middel van zeilen als van riemen voortgedreven.

(†) *Exod.* 2, 3. volgens de vertaling van Michaelis.

(‡) Diod. *I.* 66.

ding der overstrooming, maar de verligting van den binnenlandschen handel en der verkeering ten doel. De schippers zelve vormden, zoo als boven reeds getoond is, ééne der talrijkste kasten.

De tijd der overstrooming valt voor in de warmste maanden, waarin het verblijf op de rivier, wegens de koelte des waters, als een genoegen beschouwd wordt (*). Volgens het verhaal van Herodotus (†), schijnt het, dat ten minste één der algemeene Aegyptische nationale feesten, waarvan er jaarlijks zes, gezamenlijk in de steden van Neder-Aegypte, gevierd werden, dat van *Artemis* in *Bubastus*, in dit jaargetijde plaats had. Men voer alsdan van stad tot stad, terwijl de inwoners van iedere zich aan den stoet aansloten, waardoor derzelver getal ten laatste tot 700,000 aangroeide. Het lag in de natuur der dingen, dat deze feesten, waarbij men zich aan allerlei soort van weelde overgaf, (want bij dit enkele feest van Artemis werd, volgens het berigt van Herodotus, meer wijn gebruikt, dan in het geheele overige jaar), tevens even zoo vele jaarmarkten worden moesten, die het inwendige verkeer van Aegypte buitengemeen bevorderden (‡), zoo als zij dit ook bij andere natiën geworden zijn.

Deze groote binnenlandsche verkeering, waarop ook de

(*) MAILLET *l. l.* (†) HEROD. *II.* 60.

(‡) Eene afbeelding, of ten minste aanwijzing, der verkeering op de markten ziet men ook te Elethya, in den verkoop van een dier, dat op de weegschaal gewogen wordt. *Descript. II. p.* 64. De wijze van wegen is nog heden in Aegypte dezelfde.

de wetgeving voornamelijk acht geslagen heeft (*), dewijl zij gedeeltelijk de vormen voorschreef voor de zekerheid der beleeningen, en ten deele den woeker wel niet geheel verbood, maar toch beperkte, (het kapitaal mogt door de interesfen niet meer dan verdubbeld worden); en eindelijk den schuldeischer alleenlijk toestond, om het vermogen van den persoon des schuldenaars, doch niet zijnen persoon, aan te tasten, werd door de bevordering van den rijkdom der natie ook de moeder van den buitenlandschen handel. Evenwel volgens het beeld, dat men ons veelal van de Aegyptenaren pleegt te ontwerpen, waren zij een volk, dat, in zich zelve gekeerd, de verkeering met buitenlanders zorgvuldig ontweek, en in hun land opgesloten zich alleenlijk door zich zelve beschaafde. Er is wel iets waars in deze wijze van voorstelling; doch wij mogen ook hopen, dat zij door de tot hiertoe gedane navorschingen op velerlei wijze beperkt en juister geworden is.

Behalve de verachting der buitenlanders, die de Aegyptenaren met al de volken gemeen hadden, die eenen zekeren leefregel, op godsdienstige voorschriften gegrond, in acht nemen (†), schijnt deze wijze van voorstelling inzonderheid hierdoor heerschende geworden te zijn, omdat de Aegyptenaren niet alleen zelve geene scheepvaart hadden, maar ook alle buitenlanders den toegang ter zee naar hun land, voor den tijd van Psammetichus, ten uiterste moeijelijk maakten (‡). De oorzaken van beide schij-

(*) Diod. *I.* 90. (†) Herod. *II.* 77.
(‡) Diod. *I. p.* 80.

fchijnen evenwel zoo in het oog te loopen, dat men niet eerst noodig heeft zijne toevlugt tot godsdienftige vooroordeelen te nemen, om beide te verklaren.

Aegypte, even als het geheele naburige Afrika, bezit geen hout, dat tot den bouw van zeefchepen gefchikt is. Waar de oudfte Pharao's hunne eskaders op den Arabifchen zeeboezem en de Indifche zee bouwen lieten, is ons onbekend. Vermoedelijk aan deszelfs kusten. De latere Pharao's na Pfammetichus, even als de Ptolemaeusfen, konden alleen dan vloten uitrusten, wanneer de Phoenicifche wouden hun ten dienfte ftonden; en, men weet, welke bloedige oorlogen over het bezit dezer ftreken tusfchen de Ptolemaeusfen en de Seleuciden gevoerd werden. Het is echter zeer ligtelijk te begrijpen, dat de Tyriërs en Sidoniërs niet zeer genegen waren, om de Aegyptenaren tot een zeevarend volk te maken, al ware het ook, dat de laatfte gezind geweest waren dit te worden.

De grond, waarom de oude Aegyptenaren den toegang tot hun land aan den zeekant aan alle vreemdelingen verboden, kan men ook zeer ligtelijk in den toeftand van den oudften zeehandel vinden. Alle volken, die denzelven op de Middellandfche zee dreven, waren tevens zeeroovers, die het inzonderheid tot eene bezigheid maakten, om langs de kusten menfchen te rooven. Het was zeer natuurlijk, dat een volk, hetwelk zelve hun geene fchepen kon tegenoverftellen, hun onder geen voorwendfel den toegang vergunde.

Nogtans beftaan er eenige fporen, die het twijfelachtig maken, of er hieromtrent geene uitzondering plaats

plaats gehad heeft. Reeds Homerus laat Menelaus naar Aegypte stevenen, en Diodorus maakt gewag van eene zeestad *Thonis* (*), welke hij eene hooge oudheid toekent. Ook zelfs de volkplantingen, die uit Aegypte naar Griekenland trokken, zoo als die van Danaus en Cecrops, vooronderstellen scheepvaart; al hadden ook, gelijk dit niet onwaarschijnlijk is, Phoenicers de overvaart bezorgd.

Hoe het echter ook zijn mag, zoo weten wij reeds, dat in de oude wereld de deelneming aan den handel niet naar de scheepvaart mag afgemeten worden, dewijl de landhandel destijds de hoofdzaak was. Aegypte kon, volgens zijne aardrijkskundige ligging, niet voorbij, om aan dezen handel deel te nemen, zoodra er eene verbindtenis tusschen Afrika en Azië, of ook tusschen Aethiopië en het noordelijke Afrika, plaats had. Het was door de Natuur bijna tot een algemeen middenpunt van den karavanenhandel bestemd, en het heeft deze bestemming zelfs tot in onze dagen niet verlochenen kunnen, waarin toch door de scheepvaart de landhandel in het groot zoo zeer verzwakt is geworden.

Wanneer intusschen deze voordeelen ook aan geheel Aegypte (uithoofde van deszelfs ligging) eigen waren, zoo waren zij het toch inzonderheid aan *Opper-Aegypte* of Thebais. Reeds in den alouden tijd vereenigde dit land op eene zeldzame wijze al de voordeelen, die het eene hoofdplaats van den we-

(*) DIOD. *I. p.* 23. Het is intusschen twijfelachtig, of dit verhaal uit eene verwisseling met den naam *Thonis* bij Herodotus ontstaan is. *Cf.* HEROD. *II.* 113.

wereldhandel maken konden (*). Wanneer deszelfs ligging aan de noordelijke grenzen der woestijn het, gelijk wij boven aanmerkten, tot de ſtapelplaats der voortbrengſelen uit het binnenſte van Afrika, der landen aan gene zijde der woestijn, maakte, zoo kwam hier nog bij, dat in deszelfs nabijheid *goudmijnen* waren, die zoo wel tot de oudſte, als tot de rijkſte, der wereld moeten behoord hebben (†).

Op deze wijze vereenigde Opper-Aegypte het dubbele voordeel in zich, van nevens de uitgezochtſte waren ook tevens het middel tot ruiling te bezit-

(*) De ligging van Opper-Aegypte, in het midden der rijkſte handeldrijvende landen, maakt, zoo als Denon dit te regt en zoo ſchoon aanmerkt, dat men zich alle, als ware het, in de nabijheid denkt. „ Als men de dagreizen telt, als men de middelen voor zich ziet, om dezelve afteleggen, zoo houden de afſtanden op onafmeetbaar te zijn, het is, als of zij verdwijnen. De Roode zee, Gedda, Mekka, waren naburige oorden der plaats, welke wij bewoonden. Indië ſcheen, zoo te zeggen, aan dezelve te grenzen. Aan de andere zijde waren de Oaſes ſlechts drie dagreizen van ons; zij hielden op een onbekend land voor onze verbeelding te zijn. Van Oaſis tot Oaſis, altijd een paar dagreizen van elkanderen, nadert men Sennaar, de hoofdſtad van Nubië, alsmede Darfoer, dat aan den weg ligt en wederom met Tombucto handelt. Als men in 40 dagen naar Darfoer komt, zoo heeft men er ſlechts nog honderd naar Tombucto." DENON *II.* 195. — Plaatſen deze aanmerkingen van eenen man, die vatbaarheid voor den geest van het Oosten bezat, de gemakkelijkheid van de verkeering der volken aldaar niet op eenmaal in een helderder licht, dan zelfs eene geleerde uitlegging dit vermag?

(†) Zie boven bladz. 337.

zitten. Kan het ons na dit alles nog bevreemden, wanneer deze ſtreken, waar landbouw en koophandel vele eeuwen gerust voortduurden, en als ware het met elkanderen ſchenen te wedijveren, eindelijk de magtigſte en rijkſte onzer aarde werden, en juist hier deze prachtige tempels oprezen, onder welker beſcherming deze handel gedreven werd (*), en deze koningsſtad zich verhief, het Ae-

(*) Van welk gewigt en van welken omvang deze handel der zuidelijke wereld, zoodra hij ſlechts door buitenlandſche betrekkingen begunſtigd werd, voor de plaatſen, die denzelven dreven, was — zij het mij vergund een voorbeeld bij te brengen uit eenen Arabiſchen ſchrijver uit de midden-eeuwen. „ Gedurende twee eeuwen, (van 1074 tot omtrent 1280) zegt *Makrizi* (QUATREMÈRE *Mémoires sur l'Egypte*, *II. p.* 162 *etc.*) liep de weg uit Aegypte en Azië naar Mekka, door de woestijn *Aidab*. Van eene andere zijde kwamen de kooplieden uit Indië, Yemen en Abysſinië, over zee naar de haven van Aidab (aan den Arabiſchen zeeboezem 22½° N. B.); en gingen van daar door de woestijn naar Aegypte. Deze woestijn was destijds ſteeds met karavanen van pelgrims en kooplieden bedekt, die gingen, of kwamen. Men vond bijna geheele ladingen van peper en andere ſpecerijen op de ſtraat geworpen, die liggen bleven, tot dat derzelver eigenaren die afhaalden. Niemand raakte dezelve aan, in weerwil der vele voorbijgangers. De haven van Aidab was toenmaals ééne der meest bezochſte der wereld. Men zag de ſchepen van Indië en Yemen, behalve de barken, die de pelgrims vervoerden. De inwoners trokken van de kooplieden en pelgrims een voordeel, dat niet te berekenen was. Zij ontvingen eene belasting van iedere lading meel, en verhuurden aan de pelgrims de barken, die hen naar Gedda en weder terug voerden." Na het boven aangemerkte tijdpunt verlegde de

Aegyptische Theben, „ waar zeer vele goederen in de huizen op elkanderen gestapeld liggen (*)," gelijk de Ionische bard dit reeds, als het middenpunt van den rijkdom, en daarmede tegelijk van den wereldhandel, bezingt?

De landen, waarmede Aegypte door dezen handel het naaste in verband stond, en de wegen, waarop dezelve, zoo wel met de Nigerlanden en Carthago, als met Aethiopië, gedreven werd, kennen wij reeds door de vorige nasporingen. Aegypte kreeg door denzelven eene menigte van waren, en wel de kostbaarste waren uit vreemde landen (†). Het kreeg zijn goud, zijn elpenbeen en zijne slaven, uit Aethiopië (‡), zijn reukwerk uit

de handel zich naar Aden en Ormus; Aidab werd wederom eene woestijn; maar Ormus, op een waterloos eiland gelegen, werd desniettegenstaande ééne der rijkste, prachtigste en weelderigste, steden der wereld.

(*) Il. *IX*. 381. (†) Zie in het vorige deel bl. 460.

(‡) Herod. *III*. 114. Nog heden is er een bewijs van het naauwe verband tusschen Opper-Aegypte en Nubië in een overblijfsel der oude heerbaan in stand gebleven, die van het eene land naar het andere voerde. „ Wij rukten," verhaalt Denon, „ naar Philae op eenen weg door de woestijn voorwaarts. Deze weg heeft dit merkwaardige, dat men ziet, dat dezelve voormaals aangelegd, opgehoogd en eens zeer gebruikt is geworden. Deze streek was de eenige in Aegypte, waar een groote heerbaan volstrekt noodzakelijk was; want dewijl de Nijl wegens de watervallen niet bevaarbaar was, moesten alle koopwaren uit Aethiopië, die naar Philae gingen, te land naar Syene gebragt werden, waar men die weder inscheepte. Alle steenblokken, die men op dezen weg aantreft, zijn met hieroglyphen bedekt en schijnen aanwezig te zijn, om

uit Arabië, zijne specerijen uit Indië, zijn wijn uit Griekenland en Phoenicië (*), zijn fijn zout uit de Afrikaansche woestijnen (†); maar daarentegen leverde het ook voortbrengselen op, die, wijl zij tot de eerste en onontbeerlijkste behoeften des levens behooren, hen eene zekere en onafgebrokene aflevering verschaften; het was één der oudste *korenlanden*, en niet minder één der oudste landen, zoo niet het oudste, waarin het *weven*, zoo wel van linnen, als van katoen, tot zulk eenen hoogen graad van volkomenheid gebragt werd, zoo als reeds getoond is.

Deze voortbrengselen van Aegyptische kunstvlijt zijn zeer ver vervoerd geworden; want zij worden niet alleen door Joodsche, maar ook door Grieksche, schrijvers meermalen vermeld. Ten tijde van Herodotus was het Aegyptische lijnwaad eene even zoo menigvuldige, als geachte waar bij de Grieken

om den wandelaar te onderhouden. (*Pl.* 67, 1. 68, 1, 2.) Eene andere merkwaardigheid van dezen weg zijn de overblijfselen van linien, die uit bakfteenen, in de zon gedroogd, gebouwd zijn. De grondslag is 15—20 voeten breed; de linie liep langs het dal voort, dat aan de straat grenst; hare eindpunten zijn rotsen en sterkten, omtrent drie uren van Syene. De onkosten der bouwing geven een bewijs van het gewigt, dat men aan de verdediging van dit punt hechtte" Denon *II.* 79. Men vindt nog eene nadere beschrijving van dezen weg in de *Mémoire I.* van Lanceret in de *Description d'Egypte.* Hij schijnt alzins het meeste voor de bedevaartgangers naar Philae aangelegd te zijn. Maar waar zijn in het Oosten bedevaarten zonder handel?

(*) Herod. *III.* 6. (†) Arrian. *de Exped. Al. III.* 4.

ken (*), en volgens de berigten van Scylax dreven de Carthagers daarmede eenen ruilhandel tot aan de afgelegenfte kusten van het westelijke Afrika (†).

Het is zeer waarfchijnlijk, dat de beroemde verwerijen der naburige Tyriërs deze fabrijkwaren eerst hunne volle waarde gaven; er zijn ten minfte nog fporen, dat tapijten en ftoffen tot de voornaamfte handelsartikelen behoorden, welke de Tyriërs uit Aegypte trokken (‡).

Bij eene andere gelegenheid hebben wij reeds aangemerkt, dat de Tyriërs eene ftapelplaats in Memphis hadden. Volgens Herodotus was dezelve rondom het heiligdom (τέμενος) van Proteus, binnen hetwelk een tempel der gastvrije Aphrodite (§) ftond; zij heet de legerplaats der Tyriërs. Het was dus eene handelvolkplanting onder de befchermin van een heiligdom; zoo als wij fpoedig zien zullen, dat ook door de Grieken te Naucratis aangelegd werd.

Niet minder gewigtig, dan deze handel met de voortbrengfelen der kunst, was voor Aegypte van oudsher de *graanhandel.* Reeds in de vroegfte tijdvakken verfchijnt dit land niet alleen als datgene, hetwelk landbouw had, maar als de korenfchuur

(*) Herod. *II.* 105. Het hier vermelde λῖνον moet lijnwaad, maar geen katoen zijn, dewijl het tegen het Colchifche λῖνον overgefteld wordt, waar men geen katoenweverij verwachten zal. (†) Scylax *p.* 129.

(‡) *Ezech.* 27, 7. Waar men de aanmerkingen van *Michaelis* vergelijken moet

(§) Herod. *II.* 112. ξείνης Ἀφροδίτης. Zoo ook op Cythere, *I.* 105. Was het Astarte, of eene andere Phoenicifche godin?

ſchuur der naburige landen, die, uit hoofde hunner natuurlijke geſteldheid, bijna in het geheel voor geenen korenbouw geſchikt waren. Een misgewas in Aegypte had reeds in Jakob's tijd eene duurte en gebrek aan koren in Syrië ten gevolge, en zoodra het berigt van den aldaar opgehoopten voorraad zich verbreidde, trokken ook van hier karavanen henen, ten einde in hunne behoeften te voorzien (*).

Van oudsher moest Arabië uit Aegypte van koorn voorzien worden, en inzonderheid daarom trachtte men den Nijl met de Arabiſche golf door een kanaal te verbinden. Deze handel moest nog eenen grooteren omvang en eenen veel regelmatiger loop verkrijgen, toen door de graving van het meer Moeris Aegypte zijne vruchtbaarheid gewaarborgd, en een misgewas aldaar, ten minſte in Neder-Aegypte, phyſiek onmogelijk werd. Het kan ons overigens niet bevreemden, wanneer wij in deze vroegere tijden hetzelve niet zoo dikwijls vermeld vinden, dan in de tijden der Ptolemaeusſen en der Romeinen. De uitvoer geſchiedde destijds te land, en het ligt in de natuur van den landhandel, dat hij minder dan de zeehandel opgemerkt wordt, en wel zoo veel te minder, hoe regelmatiger zijn loop is. Moeten wij niet onze kennis van den Afrikaanſchen karavanen-handel in eenen zekeren zin als eene, in latere tijden gedane, ontdekking beſchouwen? En toch is het niet twijfelachtig, dat hij reeds vele eeuwen met kleine veranderingen

(*) *Geneſ.* 42. 5. Men zie de overzetting en de aanmerkingen van Michaelis.

gen voortgeduurd heeft! Hoe gewigtig niet alleen, maar hoe onontbeerlijk, deze handel voor Aegypte moet geworden zijn, leert een door Aristoteles aangevoerd voorbeeld, waar eene poging tot een verbod van uitvoer van granen aanftonds de betaling der openlijke lasten onmogelijk maakte (*). Er beftond niet wel een land op onzen aardbol, waar de vruchtbaarheid van den grond, de gemakkelijke bewerking, de zekerheid van den opbrengst en de winst bij buitenlandsch vertier, zoo zamenliepen, om de inwoners tot den landbouw optewekken, en waar de bevordering van denzelven eene zoo natuurlijke ftaatkunde der heerfchende kaste zoude geweest zijn.

Niettegenftaande dezen menigvuldigen handel, zoowel met buitenlandfche, als met inlandfche, voortbrengfelen, fchijnt het intusfchen niet, dat de Aegyptenaren ooit hunne waren zelve vervoerd hebben. De oorzaken hiervan zijn in de plaatfelijke betrekkingen te zoeken; de aardrijkskundige ligging van Aegypte moest noodzakelijk meer den transitohandel bevorderen, dewijl de handelweg, zoo wel van het zuidelijke Afrika als Azië, door hetzelve loopen moest, en zijne eigene inheemfche voortbrengfelen waren van dien aard, dat zij niet noodig hadden die naar de buitenlanders te brengen, maar gerust afwachten konden, totdat deze die halen moesten; doch ik moet mijne Lezers hier aan eene reeds elders gemaakte aanmerking herinneren (†), dat de Afrikaanfche karavanen doorgaans meer uit No-

(*) ARISTOT. *de re famil. Op. II. p.* 395.
(†) Zie in het vorige deel bladz. 195.

Nomadifche herdersvolken, die tot vervoerers der waren dienden, dan uit ftadbewoners, of in het algemeen uit lieden, die vaste woonfteden hebben, gevormd worden. Het is bekend, dat Aegypte nog tegenwoordig het hoofdland voor den karavanenhandel is; maar men ziet nogtans weinige zijner inwoners in deze reizende handelgezelfchappen. Zij zijn op verre na het grootfte gedeelte uit de rondtrekkende ftammen van het binnenfte van Afrika zamengefteld.

Deze Staat van den Aegyptifchen handel in zijne bloeijende tijden heeft, zoo veel wij weten, tot op Pfammetichus geene groote veranderingen ondergaan. Doch Pfammetichus legde reeds den grond daartoe. Nog gedurende de Dodecarchie, toen hij zich in Sais onthield, opende hij Neder-Aegypte voor de Phoenicifche en Griekfche kooplieden; en terwijl de voortbrengfelen van het laatften land voordeelig verruild werden tegen de voorwerpen van kunstvlijt der eerfte, verwierf hij zich hierdoor tevens fchatten en vrienden buiten 's lands (*). Maar de veroveringen der Aegyptenaren, en inzonderheid hunne bijna onafgebrokene oorlogen met de Phoenicifche koopfteden, moeten denzelven eer na- dan voordeelig geweest zijn; doch de gefchiedenis heeft ons hierover niet het minfte verdere berigt bewaard.

Maar de geheele binnenlandfche handel-verkeering van Aegypte onderging eene groote en algemeene verandering tijdens de regering van *Amafis*. Deze vorst, die een groot vriend der Grieken en een nog

(*) Diod. *I. p.* 77.

nog grooter beminnaar van pracht en weelde was (*), opende voor de vreemde koopvaardijschepen eindelijk volkomen de voor haar zoo lang geslotene monden van den Nijl. Eene vergunning, die voor het zedelijke en staatkundige karakter der natie even gewigtige gevolgen gehad heeft!

Naucratis, eene stad in Neder-Aegypte, aan den Canopischen arm van den Nijl, niet ver van deszelfs mond, waar ook naderhand Alexandrië gebouwd werd, werd den Griekschen kooplieden, die zich met hun gezin in Aegypte wilden nederzetten, ter woonplaats aangewezen (†). Tevens werd ook aan de handeldrijvende Grieksche Staten vergund, om ten gevalle hunner reizende kooplieden op zekere bestemde plaatsen tempels te stichten, die de stapel- en markt-plaatsen der waren zijn moesten, die zij naar Aegypte zonden.

De wedijver der Grieken, inzonderheid der bewoners van Klein-Azië, om zich dit voorregt ten nutte te maken, levert het duidelijkste bewijs op van deszelfs gewigt. Het voornaamste en grootste dezer heiligdommen, dat men *Hellenium* noemde, werd gemeenschappelijk door negen Grieksche kolonie-steden van Klein-Azië gesticht, namelijk van de Ionische volkplantingen, Chios, Teos, Phocaea en Clazomenae; van de Dorische, Rhodus, Cnidus, Halicarnassus en Phaselis; en van de Aeolische Mytilene alleen (‡). Verscheidene andere steden hebben naderhand aanspraak op de deelneming aan hetzelve gemaakt; doch Herodotus verzekert ons

op

(*) Herod. *II. p.* 173. 178. (†) Herod. *II. p.* 179.
(‡) Herod. *II. p.* 178.

op het nadrukkelijkste, dat deze aanspraken ongegrond geweest zijn. Voorts stichtten de Aeginers voor zich en hunnen handel eenen tempel, welken zij aan Jupiter toewijdden; de Samiërs eenen anderen, die aan Juno gewijd werd (*); en de Milesiërs nog eenen anderen, die het heiligdom van Apollo was.

Amasis had bij deze vergunning, door hem aan de Grieken toegestaan, aanvankelijk die bepalingen gemaakt, die de schranderheid scheen te vorderen. De Grieksche schepen mogten slechts den Canopischen arm inloopen en moesten te Naucratis landen. Kwam er een in éénen der andere monden, dan werd het aangehouden, en de schipper kwam niet vrij, of hij moest kunnen zweren, gedwongen te zijn geweest, om daar binnen te loopen. Hij moest dan weder vertrekken, om naar Naucratis te gaan; of, wanneer de aanhoudende noordewinden dit onmogelijk maakten, zijne waren in kleine Aegyptische vaartuigen laden, waarmede zij rondom de Delta (namelijk landwaarts in) naar Naucratis gevoerd werden (†). Maar hoe streng deze bevelen ook in het begin opgevolgd mogen zijn, zoo moesten zij toch weldra van zelve wegvallen, dewijl na de Per-

(*) Samos was destijds onder de regering van Polycrates, den vriend en bondgenoot van Amasis, één der rijkste Grieksche Staten. HEROD. *III.* 39. — Overigens hebben wij hier een voorbeeld van eenen anderen aard, zoo als gewoonlijk in den ouden tijd de gewoonte was, om tempels en heiligdommen tot stapel- en vrijplaatsen van den handel te maken.

(†) HEROD. *II.* 179.

Perzifche verovering, de toegang tot de monden van den Nijl voor eenen ieder open ftond.

Zeer fpoedig ondervonden de Aegyptenaren de gelukkige gevolgen dezer vergunning. Eene nog nooit gekende welvaart verfpreidde zich over het geheele rijk, en de inwoners zelve telden de regering van Amafis tot de gelukkigfte, die hun land ooit gehad had. De doode fchatten, die door den langdurigen handel met de goudlanden hier opgehoopt moesten zijn, werden nu in omloop gebragt; met de nieuwe waren, die de Griek aanvoerde, ontftonden ook nieuwe behoeften; doch ook wederom, door de nieuwe aflevering, nieuwe takken van kunstvlijt. Maar deze verandering werkte toch het fterkfte op de uitbreiding en verbetering van den landbouw terug. „ De Aegyptenaren," zegt Herodotus (*), „ hadden voorheen nog nooit zulke rijke inkomften uit den opbrengst hunner akkers getrokken." Een natuurlijk gevolg der fpoedige en zekere aflevering, die hun koorn thans in de Europefche en Aziatifche landen vond! Amafis zelfs kwam deze werkzaamheid door wijze wetten te hulp; terwijl ieder burger jaarlijksch op boete van de zwaarfte ftraf den voorzitter van zijn diftrikt de werkzaamheden moest aantoonen, welke hem zijn beftaan opleverden (†).

Zeker kocht Aegypte dezen welftand wel gedeeltelijk op kosten van het tot hiertoe beftaande nationale karakter. De Griekfche kooplieden en hunne

(*) Herod. *II.* 177.

(†) Herod. *l. l.* Het was de vernieuwing eener oude wet. Zie boven bladz. 335.

ne makelaars, die onder den naam van tolken thans eene afzonderlijke, zeer aanzienlijke, kaste vormden, welker oorſprong ik boven opgehelderd heb, overſtroomden nu geheel Aegypte en bragten met hunne Griekſche waren aan de inwoners ook Griekſche denkbeelden; doch deze verandering zou bij de toenmalige geſteldheid der dingen, ook zonder deze vernieuwing van Amaſis, zeer ſpoedig hebben moeten volgen; de Aegyptenaren konden hunne vorige regeringsvormen en zeden bezwaarlijk geheel zuiver bewaren, ſedert zij eenmaal door veroveringen en traktaten met buitenlandſche volken in ſtaatkundige verbindtenisſen gekomen waren. Maar hoe zeer ook, inzonderheid door de vergelijking der Aegyptiſche en Griekſche goden, eenige veranderingen in de godsdienſtige denkbeelden volgen mogten, zoo ſtelde toch de diep ingewortelde regering der kaste weldra eenen onverbreekbaren dam tegen de indringende nieuwheden.

De Perziſche verovering moest op den Aegyptiſchen handel, inzonderheid op den landhandel, aanvankelijk noodzakelijk eenen ongunſtigen invloed hebben. Cambyſes ondernam zijne togten juist tegen die plaatſen, van welke wij weten, dat zij hoofdplaatſen van den karavanen-handel waren, tegen Ammonium en Aethiopië; en ſchoon ook het mislukken derzelve ſlechts eene ſtoornis veroorzaakte, zoo vereischte toch de herſtelling van den ouden loop zoo veel meer moeite, hoe regelmatiger dezelve voorheen geweest was.

Toen men intusſchen de eerſte ſtormen doorgeſtaan had, ſchijnt Aegypte zich zoo veel ſpoediger herhaald te hebben, hoe zachter de regering van

Darius was. De jaarlijksche schatting, dien hij het land oplegde, en aan welks betaling ook nog tevens het naburige Libye, Barca en Cyrene, deel nam, bedroeg niet meer dan 700 talenten (*), behalve den opbrengst der visscherij op het meer Moeris (die men zes maanden des jaars, gedurende den afloop van den Nijl dagelijks op één talent rekende, en in de overige op een derde gedeelte (†),) en van het graan, dat tot onderhoud der Perzische bezetting in Memphis gegeven moest worden (‡). Het dankbare aandenken aan dezen vorst ging ook bij de Aegyptenaren niet verloren, in weerwil der oproeren, waarin zij herhaalde malen tegen de Perzen uitbarsteden (§).

Toen Herodotus Aegypte zag, omtrent dertig jaren na den dood van Darius, was, zoo als uit de bovenstaande nasporingen blijkt, de handel met het binnenste van Afrika en Aethiopië weder herleefd. Men kon hem zeer goed de handel-wegen aan-

(*) 1,260,000 gulden. D.

(†) HEROD. *II.* 149.

(‡) HEROD. *III.* 91. Er lagen in Memphis 120,000 man. HEROD. *l. l.* Behalve deze lagen er nog bezettingen in de grensvestingen, te Syene, Marea en Daphne (HEROD. *II.* 30.); doch welker sterkte ons onbekend is, en waarvan Herodotus ook niet zegt, of zij op Aegyptische kosten onderhouden werden.

(§) Maar na den eersten opstand der Aegyptenaren onder Xerxes werd Aegypte oneindig strenger door de Perzen behandeld. HEROD. *VII.* 7.; waardoor de opstand van Inarus veroorzaakt werd. Het is jammer, dat Herodotus ons over de latere inrigting van de Perzische regering in Aegypte zoo weinig gezegd heeft.

aanduiden, die door Libye en naar Meroë leidden, en hij noemt nevens de andere handel-artikelen van zijnen tijd, die uit de zuidelijke landen kwamen, ook de Aethiopische voortbrengselen (*). En wat Aegypte aan den landhandel verloor, won het zeker door den Griekschen zeehandel weder, die aan zoo veel minder stoornissen blootgesteld was, en zoo veel levendiger worden moest, hoe meer de gelijke haat tegen de Perzen de beide natiën in menigvuldige en naauwere betrekkingen bragt.

In het algemeen was de Perzische regering niet ongunstig voor den handel, offschoon zijn loop in Azië onder dezelve eenige veranderingen ondergaan had (†). De Phoenicische steden verloren onder de Perzische regering niets van haren luister; de volken van Azië leerden elkanderen zelfs nader kennen, en deze levendige verkeering moest, bij de bestaande verbindtenis met Aegypte, ook voordeelig op den handel van dit land terug werken. Maar de val van het Perzische rijk werkte nog sterker op Aegypte terug. Eene nieuwe orde van zaken begon voor hetzelve; doch wij zullen aan dezelve een afzonderlijk onderzoek toewijden.

(*) Herod. *III.* 114.

(†) Men zie hierover mijne tweede verhandeling over het oude Indië, *de viis Mercaturae Indicae. Comment. Soc. Gott. Vol. XI.*

VIJFDE AFDEELING.

VERVAL EN ONDERGANG VAN DEN TROON DER PHARAO'S.

Aegypte is een gemest rund; doch van het noorden komt de drijver!

JEREM. XLVI. 20.

Wanneer wij zoo even zagen, dat Aegypte onder zijnen laatsten of voorlaatsten koning Amasis in een zeker opzigt zijne gelukkigste dagen had, zoo kan het opmerkzaam schijnen, het tevens zijnen val zoo nabij te zien. Maar de tijden van het geluk der volken, voor zoo verre dat in welvaart en rijkdom gezocht wordt, zijn geenzins altijd tevens de tijden van hunnen moed en van hunne sterkte. De troon der Pharao's was reeds sedert lang geschokt; eene reeks der verschillendste oorzaken droeg hiertoe bij.

Wij hebben boven het einde van het luisterrijke tijdvak van de regering der Pharao's omtrent 800 vóór Chr. gesteld, en wij moeten tot op die tijden terugtreden, wanneer wij dit vraagstuk willen oplossen. In de naaste eeuw tusschen de 800 en 700 v. Chr., waarschijnlijk in het midden derzelve, valt de Aethiopische verovering door Sabako en zijne beide opvolgers Suechus en Tirhako, die, schoon ook niet geheel Aegypte, toch zekerlijk Theben en Opper-Aegypte, trof; hoewel ook in Ne-

Neder-Aegypte in Tanis en Bubastus én paar gelijktijdige dynastiën ſtaande bleven (*).

De Aethiopiſche heerſchappij, die vijftig jaren duurde, ſchijnt den grond tot de algemeene verandering van zaken in Aegypte gelegd te hebben, die ſpoedig aldaar nog zelfs onder Pſammetichus volgde. Want ſchoon ook, volgens het verhaal der priesters, de voormalige koning, die zich vijftig jaren lang in de moerasſen zou hebben verborgen gehouden, weder tot de regering geraakte, zoo maakte toch terſtond hierop zekere *Sethon*, een priester van Vulcanus, zich meester van het bewind, die, terwijl hij naar het ſchijnt de ſteeds geſcheidene magt als opperpriester en koning in zich vereenigde, den voormaligen regeringsvorm in een wezenlijk punt veranderde. Bovendien verbitterde hij de kaste der krijgslieden tegen zich, daar hij hun hunne landerijen ontnam. Tegen hem was de togt van den Asſyriſchen veroveraar Sanherib of Sannacherib, die ook door de Joodſche jaarboekſchrijvers vermeld wordt, gerigt, waarvan hij, daar de krijgslieden-kaste hem haren bijſtand weigerde, door eene pest, die in het leger uitbrak, bevrijd werd (†).

Dat destijds de toeſtand van Aegypte zeer onrustig en onſtuimig was, kunnen wij met zekerheid

(*) De 22e en 23e van Manetho. De toenmalige opperheerſchappij in Aegypte wordt ook door Jeſ. 19. 13. bevestigd. Het aldaar vermelde *Zoan* is *Tanis*; doch *Neph Memphis*. *Cf.* GESENIUS *Commentar.* Van hier dat de Hoogl. *Van der Palm Nof* of *Nef* door *Memphis* vertaalt.

(†) HEROD. *II.* 141. 142.

heid uit de godſpraken van den eerſten der Hebreeuwſche profeten opmaken. De voorzegging van Jeſaia tegen Aegypte, die het geheele negentiende kapittel uitmaakt, valt in deze tijden, het zij men dezelve een twintigtal jaren vroeger, of later, ſtellen wil (*). Aegypte zoude, zoowel door phyſike als door ſtaatkundige onheilen, door oorlogen en eene tirannike regering, getroffen worden. Al wil men ook dat gene, wat tot de dichterlijke behandeling behoort, ter zijde ſtellen, zoo blijft de hoofdzaak toch niet twijfelachtig.

Dus moeten er destijds groote omwentelingen in Aegypte plaats gehad hebben, van welke de geſchiedenis ons echter alleenlijk de uitkomst meldt, dat de Aegyptenaren zich aan het juk van *Sethon* ontwrongen en eene regering van twaalf vorſten inſtelden, van welke ieder over een afzonderlijk gedeelte van Aegypte gebieden zoude. Het is alzins zeer waarſchijnlijk, dat deze verbrokkeling op de vroegere indeeling in Nomoi betrekking had, wanneer men met eenen lateren ſchrijver niet aannemen wil, dat dit juist het toenmalige getal der Nomoi geweest is (†). Volgens de weinige en duistere berigten der priesters bij Herodotus, ſchijnt het, dat deze Dodecarthen uit de krijgslieden-kaste genomen werden. Doch uit dit alles blijkt, dat zij onder het gezag van het priester-kollegie te Memphis en den zich aldaar bevindenden opperpriester ſtaan

(*) Over de tijdrekenkundige zwarigheden vergelijke men de *Unterſuchungen von* Gesenius, op dit kapittel, die ik in het vorige deel reeds heb aangevoerd.

(†) De Pauw, *recherches sur les Egyptiens.*, *T. II. p.* 324.

ſtaan moesten; een plan, dat ſpoedig daarna verijdeld werd, toen één hunner, *Pſammetichus*, wien de regering van Sais in Neder-Aegypte ten deel gevallen was, zich door de hulp van Griekſche huurtroepen van zijne mederegenten ontdeed en de alleenheerſching over geheel Aegypte bemagtigde.

Dus werd de omgeworpen troon der Pharao's wederom door Pſammetichus opgerigt, en met hem begint een nieuw tijdvak in de Aegyptiſche geſchiedenis. Van zijne komst tot den troon tot op de Perziſche verovering onder Cambyſes verliepen, volgens de tijdrekening van Herodotus, nog honderd en dertig jaren (*). In dit tijdvak was Aegypte onafgebroken een rijk, dat in duurzame ſtaatkundige betrekkingen met buitenlandſche volken, Grieken en Aziaten, ſtond; het telde onder zijne koningen eenige voorname vorſten, die tevens krijglieden en veroveraars waren, ja, die zelfs met een gelukkig gevolg eene zeemagt vormden. De nevel, die in het vroegere tijdvak op de geſchiedenis dezes lands lag, wordt uit dien hoofde natuurlijk meer opgeklaard, en de berigten van Herodo-

(*) De reeks der koningen bij Herodotus is de volgende: *Pſammetichus*, hij regeerde na de 15 jarige Dodecarchie nog 39 jaren († 617 v. Chr.); *Neko* 16 jaren; *Pſammis* 6 jaren; *Apries* 25 jaren; *Amaſis* 44 jaren; *Pſammenitus* ½ jaar. Neko en Apries (Pharao Hophra) zijn ook bij de jaarboekſchrijvers en bij de profeten bekend. *cf.* 2 Reg. 23, 29. etc. Jerem. 44, 30. — Diod. *I.* *p.* 106., die volgens zijne gewoonte, alleenlijk eenige koningen noemt, vermeldt Pſammetichus, Apries, (welken hij vier menſchelijke leeftijden na Pſammetichus ſtelt), en Amaſis.

dotus, van welke hij zelf niet onopgemerkt laat, dat zij hier eerst beginnen eenen hoogeren graad van gewigt te krijgen (*), zijn zoo veel zekerder, daar wij die met de berigten der Joodsche jaarboekschrijvers vergelijken kunnen, die thans meermalen in hunne werken van Aegypte en deszelfs koningen melding maken, dewijl hun volk met hetzelve in velerlei betrekkingen stond.

Maar hoewel ook de troon weder opgerigt, en de eenheid des rijks hersteld werd, was het toch het oude rijk niet meer. Uit den aard der herstelling door *vreemdelingen* ontstond eene reeks van gevolgen, die de verdere lotgevallen van het rijk bepaald heeft. Juist in dat gene, wat zijne sterkte zijn moest, lagen de kiemen zijner zwakheid en van zijnen ondergang.

De alleenheerschappij van Psammetichus, die hij van Neder-Aegypte af door de hulp van *Phoenicische*, en inzonderheid van *Grieksche* en *Carische*, *hulptroepen* verworven had, werd natuurlijk door een groot gedeelte der natie als eene overweldiging beschouwd. Hij had eene magtige staatkundige partij tegen zich, en was genoodzaakt, dat gene, wat hij door vreemde hulp verkregen had, ook door vreemden te behouden. De Grieksche soldaten verkregen landerijen in Aegypte en vormden eene volkplanting bij Bubastus, in eenen Nomos, die tot die behoorde, in welke de Aegyptische soldaten-kaste hare woonplaats had (†). Deze volk-

(*) Herod. *II.* 147. 152. Hij beroept zich op de overeenstemming der Aegyptenaren en der buitenlanders.

(†) Herod. *II.* 152. 154. Diod. *I. p.* 77.

volkplanting der Grieken werd ééne der voornaamste en gewigtigste oorzaken tot de groote verandering der dingen, die in Aegypte volgde.

Het misnoegen over deze vreemdelingen was het grootste bij die kaste, die door dezelve het meeste benadeeld werd, de Aegyptische krijgslieden. Zij waren reeds voorheen door den priester-koning Sethon beleedigd, die hun hunne landerijen ontnam, en werden thans op nieuw gehoond, doordien men vreemdelingen hun voor trok, of die ten minste gelijke gunstbewijzen schonk (*). Zij verkozen liever het land te verlaten, dan zich te onderwerpen; vruchteloos trachtte Psammetichus hen terug te houden; het grootste gedeelte verliet Aegypte en zettede zich in Aethiopië neder. Welk eene verzwakking hiervan het gevolg zijn moest, bij eene natie, waar de krijgslieden-kaste het weerbaarste deel uitmaakte, blijkt ons van zelve.

Uit dit oogpunt werden de Grieksche hulptroepen altijd als de kern van het Aegyptische leger beschouwd, en vormden zelfs de lijfwacht des konings. Zij behielden hunne woningen in *Bubastus*, (waar Herodotus derzelver overblijfselen nog zag,) tot op Amasis, die hen tot bescherming van zijnen persoon naar Memphis overbragt (†). Het is zeer waarschijnlijk, dat zij, als de voornaamste steun der koninklijke magt, eenen beslissenden invloed op de Aegyptische zaken hadden.

Psammetichus, zoo wel als zijne opvolgers, onthielden zich gewoonlijk te *Saïs*. Hij had veel aan de

(*) Herod. *II.* 30. *cf.* Diod. *I. p.* 78.
(†) Herod. *l. l.*

de Saiten te danken; zij hadden hem, voor de oprigting der Dodecarchie, uit zijne ballingschap terug gehaald (*), en waarschijnlijk nam hij bij hen zijn verblijf, uit hoofde van veillgheid, dewijl hij de Grieksche hulptroepen daar ook in zijne nabijheid had. Onder zijne opvolgers was deze verplaatsing der residentie in de nabijheid der zee naauw met hunne staatkundige plannen verbonden.

In weerwil dezer verandering werd Memphis nog altijd als de hoofdstad van Aegypte beschouwd, en komt ook nog als zoodanig bij de Perzische verovering voor; ja zelfs, zoo als het opschrift van Rosette leert, onder de Ptolemaeussen. Psammetichus, die, na de uitwijking van de kaste der krijgslieden, met des te meerdere zorg zich op de genegenheid der priester-kaste schijnt toegelegd te hebben, liet niet na, gelijk zijne voorgangers, om haar door bouwing aan den tempel van Phtha zijne genegenheid te betuigen (†). Hij bouwde te Memphis de zuidelijke propylaeën, en bovendien tegen over deze eene prachtige verblijfplaats en galerij tot eene woning voor den Apis.

Wat in dit geheele tijdvak het meeste de opmerking tot zich trekt, is de veroveringsgeest der Aegyptische koningen, welke aan het karakter hunner natie anders niet gewoon was, en ook waarschijnlijk thans eerst door de dapperheid der Grieksche huurtroepen en den gelukkigen uitslag hunner wapenen aangevuurd werd; doch die van Psammetichus af onafgebroken al zijne opvolgers tot Amasis

(*) Herod. *II.* 152.
(†) Herod. *II.* 153.

ſis toe bezielde, maar die ook den ondergang zijner dynastie berokkenen zoude.

Uit het verhaal van Herodotus, even als uit dat der Joodſche jaarboekſchrijvers, blijkt ons, dat inzonderheid één ontwerp bij hen als ware het erflijk was, namelijk de verovering van Syrië en Phoenicië. De rijke koopſteden dezer landen, waar ſedert jaren de ſchatten der wereld opgehoopt lagen, waren eene te ſterke lokſpijze voor hen, dan dat zij de verzoeking, om dezelve te overmeesteren, zouden hebben wederſtaan kunnen. Zij bragten hunne plannen ook eenigermate ten uitvoer; doch de veroveringszucht wreekte zich weldra aan hun zelven op de gewone wijze, daar zij hun nog magtigere vijanden, dan zij zelve waren, op den hals haalde. De verhalen van de krijgstogten en de overwinningen der oude Pharao's, die zij op de muren hunner tempels en paleizen afgebeeld zagen, konden tot ſoortgelijke ondernemingen aanzetten. Doch de tijden waren niet meer dezelfde. Toen deze hunne krijgstogten ondernamen, beſtond er in het westelijke Azië nog geen groot rijk. Thans waren hier zelfs veroverende volken gevestigd, met wien zij weldra in aanraking moesten komen.

Pſammetichus zelf maakte het begin met de belegering van Azotus, eene Syriſche grensſtad. Hij veroverde haar ook eindelijk; doch eerst na een tijdvak van negen en twintig jaren, waarin waarſchijnlijk verſcheidene mislukte pogingen gedaan zijn; want ook als blokkade is zulk eene langdurige belegering niet wel te denken (*). Zijn zoon en

(*) Herod. *II.* 157.

en opvolger *Neko* maakte veel snellere en grootere vorderingen. Hij sloeg de Syriërs bij Magdolus, veroverde Jeruzalem en overstroomde Syrië tot aan den Euphraat (*). Doch verloor ook weder even zoo spoedig, wat hij gewonnen had. In de binnenlanden van Azië ontstond destijds, na den ondergang der Assyrische heerschappij, een nieuw veroverend rijk, het Chaldeeuwsch-Babylonische, dat onder zijnen toenmaligen gebieder *Nebucadnezar* den hoogsten trap zijner snel voorbijgaande grootheid bereikte. De Aegyptische en Babylonische veroveraars ontmoetten elkanderen bij *Circesium*, waar één enkele slag den Aegyptenaren niet alleen al hunne wingewesten ontrukte, maar ook hun eigen land aan het gevaar van eenen vijandelijken aanval blootstelde (†).

Één der eerste en gewigtigste gevolgen dezer buitenlandsche veroveringen was het aanleggen eener *zeemagt*. De Phoenicische koopsteden waren zeesteden, en de Aegyptische koningen moesten alras tot de opmerking gebragt worden, dat zij dezelve zonder vloten nooit zouden kunnen bemagtigen. Uit dien hoofde nam Neko reeds dit besluit, en gaf zijne onderneming eenen omvang, die nog grootere ontwerpen verwachten deed. Hij liet gelijktijdig eene vloot in de Middellandsche en in de Roo-

(*) 2 *Reg.* 23, 33. Ook Herodot. *II.* 159. vermeldt de verovering van Jeruzalem, dat bij hem *Caditus* heet.

(†) Men vergelijke de beschrijving van dezen slag bij Jerem. 46. en de aanmerkingen van Michaelis. Het schijnt zelfs, dat een inval der overwinnaars in Aegypte hiervan het gevolg was.

Roode zee bouwen, en beide moesten door een aangelegd kanaal in vereeniging gebragt worden (*).

Deze laatste onderneming, van welke men op den eersten aanblik gelooven zou, dat zij noodzakelijk den wereldhandel zou hebben moeten veranderen, is maar ter helft door Neko, doch omtrent zeventig jaren later door Darius, den zoon van Hystaspes, ten uitvoer gebragt. Herodotus, die zelf het kanaal voltooid zag, en ons deszelfs rigting naauwkeurig beschreven heeft, bewijst tevens de onjuistheid der stelling van bijna alle latere schrijvers, dat Darius van deze onderneming weder afgezien heeft, dewijl men hem berigtte, dat de Roode zee hooger lag, dan de Middellandsche, en dat eerst de tweede Ptolemaeus het geëindigd heeft (†).

Zoo wel uit de aanleiding, als uit de gesteldheid van hetzelve, schijnt te blijken, dat het oorspronkelijk niet zoo zeer voor koopvaardij- als voor oorlogschepen bestemd was; want men had het de breedte gegeven, dat twee *oorlogschepen* naast elkanderen varen konden (‡). Het nam eenen aanvang terstond boven de stad Bubastus, en strekte zich zuid-

(*) Herod. *II.* 158. 159.

(†) Strab. *p.* 1157. alwaar men in de aanmerkingen ook de getuigenissen van andere schrijvers verzameld vindt. De sporen van meerdere kanalen, van den oostelijken arm des Nijls, (die zich toch gezamenlijk bij Belbeys vereenigden,) zijn heden nog zigtbaar. Blijkbaar was het ook ééne der eerste bezigheden der Arabieren, na de verovering van Aegypte, reeds onder Omar, om het kanaal te openen, opdat Arabië uit Aegypte met koorn voorzien kon worden.

(‡) Herod. *l. l.*

zuidwaarts uit tot boven Memphis, alwaar het naast de groote steenen brug aldaar naar de Roode zee liep. Natuurlijke hinderpalen, inzonderheid het gevaar der scheepvaart op de bovenste deelen der Roode zee, zijn waarschijnlijk de hoofdoorzaken, dat hetzelve voor den handel nooit groote gevolgen gehad heeft; want ook zelfs ten tijde der Ptolemaeussen, toen hetzelve toch zekerlijk bevaarbaar was, werd verder zuidwaarts van Koptos af een karavanenweg naar de Roode zee gebaand; en de schepen, die uit de zuidelijke zeeën kwamen, gingen niet verder dan tot *Myos Hormos*.

De zeemagt der Aegyptenaren duurde niet langer, dan hunne bezittingen in Azië. *Apries* gebruikte zijne vloot nog om de Phoenicers te beoorlogen, hij veroverde Sidon (*); doch naderhand geraakte zij in verval, en Herodotus zag alleenlijk nog maar de stapelplaats der schepen (†).

De opstand der Aegyptenaren onder *Apries*, toen de laatste eenen ongelukkigen veldtogt tegen Cyrene ondernomen had, waardoor Amasis op den troon kwam, toont, dat de uitbreidingsplannen der koningen weinig in den smaak der natie vielen. De evengemelde omwenteling had eenen oorlog der Aegyptenaren tegen de huurtroepen ten gevolge (‡), waarbij de laatste geslagen werden, en Apries kort daarop het leven verloor. *Amasis*, onder wiens bestuur Aegypte het gelukkigste tijdperk kon gehad hebben, verkoos den roem der ver-

(*) Herod. *II.* 161. (†) Herod. *II.* 159.
(‡) Herod. *II.* 169.

veroveringen boven eene vreedzame regering en ſtierf nog juist ter regter tijd, om het innemen van Aegypte door Cambyſes niet te moeten aanſchouwen.

Op deze wijze ontwaren wij de oorzaken, die den val van den troon der Pharao's voorbereidden, van zelve. Sedert de Aethiopiſche verovering, ſedert de overweldiging van Sethon, kon deze troon zijne vastheid niet weder verkrijgen, die op de eensgezindheid der priester- en krijgslieden-kaste gegrond was. Toen de laatſte misnoegd gemaakt buitens lands trok, ſtond de natie zelve weerloos daar. Vreemden, die zij haatte, moesten hare beſchermers zijn. Deze vreemdelingen werden zelfs tot buitenlandſche oorlogen en veroveringen gebruikt, waar de natie tegen was, en deze oorlogen en veroveringen mislukten. De ontevredenheid brak in eenen opſtand uit. De regerende dynastie werd van den troon geſtooten, waarvan een ſtoutmoedig avanturier bezit nam; hij begunſtigde de vreemdelingen, maakte daardoor Aegypte rijk; doch maakte ook tevens de roofzucht der veroveraars gaande. Wat kon Aegypte hun tegenſtellen, dan eenige ongeoefende krijgsbenden?

De aanleidingen tot de Perziſche verovering worden verſchillend verhaald; doch welk ook het voorwendſel geweest is, zoo was de ware oorzaak toch bezwaarlijk eene andere, dan de rijkdommen en de welvaart van Aegypte. Een enkele ſlag en een tiendaagsch beleg der hoofdſtad Memphis beſlisten het lot van het geheele land (*).

Het

(*) Herod. *II.* 11. 13.

Het is bekend, welke gruweldaden jegens de priester-kaste, en welke verwoestingen en plunderingen der tempels, aan Cambyses geweten worden. Men pleegt het verschil van den Perzischen en Aegyptischen godsdienst niet zelden als de oorzaak dezer handelwijze, en ook tevens van den lateren nationalen haat der Aegyptenaren tegen de Perzen en hunne veelvuldige opstanden, aan te zien, die, wanneer men hun later gedrag onder de Ptolemaeussen beschouwt, in het geheel niet tot hun karakter schijnen te behooren.

Ik geloof, dat men deze voorstelling uit een juister oogpunt zal beschouwen, wanneer men het geheele gedrag der Perzen in Aegypte als eenen kampstrijd, niet zoo zeer tegen godsdienstige gevoelens of gebruiken, maar veelmeer tegen de Aegyptische *priester-aristocratie*, beschouwt; hoewel het eene niet wel van het andere geheel kon afgescheiden worden. Onder de regering der laatste Pharao's was de Aegyptische priester-kaste zekerlijk niet meer dat gebleven, wat zij eens geweest was; doch haar staatkundige invloed kon ten hoogste verzwakt, maar toch geenzins vernietigd zijn. Niet alleen Psammetichus, maar ook inzonderheid Amasis, hadden haar met de grootste zachtzinnigheid behandeld en door het bouwen van nieuwe tempels, en de uitbreiding en verfraaijing dergene, die in de toenmalige hoofdsteden van Aegypte bestonden, haar haren eerbied betuigd (*). Zij was nog altijd het edelste deel der natie, en behalve de wetenschappelijke kennis ook in het bezit der staats-

(*) Herod. *II.* 175. 176.

ſtaatsbedieningen, zoo als zij dit voorheen geweest was. Dus moest het belang van den regerenden ſtam en dat van den vreemden veroveraar noodzakelijk eene botſing ondergaan, en de ontheiliging harer tempels en goden, in zoo verre niet veel in deze berigten overdreven is, (want wij moeten niet vergeten, dat wij Cambyſes bijna alleen uit het berigt der Aegyptiſche priesters, zijner vijanden, kennen) was het gevolg dezer ſtaatkundige verbittering. De geſchiedenis der volgende opſtanden der Aegyptenaren tegen de Perzen kennen wij in het algemeen zeer onvolledig; en van haren eerſten oorſprong en de wijze, hoe zij verwekt werden, weten wij in het geheel niets. Maar dat de priesters er de voornaamſte bewerkers van geweest zijn, ſchijnt deswege ontegenſprekelijk, dewijl *zij* na de herovering van Aegypte daarvoor geſtraft werden (*).

Eene Theocratie draagt den kiem des ondergangs in zich, wanneer het aanzien der priesterſchap zinkt, en de ſoldatenſtand haar gehoorzaamheid weigert. Dit had beide in Aegypte plaats; en noch het zwaard der bezoldigden, noch de ſchatten des volks, waren vermogend genoeg, om den troon der Pharao's te ſchragen.

BIJ-

(*) DIOD. *II. p.* 122. Toen Artaxerxes Nectanebus verdreven en Aegypte weder veroverd had, ſtrekte zich de vervolging over de priesters uit. Hunne tempels werden beroofd, men ontnam hun zelfs hunne heilige boeken, die zij evenwel, volgens het berigt van Diodorus, door de bemiddeling van Bagoas voor eene groote ſom gelds weder inloſſen mogten.

B IJ L A G E N.

B IJ L A G E I.

OVER DE PLAATS UIT CLEMENS ALEXANDRINUS OVER DE AEGYPTISCHE SCHRIFTSOORTEN.

De plaats van Clemens (*) is in de oorspronkelijke taal de volgende: *Αὐτίκα οἱ παρ' Αἰγυπτίοις παιδευόμενοι, πρῶτον μὲν πάντων τὴν Αἰγυπτίων γραμμάτων μέθοδον ἐκμανθάνουσι, τὴν ἐπιστολογραφικὴν καλουμένην· δευτέραν δὲ, τὴν ἱερατικὴν, ᾗ χρῶνται οἱ ἱερογραμματεῖς· ὑστάτην δὲ καὶ τελευταίαν, τὴν ἱερογλυφικήν· ἧς ἡ μέν ἐστι διὰ τῶν πρώτων στοιχείων, κυριολογική, ἡ δὲ συμβολική. Τῆς δὲ συμβολικῆς ἡ μὲν κυριολογεῖται κατὰ μίμησιν· ἡ δὲ ὥσπερ τροπικῶς γράφεται· ἡ δὲ ἄντικρυς ἀλληγορεῖται κατά τινας αἰνιγμούς. Ἥλιον γ' οὖν γράψαι βουλόμενοι, κύκλον ποιοῦσι· σελήνην δὲ, σχῆμα μηνοειδὲς, κατὰ τὸ κυριολογούμενον εἶδος. Τροπικῶς δὲ, κατ' οἰκειότητα μετάγοντες καὶ μετατιθέντες· τὰ δ' ἐξαλλάττοντες· τὰ δὲ πολλαχῶς μετασχηματίζοντες, χαράττουσι· τοὺς γ' οὖν τῶν βασιλέων ἐπαίνους θεολογουμένοις μύθοις παραδιδόντες, ἀναγράφουσι διὰ τῶν ἀναγλύφων. Τοῦ δὲ κατὰ τοὺς αἰνιγμοὺς τρίτου εἴδους, δεῖγμα ἔστω τόδε· τὰ μὲν γὰρ τῶν ἄλλων ἄστρων διὰ τὴν πορείαν τὴν λοξὴν, ὄφεων σώμασιν ἀπείκαζον,*

(*) In de *Stromata V.* 4. p. 555. edit. Sylb.

ζον, τὸν δὲ Ἥλιον τῷ τοῦ κανθάρου. *Iam vero qui docentur ab Aegyptiis, primum quidem discunt Aegyptiarum literarum viam ac rationem, quae vocatur epistolographica; secundo autem hieraticam, qua utuntur hierogrammates, ultimam autem hieroglyphicam; cuius una quidem species est per primas litteras, cyriologica dicta; altera vero symbolica. Symbolicae autem una quidem proprie loquitur per imitationem; alia vere scribitur velut tropice; alia contra allegorice exprimitur per quaedam aenigmata. Qui solem igitur volunt scribere, faciunt circulum; lunam autem, figuram lunae, cornuum formam prae se ferentem, convenienter ei formae, quae proprie loquitur. Tropice autem per convenientiam traducentes et transferentes et aliqua quidem immutantes; alia vero multis modis transfigurantes, imprimunt. Regum igitur laudes fabulis de diis immiscentes, anaglyphicis describunt. Tertii autem generis, quod fit per aenigmata, hoc fit indicium: alia quidem astra propter obliquam conversionem assimilabant corporibus serpentum, solem vero scarabaeo.*

De verklaring der plaats van Clemens hangt hoofdzakelijk hiervan af, dat men het κυριολογικὴ en het κυριολογεῖσθαι juist verstaat. Maar dit wordt hierdoor opgehelderd, dat het tegenover het tropische gesteld wordt. Het is dus de wijze der *eigenlijke* uitdrukking; alleenlijk dat deze weder dubbel plaats hebben kan, of door letterschrift, of door eigenlijke afbeelding. Gaan wij hier van uit, dan wordt alles duidelijk. Clemens onderscheidt vooreerst de drie schriftsoorten der Aegyptenaren, het epistolographische, dat anders het demotische heet:

zoo als wij dit op den steen van Rosette vinden; het hieratische of priester-schrift, waarvan zich de hierogrammateis of heilige schrijvers bedienen; dat dus waarschijnlijk ook in het algemeen tot het schrijven der heilige schriften bestemd was; eindelijk het hieroglyphische, welks eigenlijke bestemming, om ingehouwen of gegraveerd te worden, door het woord *χαράττουσι* nader bepaald wordt. Van deze nu is het alphabetische het eerste door de beginletters. Het heet het kyriologische, dewijl het de voorwerpen *eigenlijk* en niet figuurlijk uitdrukt. Het andere is het zinnebeeldige, dat zich van geene letters, maar van beelden, bedient. Doch het zinnebeeldige heeft ook weder eerst eene *eigenlijke* manier van voorstellen, *κυριολογεῖται*, door de navolging, dat is, door eigenlijke afbeelding zonder zinspeling. Ten tweede tropisch, terwijl zij zich van de beelden volgens eene zekere gelijkvormigheid met de voorwerpen, die zij aanduiden wil, bedient; dus wat wij gewoonlijk onder hieroglyphen-schrift plegen te verstaan; ten derde eigenlijke allegorie door raadsels, waar geene zoodanige gelijkvormigheid meer plaats heeft, of toch te verwijderd is, om opgemerkt te kunnen worden. Dit wordt nu door voorbeelden opgehelderd, en daardoor tevens de juistheid onzer uitleggingen bevestigd. Het voorbeeld der eigenlijke manier van voorstellen door afbeelding is het beeld der Zon en der Maan. Het voorbeeld der tropische of figuurlijke, de heilige verhalen tot lof der koningen, zoo als wij er vele bij Herodotus lezen, die niet in den eigenlijken zin kunnen verstaan worden. Het voorbeeld der raadselachtige, de aanduiding van den loop

der

der ſtarren door eene ſlang; der zon door eenen kever enz. Op deze wijze ſchijnt mij geene duisterheid over te blijven, en de ontdekking der phonetiſche hieroglyphen heeft dus den ſleutel tot de verklaring der plaats van Clemens gegeven.

BIJLAGE II.

OPSCHRIFT EENER NAALDZUIL VAN HELIOPOLIS NAAR AMMIAN. MARCELLIN., B. XVII. 4. EN OVER DEN HEILIGEN TONGVAL (ἱερὰ διάλεκτος) BIJ SYNCELLUS.

Ammianus Marcellinus heeft ons uit het geſchrift van zekeren *Hermapion* de Griekſche vertaling van het hieroglyphen-opſchrift eener naaldzuil bewaard, die oorſpronkelijk te Heliopolis in Neder-Aegypte ſtond; vervolgens door Caeſar Augustus naar Rome overgebragt en in den *Circus maximus* opgerigt werd. De woorden van Ammianus zijn: *Qui notarum textus obelisco inciſus est veteri, quem videmus in Circo, Hermapionis librum ſecuti, interpretatum litteris ſubiecimus Graecis.* Van dezen *Hermapion* weten wij verder niets, dan wat Ammianus zegt, dat hij een boek geſchreven had, hetwelk Griekſche vertalingen van hieroglyphen bevattede. Hij moest dus hieroglyphen-ſchrift en taal verſtaan. Het waarſchijnlijkſte is, dat hij een Aegyptisch priester was, die in het tijdperk der Ptolemaeusſen, of der Romeinen, een boek van dezen aard vervaardigd had (*).

Ik

(*) Zie boven bladz. 205.

Ik geef hier de vertaling van het opschrift om twee redenen. Vooreerst: om de juistheid mijner vroegere stelling te bewijzen, dat de hieroglyphische opschriften op de gedenkteekenen *formulieren* bevatten tot lof der goden en der koningen, met hunne namen en titels (*). Ten tweede: als een bewijs, dat de door Champollion verklaarde titels zuiver Aegyptisch zijn; zonder daarom aanstonds voor de juistheid van iedere afzonderlijke verklaring te willen instaan. — Eene uitlegging van het opschrift zou een afzonderlijk geschrift vereischen; en zoude na dat gene, wat Zoëga (†) en Champollion (‡) gezegd hebben, weinig nieuws bevatten. Wij merken alleenlijk het volgende aan;

Vermits de naaldzuil te Heliopolis stond, was het natuurlijk, dat de aldaar vereerd wordende goden, ook bij voorkeur, hoewel niet uitsluitend, als beschermgoden des konings op dezelve vermeld werden.

Deze namen zijn in het Grieksch uitgedrukt. In het Aegyptisch zijn zij de volgende: *Helios*, de Zonnengod, *Phré*. Alle Pharao's heeten, volgens Champollion (§), zonen der Zon. *Apollon* Aegyptisch *Arveris*; voorts *Ares* Aegyptisch *Som* (?). Eindelijk *Hephaestos* Aegyptisch *Phtha*.

De koning, voor wien de naaldzuil werd opgerigt, heet *Ramesses*. Doch wij hebben gezien, dat er vele van dien naam waren. Uit zijne geschiedenis wordt alleenlijk aangevoerd, dat hij de *vreemdelingen* (ἀλλοεθνεῖς) overwonnen heeft. Dit is toepasselijk op *Ramesses den Grooten* of *Sesostris*, den

(*) Zie boven bladz. 20. (†) *De Obeliscis p.* 26. *etc.*
(‡) *Precis p.* 146. *etc.* (§) *p.* 166.

den verdrijver der Hykfos (*). De aan hem gegevene titels zijn mede op hem toepasfelijk. De verdrijving der vreemdelingen (Hykfos) moest inzonderheid voor Heliopolis in Neder-Aegypte gewigtig zijn, daar dit het meeste aan derzelver verdrukking was bloot gefteld geweest.

Opfchrift.

Dit zegt Helios aan den koning Ramesfes: Ik heb u gegeven met vreugde te heerfchen over de geheele wereld; wien Helios bemint en Apollo, de magtige, de vriend der waarheid, de zoon van Heron, de Godenzoon, de fchepper der wereld, wien Helios verkoos, de dappere zoon van Ares, koning Ramesfes; wien de geheele aarde onderworpen is door dapperheid en moed. Koning Ramesfes, de zoon van Helios, de altijd levende (†).

Apollo, de magtige, de ware heer der kroon (‡), *die Aegypte met roem beheerscht; die verheerlijkt heeft de ftad van Helios, die de aarde regeert en die de goden eerbiedigt, die in de ftad van Helios wonen; wien Helios bemint.*

Apollo, de magtige, de ftralende zoon van Helios, wien Helios verkoos, en de dappere Ares befchonk; wiens gaven ter aller tijd voortduren; wien Ammon be-

(*) Boven bladz. 312.

(†) De afzonderlijke afdeelingen (*στίχοι*) vormden even zoo vele *verticale* kolommen op de naaldzuil. CHAMPOLLION *Precis p.* 146.

(‡) Hier fchijnt uitgevallen te zijn: den *koning Ramesfes.* Even als in de vierde afdeeling.

bemint, die den tempel van Phoenix met gaven vervulde (*); *wien de goden een langen leeftijd schonken; Apollo de magtige; de zoon van Heron, Ramesses de koning der wereld, die Aegypte beschermd heeft, terwijl hij de vreemdelingen overwon, wien Helios bemint; wien de goden een lang leven geschonken hebben, de heer der wereld, Ramesses de altijd levende.*

Helios, de groote god, de heer des hemels; ik heb u een kommerloos leven gegeven, Apollo de magtige, de heer der kroon, de onvergelijkelijke, voor wien de gebieder van Aegypte standbeelden geplaatst heeft in dit koningrijk, en versierd heeft de stad van Helios, en ook Helios zelven, den heer des hemels. Hij heeft voleindigd het heerlijke werk, de zoon van Helios, de altijd levende koning.

Helios, de god, de heer des hemels; aan koning Ramesses heb ik gegeven heerschappij en magt over alles; wien Apollo bemint, de vriend der waarheid, de heer der tijden, en Hephaestos, de vader der goden, verkozen heeft door Ares, de heerlijke koning; de zoon van Helios, en door Helios bemind.

De groote god der stad van Helios, de hemelsche, de magtige Apollo, de zoon van Heron, wien Helios beminde, wien de goden eerden, die de geheele aarde regeert, wien Helios, de magtige koning, door Ares verkoos, wien Ammon bemint; en de stralende ten eeuwigen koning bestemt.

De vertaling van dit opschrift schijnt mij ook nog daarom gewigtig, dewijl zij ons niet alleen den

(*) Of volgens eene andere leeswijze: *met de goederen van Phoenix.*

den inhoud maar ook de *vormen* dezer oorkonden, dewijl zij ons, wanneer ik mij van eene nieuwe spreekwijze bedienen mag, den Aegyptischen *kanselstijl* en *kanseltaal* kennen leert. Dat deze zich van de taal des gewonen levens onderscheiden, leert de natuur der dingen reeds; en in zoo verre ben ik van het gevoelen van Professor *Seyffarth* te Leipzig, die ons verdere ophelderingen aangaande de hieroglyphen beloofd heeft, (doch die ik tot hiertoe alleenlijk uit zijne aankondiging en intreredevoering ken en dus niet beoordeelen kan (*)); wanneer hij een zeker onderscheid tusschen het Koptisch als de volkstaal, en den zoogenoemden heiligen tongval, *ἱερὰ διάλεκτος*, aanneemt. Maar zou dit onderscheid zoo groot zijn, dat men den sleutel tot verklaring der hieroglyphen-teksten niet meer in het Koptisch zoude mogen zoeken, zoo weet ik niet, waar die anders te vinden zoude zijn. Of echter in de enkele plaats bij *Syncellus* (†), waar

(*) Men zie *Bijlage* VI van den Vertaler.

(†) Georg. Syncellus *in Chronographia p. 40. ed. Paris.* *Μανεθὼ χρηματίσας ἐκ τῶν ἐν τῇ Σηριαδικῇ γῇ κειμένων στηλῶν, ἱερᾷ φησι διαλέκτῳ καὶ ἱερογραφικοῖς γράμμασι κεχαρακτηρισμένων ὑπὸ Θωθ, καὶ ἑρμηνευθεισῶν ἐκ τῆς ἱερᾶς διαλέκτου εἰς τὴν Ἑλληνίδα φωνὴν* etc. Is nit deze laatste woorden de in den tekst gemaakte tegenstelling niet duidelijk? Kan men hieruit eene tegenstelling tegen de inlandsche volkstaal afleiden? Mijns bedunkens niet. Zal de plaats in het algemeen hiervoor bewijskracht erlangen, zoo moet men eerst de door Zoëga *de Obeliscis p. 36. Not.* voorgeslagene verandering toelaten, dat in de plaats van *εἰς τὴν Ἑλληνίδα φωνὴν* moet gelezen worden *εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον*. Maar ook dit is toch twijfelachtig.

waar een *ἱερὰ διάλεκτος* vermeld wordt, hieronder een heilige, van den gewonen geheel afwijkende, tongval moet verstaan worden, schijnt mij nog zeer twijfelachtig; dewijl deze *ἱερὰ διάλεκτος* hier geenzins tegen het Koptische of de landtaal, maar tegen de Grieksche taal over gesteld wordt. Hoe het echter ook zijn mag, zoo kan dit onderscheid op de uitlegging van de namen der Pharao's in het geheel geenen, en op die hunner titels, (waartoe de in dit werk gemaakte toepassing zich bepaalt), slechts eenen zeer geringen invloed hebben.

BIJLAGE III.

VERGELIJKING DER REEKS VAN AEGYPTISCHE KONINGEN VAN HERODOTUS, DIODORUS EN MANETHO.

Wanneer ik in deze bijlage eene vergelijking der rijen Aegyptische koningen onderneem, zoo is daarbij geenzins mijn plan, om eene overeenstemming in in het midden te brengen, waar dezelve niet bestaat, maar alleenlijk, om de betrekking te toonen, waarin zij bij deze schrijvers jegens elkanderen staan. Ik durf hopen, dat ook dit reeds tot geene onbelangrijke resultaten leiden zal.

Ik ga hierbij van de veronderstelling uit, die ik in het werk genoegzaam meen bewezen te hebben, dat namelijk deze drie schrijvers wel gezamenlijk uit de Aegyptische priester-verhalen, waaronder ik tevens de schriftelijke berigten der priesters versta, geput hebben; doch met dit onderscheid

ſcheid, dat wij in de rij der koningen van Herodotus de priester-verhalen van Memphis, in die van Diodorus die van Theben, en eindelijk in die van Manetho die van Heliopolis voor ons hebben. Uit deze verſcheidenheid van bronnen wordt aanſtonds de verſcheidenheid der opgaven blijkbaar.

Ik deel vooreerst in eene tabel de rijen der koningen van Herodotus en Diodorus mede:

Volgens HERODOTUS *II.* 99—182.	*Volgens* DIODORUS *I. p.* 54—82.
Menes.	*Menes.*
Hierop volgen 330 koningen, die men alleenlijk maar bij naam kende, dewijl zij geene gedenkteekenen achtergelaten hadden. Onder deze 18 Aethiopers en ééne vrouw, Nikotris.	Na hem 52 opvolgers, in meer dan 1400 jaren.
	Buſiris I. en 8 opvolgers, van welke de laatſte
	Buſiris II., de ſtichter van Theben.
De laatſte hunner was	*Oſymandyas* en 8 opvolgers, van welke de laatſte
	Uchoreus, de ſtichter van Memphis.
	Aegyptus, deszelfs kleinzoon.
	Na 12 menſchen-leeftijden
Moeris.	*Moeris.*
	Zeven menſchen-leeftijden.
Seſostris.	*Seſostris* of *Seſooſis.*
Pheron, deszelfs zoon.	*Seſostris II.*, de zoon des voorgaanden.
	Eene gaping van vele menſchen-leeftijden.
	Amaſis, en de Aethioper *Aktiſanes.*
	Mendes of *Marus*, de ſtichter van den Labyrinthus.
Pro-	*Anar-*

	Anarchie van 5 menschen-leeftijden.
Proteus, ten tijde van den Trojaanschen oorlog.	*Proteus*, ten tijde van den Trojaanscheu oorlog.
Rhampsinitus.	*Remphis*, de zoon des voorgaanden.
	Zeven menschen-leeftijden.
	Nileus, van wien de Nijl zijnen naam ontleent.
Cheops, de stichter der groote pyramide.	*Chemmis* of *Chembes*, uit Memphis, de stichter der groote pyramide.
Chephres, de stichter eener pyramide, broeder des voorgnanden.	*Cephren*, de stichter eener pyramide; de broeder des voorgaanden.
Mycerinus, de zoon van Cheops, de stichter eener pyramide.	*Mycerinus*, de zoon van Chemmis, de stichter eener pyramide.
Asychis, de wetgever.	*Bocchoris*, de wetgever.
Anysis, die blind was.	Gaping van vele menschen-leeftijden.
Sabako, de Aethioper.	
Anysis ten tweedenmaal.	
Sethos, een priester van Vulcanus.	*Sabako*, de Aethioper.
Dodecarchie.	Dodecarchie.
Psammetichus, uit Sais, alleenheerscher; deszelfs zoon	*Psammetichus*, uit Sais, alleenheerscher.
Nekos, veroveraar in Syrië.	Vier menschen-leeftijden.
Psammis.	
Apries, met wien het huis van Psammetichus te gronde gaat.	*Apries*.
Amasis, uit Sais.	*Amasis*, die door Cambyses aangevallen wordt.
Psammenitus, door Cambyses overwonnen.	

Om

Om de berigten der beide schrijvers te beoordeelen, is het noodzakelijk, dat men eenen iegelijk in derzelver ware licht beschouwt.

Wat die van *Diodorus* betreft, zoo is het reeds op zich zelve duidelijk, dat hij geene volledige en doorloopende rij der Aegyptische koningen geven wilde. Hij koos alleenlijk die gene uit, welke als de merkwaardigste schitterden; het zij dan, dat de medegedeelde Thebaïsche priester-berigten niet meer bevatteden, of, wat waarschijnlijker is, dat hij slechts uittreksels uit dezelve geven wilde. Nogtans nam hij hierbij de tijdsopvolging in acht, en zocht door de opgaaf der menschen-leeftijden, die tusschen de door hem genoemde koningen verliepen, de gapingen eenigermate aantevullen. Dat het echter onmogelijk is eene vaste tijdrekening hierop te gronden, is niet alleen hieruit reeds blijkbaar, dat er twee gapingen van *vele* menschen-leeftijden, zonder bepaling van derzelver getal, voorkomen.

Het Memphische priester-verhaal, dat *Herodotu* volgde, was het gebrekkigste. Het bestond slechts uit twee hoofdstoffen. Vóór Sesostris, of zijnen voorganger Moeris, alleenlijk uit een naamregister van 330 koningen, „ dewijl zij geene gedenkteekenen nagelaten hadden." En *na* Sesostris tot op Psammetichus toe slechts uit koningen, die aan den grooten tempel te Memphis, dien van Phtha, en de naburige pyramiden, gebouwd hadden, het zij dan dat zij in Memphis, of in Theben, of wel in beide steden woonden. Het is dus eene geschiedenis, die aan gedenkteekenen verbonden is. Doch de priesters gaven hem dezelve van Sesostris af, als eene *onafgebrokene* rij, waar de zoon steeds den va-

vader opvolgde; en als zoodanig gaf hij die weder.

Dat zij nu dit *niet* was, leert de vergelijking met Diodorus blijkbaar. Wij moeten hen dus ook slechts als afzonderlijke koningen beschouwen, en hiermede is, tot op het regtschrijven van een paar namen, Herodotus met Diodorus overeenstemmend. Er vindt geene tegenspraak tusschen hen plaats.

Is echter de rij der koningen bij Herodotus geene doorloopende rij, zoo kan men daar insgelijks geene doorloopende tijdrekening op gronden; zelfs wanneer ook de regeringsjaren der bijzondere koningen opgegeven waren, hetwelk vóór Psammetichus niet geschied is. Herodotus heeft echter eene gewigtige tijdsbepaling, als hij zegt (*): *Moeris, de voorganger van Sesostris, is 900 jaren voor het tijdpunt gestorven, waarop hij in Aegypte was.* Volgens zijne tijdrekening valt dus, daar hij omtrent 450 in Aegypte was, de dood van Moeris in 1350 vóór het begin onzer tijdrekening. Hieruit ontstaan van zelve twee gevolgen:

Vooreerst: Het tijdvak van Sesostris, als opvolger van Moeris, valt, volgens Herodotus, in het midden der veertiende eeuw vóór Chr. Dus plaatst Herodotus Sesostris alzins omtrent eene eeuw later, dan wij hem meenden te moeten plaatsen. Ik ben niet in staat hierover eene verdere opheldering te geven, dewijl Herodotus de gronden zijner tijdrekening niet opgegeven heeft. Op de algemeene tijdsbepaling van het schitterende tijdvak van Theben heeft deze afwijking intusschen geenen invloed.

Ten

(*) L. *II.* 13.

Ten tweede: De 330 koningen, die hij opgeeft, klimmen boven dit tijdpunt op.

Maar welke is nu de betrekking, waarin deze beide schrijvers tot *Manetho* staan?

Indien wij zijn werk volledig bezaten, zoo zoude dit buiten kijf de hoofdbron zijn. De priesters te Heliopolis waren bekend als de geleerdste in Aegypte (*). Hij was de voorzitter dezer priesterschap, en schreef bovendien op last van den koning Ptolemaeus. Hunne archiven waren voor hem open. „ Hij heeft," zegt hij, „ gebruik gemaakt van de schriften, die zich in de geheime vertrekken der tempels bevonden, welke Agathodaemon van de naaldzuilen van Thot, in hieroglyphen geschreven, opgeteekend en overgezet heeft (†)."

Maar ook in de gebrekkige uittreksels, die wij uit denzelven bezitten, in de dynastiën, hoe gebrekkig en verkeerd dezelve door de schuld der afschrijvers ook in de getallen zijn mogen, zoo blijft hij toch de rijkste bron. Ik bedien mij alleen van de boven (‡) aangehaalde nieuwe Armenische uitgaaf van den volledigen Eusebius met de Grieksche en Latijnsche overzetting, als welke het meeste aan de vorderingen der oordeelkunde voldoet. Ik neem tot geene verandering, of weglating van namen, nog minder van geheele dynastiën, mijne toe-

(*) Herod. *II.* 3.

(†) Syncellus *l. l.* Uit deze plaats van Manetho blijkt tevens, dat de historische schriften in de tempels overzettingen en verklaringen der opschriften op de gedenkteekenen waren, of ten minste daar voor golden. Men vergelijke Zoëga *de Obeliscis p.* 36. (‡) Bladz. 99.

toevlugt. Slechts de eenige aanmerking moet vast ſtaan, dat Seſostris, die in de twaalfde dynastie vermeld wordt, niet de groote Seſostris is, en het van hem gezegde uit eene kantteekening in den tekst gekomen is, hetwelk, naar het boven aangevoerde (*), zoo veel minder in twijfel kan getrokken worden, dewijl Manetho zelf Sethos of Seſostris der negentiende dynastie voor denzelfden als Rameſſes verklaard heeft. Zoodra men dit toegeeft, komen de groote punten der geſchiedenis van zelve in orde.

De vergelijking met Herodotus kan eerst met Seſostris en het tijdvak der Seſostriden beginnen, dewijl hij vroeger nog geene koningsnamen heeft. Doch de priesters lazen hem 330 koningsnamen voor; welke zijn deze? — Het zijn de eerſte zeventien dynastiën van Manetho; want

1. Het getal der koningen komt uit. Zij zijn bij Euſebius zekerlijk ſlechts 276; doch van twee dynastiën, van de zesde, die 203 jaren, en van de tiende, die 185 jaren duurde, wordt het getal der koningen niet opgegeven. Het kan dus zeer wel tot het door Herodotus genoemde getal opgeklommen zijn.

2. Volgens Herodotus was onder deze 330 koningen ééne koningin, Nitokris. Deze wordt ook door Manetho in de zesde dynastie genoemd.

3. Volgens Herodotus waren er achttien Aethiopers onder. Volgens Manetho was de vierde dynastie, die uit zeventien koningen beſtond, ééne vreemde, en één uit hen, *Suphis*, die de groote pyramide bouw-

de,

(*) Bladz. 301.

de, die Herodotus aan Cheops toekent, was aanvankelijk een verachter der goden, hetwelk de Memphische priesters ook van Cheops verhaalden.

4. Volgens Herodotus hadden deze 330 koningen zich door geene gedenkteekenen vereeuwigd. Hetzelfde geldt, met uitzondering van den evengemelden Suphis, ook van de koningen der eerste zeventien dynastiën van Manetho.

Kan dit dus niet in twijfel gesteld worden, zoo is nu de vraag, hoe de koningsnamen van Manetho van de negentiende dynastie af met die van Herodotus en Diodorus overeenkomen. Wij vinden hier alzins eenige overeenkomst; maar ook eenig verschil. Zij beginnen bij Manetho met Sethos of Sesostris, wien zijn zoon opvolgde, die volgens Diodorus den naam van zijnen vader aannam. Hij heet bij Manetho Rhamses of Ramesses, en vermits volgens hem de vader ook zoo heette, vinden wij geene tegenstrijdigheid. De volgende namen (*) zijn verschillende, tot op Bocchoris, wien Diodorus ook noemt, welke door den Aethioper Sabako van den troon gestooten werd. Waarom de andere namen verschillende zijn, is, mijns bedunkens, hierdoor verklaarbaar, dat de koningen uit de

(*) Zie boven bladz. 307. aant. Als daar Thonis met Polybus van Homerus vergeleken wordt, die tijdens de verwoesting van Troje zou geregeerd hebben, zoo is dit een slecht bewijs van de geleerdheid der Grieksche tolken in Aegypte. Polybus, die benevens zijne echtgenoote Alkandra de fraaije geschenken aan zijne gasten Menelaus en Helena gaf, is bij HOMERUS, *Odyss.* 125–130 geen koning, maar wordt nadrukkelijk een inwoner van Theben genoemd.

de een- twee- en drie en twintigste dynastie koningen van Tanis en Bubastus waren, wier namen derhalve in de Thebaïsche priester-verhalen niet kunnen verwacht worden. Dat deze dynastiën van Tanis en Bubastus in deze steden regeerden, is reeds boven in de laatste afdeeling bewezen. Er blijft dus de vraag over: waarom de koningsnamen, die Diodorus tusschen Menes en Moeris aanhaalt, Busiris, Osymandyas, Uchoreus en Aegyptus, niet bij Manetho voorkomen? Hierop kan ik zekerlijk geen bepaald antwoord geven; maar zij zouden tot de zesde en tiende dynastie hebben kunnen behooren, van welke bij Manetho het getal en de namen der koningen ontbreken.

BIJLAGE IV.

OVER DE BETREKKING DER THEOCRATIE TOT DEN MONARCHALEN REGERINGSVORM.

Het onderzoek over den Aegyptischen regeringsvorm leidt van zelve tot beschouwingen over de Theocratie, dewijl deze vorm in geenen, ons bekenden, Staat zoo beschaafd is geworden, als in Aegypte. Er ontstaat dus de vraag, *in welke betrekking deze regeringsvorm tot de monarchie staat.* Welke bezwaarlijk anders kan beantwoord worden, dan na alvorens eenen blik op de regeringsvormen in het algemeen geworpen te hebben.

Wij onderscheiden twee soorten van regeringsvormen, Republieken en Monarchiën. Men zou wel is waar gelooven, dat na zulke langdurige nasporingen en na zoo vele ondervinding het wezen

ten van deze genoegzaam gegrond zoude zijn, hadden niet vele onzer nieuwe constitutiën, die men als de rijpste vruchten der staatkundige wijsheid beschouwde, het tegendeel getoond. Ik heb over dit onderwerp in de verhandeling: *Over den invloed der staatkundige bespiegelingen, en de instandhouding der monarchale grondbeginselen in Europa*, mij zoo duidelijk uitgedrukt, dat ik mij daarop beroepen kan (*). Daar is aangetoond, dat, zoo lang als men de stelling van volkssouvereiniteit op monarchiën overbrengen wil, geene grenslijn tusschen monarchie en republiek getrokken kan worden, dewijl het wezen der monarchie hierin bestaat, dat de regent souverein (*supremus*) is; dat wil zeggen, dat hij in de buitenlandsche betrekkingen alleen den Staat vertegenwoordigt; doch in het binnenlandsche niets zonder of tegen zijnen wil geschieden kan, en dat hij dus in dezen zin *boven* het volk staat; terwijl daarentegen het wezen der republieken hierin bestaat, dat het volk, of ook wel eene afdeeling van hetzelve, souverein is, zoodat alle overheidspersonen, welke titels zij ook voeren mogen, aan hetzelve *ondergeschikt* zijn.

Bij het tegenwoordige onderzoek komen alleenlijk de *monarchale regeringsvormen* in aanmerking. Deze worden bepaald door de betrekking, waarin de mo-

(*) In de *Hist. Werke*, *B. I. S.* 365. In het eerste en in het tegenwoordige opstel is tevens het wezenlijke der bijlage tot B. I. der vorige uitgaaf, *Ueber den Charakter der Despotischen Verfassung und der Staatsverfassungen überhaupt*, verbeterd ingevoegd, waarom hetzelve in deze verzameling niet weder herdrukt is.

monarch tot het volk ſtaat, welke, niettegenſtaande zijne ſouvereiniteit, drieledig zijn kan.

De *despotike* regeringsvorm beſtaat in die betrekking tusſchen den monarch en het volk, waar de monarch niet alleen vertegenwoordiger van den algemeenen wil, als wetgever en gebieder, (in het bezit der wetgevende en uitvoerende magt) maar ook (naar zijn goeddunken) van den afzonderlijken wil van elk in het bijzonder is; want alle despotismus beſtaat in de willekeurige inbreuken der grooten op den wil der minderen. Hier is dus de monarch eigenaar van de perſonen en goederen zijner onderdanen; zij zijn en heeten ſlaven, zoo als eenigzins in de Negerrijken van Dahomey en andere.

De *autocratiſche*, regeringsvorm beſtaat in de betrekking tusſchen den monarch en het volk, waar de eerſte wel vertegenwoordiger en volbrenger van den algemeenen wil (in het bezit der wetgevende en uitvoerende magt), doch niet van den afzonderlijken wil van elk in het bijzonder is. Zij is dus geheel beſtaanbaar met de perſoonlijke vrijheid; doch ſluit de ſtaatkundige vrijheid uit (in zoo verre men hieronder de deelneming aan de wetgeving verſtaat). Het volk beſtaat dus niet meer uit ſlaven, maar uit onderdanen.

De *conſtitutionele* monarchale regeringsvorm beſtaat in die betrekking tusſchen den monarch en het volk, waar de eerſte wel de uitvoerer van den algemeenen wil, doch in betrekking tot de bepaling der binnenlandſche zaken (wetgeving) dit niet alleen is, maar de natie, het zij door volksvergaderingen, of vertegenwoordigers, door ſtand en geboorte, of door keus, daar deel aan heeft; nogtans met

met de wezenlijke beperking, dat zonder, of tegen den wil des monarchs, daarin niets wettig kan besloten worden. Bij deze betrekking bestaat dus met de persoonlijke ook de staatkundige vrijheid (in den bovenstaanden zin); en het volk bestaat niet enkel uit onderdanen, maar uit burgers.

Maar in welke betrekking staat nu de Theocratie met deze verschillende soorten van monarchale regeringsvormen?

Onder de Theocratie verstaan wij dien regeringsvorm, waar de Staat naar de voorschriften der godheid (het zij éène of meerdere) geregeerd wordt. Wandelde de godheid onder ons, kon zij onmiddelijk heerschen, dan was zij de monarch, en geen ander kon naast haar bestaan. Maar dewijl dit het geval niet is, zoo volgt van zelve, dat zij ten minste de uitvoerende magt aan den monarch overlaten moet. Maar ook bij datgene wat geschieden moet (de wetten), zoo zij ook al in enkele gevallen het voorschrijft, zal het niet altijd geschieden kunnen, en op deze wijze zal hare heerschappij zich hoofdzakelijk daartoe bepalen, dat niets zonder hare inwilliging geschieden mag.

Men moet dus haren wil navorschen, men moet hare godspraken raadplegen. Doet dit de regent zelf, zoo zal hij haar ligtelijk naar zijnen zin laten spreken; hij treedt dan tevens als de gevolmagtigde der godheid op, en in de plaats van eene beperking zijner magt, zal hieruit eene toeneming derzelve ontstaan. Uit dien hoofde werd dit gewoonlijk in de Theocratische Staten voor eene aanmatiging gehouden, die tegen de wetten streed. Samuel twistte met Saul, toen deze aan zich voor-

 be-

behield, om zelf Jehovah te raadplegen. Dit regt beschouwden de priesters als het hunne, en dit was de grondslag hunner staatkundige magt.

De Theocratie bepaalt dus niets over de betrekking, waarin de vorst tot het volk staat; zij bepaalt alleenlijk die, waarin hij tot de godheid staat. Zij kan gepaard gaan met den despotiken en den autocratischen regeringsvorm; echter alleen met de noodzakelijke beperking, dat de betrekking der priesterschap tot den monarch anders is, dan die der overige natie. Doch met den plaatsvervangenden regeringsvorm schijnt zij niet vereenbaar te zijn, dewijl eene zoodanige plaatsvervanging hier overtollig zoude zijn, vermits de priesters deze plaats innemen.

Maar eene Theocratie kan wel met wetten bestaan, zoo als het ook in Aegypte en elders het geval was. Doch deze wetten hebben noodzakelijk eene hoogere bekrachtiging van nooden, namelijk die der godheid; zij komen derhalve ook voor als eene goddelijke wetgeving. Uit dien hoofde dragen alle oostersche wetgevingen dit kenmerk, dewijl de regeringsvorm daar altijd in eenen zekeren graad theocratisch was.

Met eene strenge Theocratie is de souvereiniteit van eenen gebieder niet bestaanbaar, dewijl er een hooger wil, dan de zijne, in den Staat is. Doch in de Theocratie ontstaan van zelve *wijzigingen*, vermits men de godheid niet over alles kan, noch wil, raadplegen, en ook door het persoonlijk karakter van den monarch. Doch altijd blijft in de Theocratie de betrekking van den gebieder eene zeer wankelende betrekking, hetwelk wel van zelve

ve daaruit voortvloeit, dewijl die omtrent de godheid zich niet vast bepalen laat.

Dat, en in hoe verre, de Theocratie ook met eenen republikeinſchen regeringsvorm overeenkomſtig is, blijkt uit het bovenſtaande van zelve, zoodra men, in de plaats van den gebieder, het volk, of gezamenlijk, zoo als in de democratie, of gedeeltelijk, zoo als in de aristocratie, ſtelt. Was niet ook de Romeinſche regeringsvorm door de zoo gewigtige voorteekenen in eenen zekeren graad eene Theocratie.

BIJLAGE V.

OVER DE HANDEL-WEGEN VAN HET OUDE AFRIKA.

Even zoo als ik bij de naſpeuringen over Azië eene bijlage over de oude handel-wegen van dit werelddeel gevoegd heb, wil ik zulks insgelijks van die in Afrika doen. Zij zijn wel reeds in het werk zelve uit elkanderen gezet geworden, en naauwlijks heb ik er nog iets nieuws bij te voegen, maar mijn plan is, terwijl ik iederen weg met enkele aanhaling der bewijsplaatſen opgeef, iederen Lezer in ſtaat te ſtellen, om zelf te oordeelen. Daarbij zal ik tevens zorgvuldig het zekere en enkel waarſchijnlijke van elkanderen onderſcheiden; zoo als dit ook reeds in het werk zelve geſchied is. Hiermede hoop ik aan iedere vordering eener regtmatige beoordeeling te voldoen. Tot een gemakkelijker overzigt onderſcheid ik de

 Car-

Carthaagsche en Aegyptische handel-wegen, hoewel beide wederom met elkanderen in verband stonden.

I. *De Carthaagsche handel-wegen.*

Onder de Carthaagsche handel-wegen versta ik die, welke van het Carthaagsche gebied uitgingen, of daarin eindigden, met insluiting van dien tusschen Aegypte en Fezzan of Phazania, dewijl die van daar naar het land der Syrtes alleen eene voortzetting daarvan was.

1. *Weg van Aegypte naar het land der Garamanten of Fezzan.*

Dezelve loopt van Theben in Opper-Aegypte naar de grenzen van het land der Garamanten bij Zuila. Hij is zeker, dewijl hij door Herodotus (*) volgens pleisterplaatsen en afstanden beschreven is, over Ammonium en Augila. De weglating van twee pleisterplaatsen, die van de groote Oasis en van Zala, van welke de eerste echter uit Herodotus (†) zelven kan aangewezen worden, (het zij men dit aan Herodotus zelven, of aan hen, die hem de berigten gaven, te last legge) is geene tegenwerping; dewijl daar, waar men het begin en het doeleinde der reis kent, de tusschen gelegene pleisterplaatsen van zelve gedacht worden, schoon zij ook niet alle genoemd zijn.

2. *Weg*

(*) *IV.* 181—185.
(†) *III.* 26.

2. *Weg van de Garamanten naar de Lotophagen in het land der Syrtes, en dus in het gebied van Carthago.*

Hij is zeker uit Herodotus (*) met opgaaf van het getal der dagreizen, hetwelk door de laatste reizigers op het naauwkeurigste bevestigd is (†). Beide wegen zijn die, welke nog heden in gebruik zijn.

3. *De weg uit het land der Garamanten tot aan dat der Atlanten.*

Deze is eene voortzetting der beide vorige, en hunne rigting loopt zuidelijk naar het binnenste van Afrika. Hij hangt af van de bepaling der woonplaatsen van de Ataranten en Atlanten. Deze zijn wel met geene zekerheid, maar met eene hooge *waarschijnlijkheid* opgegeven; dewijl *a*) redelijker wijze geene andere rigting aangenomen kan worden, en niets Herodotus tegenspreekt; *b*) dewijl de afstanden uitkomen, en *c*) ook de opgegevene kenteekenen niet minder; en eindelijk *d*) dat het nog heden de groote handel-weg in het binnenste van Afrika, zoowel naar Burnu, als naar Sudan is. Het is te wenschen, dat de uitgaaf van *Denham's* en *Clapperton's* reizen het waarschijnlijke weldra in zekerheid zal veranderen.

De eenige schijnbare tegenwerping tegen deze wegen zoude zijn, dat men de Atlanten, ingevolge hunnen naam, aan het Atlas-gebergte zoeken moest. Dat dit intusschen geen noodzakelijk gevolg is, ziet

(*) *IV.* 183. (†) D. IV. Bladz. 225.

ziet men van zelve. Maar de tegenwerping is enkel schijnbaar, dewijl de naam van het Atlas-gebergte geenzins een naam was, die in Afrika te huis behoorde, maar die door de Grieken gegeven was. Volgens de getuigenis van *Strabo* (*), heet het gebergte in Afrika zelve het *Dyris*-gebergte, en deze naam heeft met den inheemschen volksnaam Atlanten niets gemeen. Waarom de handelweg bij de Atlanten ophoudt, is tevens door de latere reizigers op eene voldoende wijze aangetoond. De Garamanten, de Nasamonen en Carthagers, konden Herodotus geene nadere berigten geven, dewijl *hunne* handelreizen hier een einde hadden.

Dat de handel in de binnenlanden van Afrika alleenlijk door karavanen gedreven kon worden, leert de gesteldheid des lands en van deszelfs bewoners. Het is aangetoond, dat dezelve hoofdzakelijk door de bewoners der Syrtes en van het land der Garamanten gedreven werd; dewijl *a*) deze volken, als nomaden, er het meeste toe geschikt en ook inzonderheid in het bezit der daartoe benoodigde lastdieren waren (†). *b*) Dewijl Herodotus, volgens zijne eigene getuigenis, de berigten dienaangaande van hen te Theben inwinnen kon (‡). *c*) Dewijl zij zoowel regelmatige togten naar Augila deden (§), als naar Ammonium kwamen (*). *d*) Dewijl men er niet aan twijfelen kon, dat hunne ontdekkingsreis (‡) tot aan de oevers

(*) Strab. *L. XVI. p.* 1181.
(†) Scylax in *Geogr. min. I. p.* 43.
(‡) Herod. *II.* 28, 32, 173. (§) Herod. *IV.* 172.
(*) Herod. *II.* 32. (‡) Herod. *l. l.*

vers van den Niger of Joliba ging, daar men de berigten van Herodotus op geene andere rivier kan toepassen. Want het was 1. Eene groote rivier aan gene zijde der woestijn, en wij kennen hier geene andere. 2. Die naar het oosten stroomde. Er is geene andere. 3. Waarin krokodillen waren. Wij kennen daar geene andere. 4. Aan welker oevers eene stad door Negers bewoond was. Dit is op geene andere toepasselijk. Volgens de regelen der kritiek, wanneer men deze niet geheel miskennen wil, moet ik dus de ontdekking van den Joliba door de Nasamonen voor *zeker* houden. En in zoo verre de woonplaats der Atlanten als de handelplaats der Libyers en der bewoners van Sudan juist is bepaald geworden, hoe natuurlijk wordt niet alles opgehelderd? De Nasamonen wilden dan, boven dit gewone doel van hunnen togt, hunne reis nog voortzetten, en kwamen dan zeer natuurlijk aan den Niger, daar zij op den grooten weg tot denzelven waren (*). — Dat ook de lastdieren, namelijk de kameel (hetwelk men in twijfel heeft willen trekken; want waaraan heeft men niet getwijfeld!) en ook de muilezel destijds reeds in Afrika te huis behoorden, is in de afdeeling over de kunstvlijt en over den handel der Aegyptenaren door mij bewezen geworden.

II. *De Aegyptische handel-wegen.*

Ik versta hieronder die, welke van Aegypte uitgin-

(*) Op de kaart kon natuurlijk slechts de regte weg opgegeven worden.

gingen, of aldaar eindigden. Doch ten tijde van Herodotus gingen zij van Theben uit, dewijl hij al zijne berigten over het binnenste van Afrika aldaar inwon, en alle afstanden van daar berekend worden.

1. *Handel-weg van Theben naar het land der Garamanten en naar het gebied van Carthago.*

Deze is reeds zoo even aangewezen.

2. *Handel-wegen van Theben naar Aethiopië en Meroë.*

Deze was tweeledig: *a*) Die langs de oevers van den Nijl en gedeeltelijk op den Nijl. Dezelve is zeker uit Herodotus (*), die hem volgens dagreizen beschreven heeft. *b*) Die van Theben op Merawé, de volkplanting van Meroë, door de woestijn van Nubië. Dezelve kan bezwaarlijk in twijfel getrokken, schoon ook niet strikt geschiedkundig bewezen worden (†). *c*) De Franschen hebben het gevoelen geopperd, dat er een handel-weg links van den Nijl van Merawé naar Abydus in Opper-Agypte, als den lateren hoofdzetel van den Aethiopischen slavenhandel, liep, en Abydus ook reeds ten tijde der Pharao's de voornaamste markt van dezen handel geweest is (‡). Dewijl Abydus ééne der ge-

(*) *II.* 29.

(†) Bladz. 472 van het vorige deel.

(‡) *Descript. Antiquités, Livr.* 3. *p.* 18.

gewigtigste steden van Aegypte werd, die alleenlijk achter Theben stond (*), en zelfs de Aethiopische veroveraars aldaar hunnen rijkszetel schijnen gebouwd te hebben, zoo kan ik dit gevoelen niet anders dan zeer *waarschijnlijk* vinden, offschoon mij geen nader geschiedkundig bewijs hiervoor bekend is.

3. *Handel-weg van Edfu in Opper-Aegypte naar den Arabischen zeeboezem en Berenice.*

Deze is als Aegyptische handel-weg door *Belzoni* ontdekt (†), en zijne hooge oudheid, dewijl men de overblijfselen van Aegyptische gebouwen op denzelven ontwaart, is alzins zeer *waarschijnlijk*, offschoon ik het ook niet stipt bewijzen kan. Volgens een ander berigt (‡) loopt er ook een breede *handel-weg van Theben naar Cosseir*, het oude Myos Hormos, die twee derde gedeelten van den weg tusschen rotsheuvels doorloopt. Of dezelve reeds uit den tijd der Pharao's afkomstig is, kan ik niet bepalen; indien deze echter vloten op den Arabischen zeeboezem onderhielden, moesten er ook wegen daarhenen gebaand zijn; en de rigting van Theben af maakt deszelfs hoogen ouderdom zeer waarschijnlijk.

4. *Han-*

(*) Strab. *p.* 1167.
(†) *Narrative p.* 304 *etc.*
(‡) *N. Allg. Ephemerid. B. XV. S.* 207. uit *Scenes and impressions in Egypt and Italy, by the author of sketches of India. Lond.* 1824.

4. Handel-weg van Meroë naar den Arabischen zeeboezem.

Dezelve wordt aangeduid door de puinhoopen van Axum en Adule (*).

5. Handel-weg van Memphis naar Phoenicië.

Deze is reeds in de nasporingen over de Aziatisch-Phoenicische handel-wegen bewezen.

Zoo veel over de handel-wegen en derzelver bewijzen in het bijzonder. Doch er is een nog sterker bewijs voor dezelve in het algemeen. Daar de gesteldheid des lands geene andere soort van handel, en geene andere wegen toelaat, zoo moet men één van beide aannemen; of er was in eenen tijd, waarin de Afrikaansche kusten door handeldrijvende volken bezet waren, nogtans in het geheel geen handel met de binnenlanden; (welker voortbrengselen evenwel aan dezelve in menigte verschijnen); of hij werd gedreven, en op deze wijze en langs deze wegen gedreven, dewijl dezelve onverbreekbaar met de natuur verbonden is.

(*) Cf. Plin. *H. N. VI.* 34.

B IJ-

BIJLAGE VI. VAN DEN VERTALER.

OVER DE ONTDEKKING VAN DEN HOOGLEERAAR SEYFFARTH, DAT DE AEGYPTISCHE HIEROGLYPHEN EEN LETTERSCHRIFT ZIJN.

De Hoogleeraar *Seyffarth* (*) gaf na den dood van den Hoogl. *Spohn*, zijnen leermeester, uit deszelfs nagelatene ſchriften de naſpeuringen over de Aegyptiſche taal in een werk uit: *De lingua et literis veterum Aegyptiorum*, 1825. Aan dezen was het namelijk gelukt den waren ſleutel te vinden, om in de geheime ſchriften der oude Aegyptenaren intedringen, door een groot gedeelte der letters van het Aegyptiſche volks- en priester-ſchrift te ontdekken; doch wegens gebrek aan een genoegzaam aantal Aegyptiſche ſchriften, kon hij zijne belangrijke vinding op de onderſcheidene ſoorten van het Aegyptiſche ſchrift niet genoegzaam toepasſen, om die tot volkomenheid te brengen, toen de dood hem midden in zijne gewigtige ontdekking overviel.

Op het voetſpoor en met de hulpmiddelen van den Hoogl. Spohn voorzien en toegerust trad de Hoogl.

(*) Door een misverſtand was mij, toen ik op bladz. 5 de noot ſchreef, berigt, dat de Heer SEYFFARTH kort na de uitgaaf van zijn werk: *Beyträge zur Kenntnis der Literatur, Kunst — des alten Aegypten*, Leipſ. 1826. overleden was; dan wij verblijden ons, om deze dwaling te mogen herroepen; daar hij leeft en voortgaat met zijne ontdekkingen over het oude Aegypte meer volkomen te maken.

Hoogl. Seyffarth voort, en bevestigde niet alleen de ontdekking van zijnen leermeester, maar gaf ook zijne uitvinding in het licht in een werk: *Rudimenta hieroglyphices* (*). Daar nu in dit werk aangetoond wordt, hoe het onderzoek van het hieroglyphen-fchrift tot hiertoe door de Geleerden of geheel, of gedeeltelijk, verkeerd is ondernomen, waardoor men dan ook den waren fleutel tot hetzelve tot nu toe niet vinden kon, en er tevens in hetzelve bewezen wordt, dat het hieroglyphenfchrift ook een letterfchrift is, even als dat der overige foorten van het Aegyptifche fchrift en dat van andere talen, zoo vond ik mij verpligt, om een eenigzins uitvoerig verflag van dit hoogstgewigtige werk den Nederduitfchen Lezer mede te deelen, vooreerst, ten einde hem in ftaat te ftellen, om hierdoor meer juist over de waarheid der ontdekking zelve en derzelve waarde te oordeelen, die deze hebben zal voor de wetenfchappen en de gefchiedenis van een volk, dat in de vroegfte eeuwen reeds tot eene hoogte van befchaving gekomen is, zoo als geen ander toenmalig volk, behalve misfchien de Indiërs; daar toch de latere ontdekkingen al meer en meer de overeenkomst der oude Indiërs met de Aethiopers bevestigen, en eenig regt geven om te vermoeden, dat de Aethiopers uit Indië oorfpronkelijk afkomftig zijn, hoe dan ook hunne komst in Aethiopië moge plaats gehad hebben. Maar

(*) De volledige titel is: GUSTAVI SEYFFARTHII, Prof. Lipf., *Rudimenta hieroglyphices; accedunt explicationes fpeciminum hieroglyphicorum, gloffarium atque alphabeta cum XXXVI. Tabulis lithographicis*, Lipf. 1826. 4°.

Maar vooräl, ten andere, was ik dit verslag verschuldigd te doen, opdat men de ontwikkelingen en nasfpeuringen, die in dit vijfde deel van den Hofr. *Heeren* voorkomen, uit dit oogpunt beschouwen zoude, dat, toen het werk van den Heer Seyffarth in het licht verscheen, deszelfs Ideën over de taal en het schrift der Aegyptenaren en de ontwikkeling van de ontdekkingen, hieromtrent door Champollion gedaan, reeds of gedeeltelijk, of geheel, afgedrukt waren, schoon den Hr. Heeren niet onbekend was met de belofte van den Hr. Seyffarth, die hij bij het doen van zijne intre-rede als Hoogl. te Leipzig omtrent zijne rudimenta hieroglyphices gedaan had (*) Maar daarbij kwam nog, dat de nasfpeuringen van den Hoogl. Spohn' *over de taal en letters der Aegyptenaren*, door den Hr. Seyffarth in het licht gegeven, niet gunstig beoordeeld zijn geworden (†), waartegen de Hr. Seyffarth antwoordt (‡), dat men de ontdekkingen en ontcijferingen van Spohn niet kritiek in alle bijzonderheden had moeten beoordeelen, maar slechts in het algemeen, daar het niet missen konde, of hij moest misvattingen begaan; doch die hij, zoo hij langer in leven gebleven was, gewis zoude verbeterd hebben; men had moeten beoordeelen, of Spohn den weg tot de ontdekking van het hieroglyphen-schrift gevonden had door bijna volkomen de abeën van het Aegyptische volks- (*demotische*) en priester- (*hieratische*) schrift te vinden, zoodat hij hiermede in deze soorten van

(*) Zie bl. 411.
(†) Zie *Hallische Literat. Zeitung* 1825. N. 159—161.
(‡) Pag. 3. in margine.

van ſchrift vertalingen van de gedenkſtukken maakte, en zelfs op het vermoeden reeds kwam, dat ook de hieroglyphen een letterſchrift zouden zijn. Voorts waren nog de verdienſten van Spohn, dat zijne leerſtelling was, dat men van het volks-ſchrift tot het lezen van het priester-ſchrift en van dit tot het hieroglyphen-ſchrift moest komen; ook ontdekte hij, welke de volks-taal der Aegyptenaren was, en dat deze niet verſchilde van de priester-taal.

Door meerdere hulpmiddelen dan zijn leermeester mogt het den Hr. Seyffarth gebeuren, om niet alleen al de letters van het volks- en priester-ſchrift te vinden, maar ook de regels, die in beide deze ſchrijfwijzen beſtaan. *Hij vergeleek namelijk* verſcheidene papyrus-rollen van de koninklijke bibliotheek te Berlijn (*), en vond onder dezelve twee rollen, de eene in het volks-ſchrift, en de andere in het priester-ſchrift, die denzelfden hymnus of lofzang, met dezelfde woorden, in dezelfde taal, maar met verſchillende letters of ſchrijfteekens, bevatteden; hierdoor vooräl werd de Hoogl. Seyffarth in ſtaat geſteld, om ook, uit de andere papyrus-rollen, de abeën van beider ſchrift tot volkomenheid te brengen en, door vergelijking dezer letters met die van de andere rollen in het hieroglyphen-ſchrift, zijne gewigtige ontdekking te doen, dat het hieroglyphen-ſchrift ook een letter-ſchrift was.

Voorts toont hij aan, dat al de gevoelens, die er

(*) Er zijn te Berlijn 57 papyrus-rollen voorhanden in het demotiſche, hieratiſche en hieroglyphen-ſchrift.

er tot hiertoe over de hieroglyphen bestonden, meer of min valsch zijn, en dat geen enkel derzelve, zoo dat al juist mogt zijn in bijzondere punten, tot de ware kennis der hieroglyphen leidde, of leiden kon. *Champollion*, *Young* en andere Geleerden, hebben wel letters in hetzelve gezocht, maar konden de beteekenis dezer letters niet uitvinden, omdat zij eerst de letters van het abé van het demotische schrift hadden moeten kennen, om tot het hieratische te komen, en dan eerst door het hieratische tot de kennis van het hieroglyphenschrift konden geraken, waarvan dan ook het onvermijdelijke gevolg was, dat zelfs Champollion hierdoor verkeerd heeft ontcijferd (*).

Nog minder waren *zij* op den regten weg, die de hieroglyphen verklaarden voor *mimetisch* (dat is, voor teekens, welke het voorwerp uitdrukken, welker beeld zij voorstellen,) of voor *zinnebeeldig* (*symboliek*), (dat is, in willekeurig gekozene teekens tot het voorstellen van een begrip of denkbeeld). De hieroglyphen-taal is, volgens *Manetho* (†), den Aegyptischen priester, de *heilige tongval* der Aegyptische of Koptische taal; deze tongval was niet volkomen dezelfde, als de volkstaal, maar ook niet geheel van het Koptische verschillende. Evenwel wijkt deze heilige tongval nu en dan in woorden en spraakkundige regels van dezelve af, en is in zoo verre van het Koptische verschillende. De redenen hiervan zijn, omdat de Aegyptische volkstaal

(*) Zie beneden bladz. 441.

(†) SYNCELL. in *Chronogr. p.* 40. *ed. Jac. Goar*, *Par.* 1652.

taal eene levende taal bleef, die dus aanhoudend, gelijk alle levende talen, aan veranderingen onderworpen was; en toen, ten tijde van de Ptolemaeussen, de Grieksche taal in Aegypte de overhand kreeg, werden zeer vele woorden uit de Grieksche in dezelve opgenomen, waardoor die van de oud-Aegyptische taal in onbruik geraakten, zoodat deze alleen in de heilige schriften kon blijven voortduren. De schrijver noemt deswege deze oud-Aegyptische taal, kortsheidshalve, de taal der *Chamieten*, ter onderscheiding van de Koptische. Omdat deze nu in stand gehouden werd door de *ἱερογραμματεῖς*, of heilige schrijvers, heet zij de *heilige;* doch zij werd niet alleen in de heilige boeken, maar ook voor opschriften op gedenkteekenen gebruikt, zoo als dit uit het opschrift van Rosette en andere blijkbaar is.

De hieroglyphen zijn geene *eigenlijke* letters, maar letterbeelden, die bij de oude Aegyptenaren allengs ontstaan zijn uit de zucht, om de figuren der letters eenen schooneren vorm en eene meer sprekende gedaante te geven. Het volksschrift was waarschijnlijk onder *Thouth* (*Hermes* of *Mercurius*) uit Phoenicië naar Aegypte gebragt, waardoor de teekens der letters, vooräl van het volksschrift, nog met het Phoenicische abé overeenkomen, gelijk dit uit eene bijgevoegde plaat (36) ten duidelijkste blijkt. Uit deze oorspronkelijk eenvoudige letters van het volksschrift ontstond, door versiering van dezelve, eerst het hieratische of priesterschrift, en uit de figuren der letters van beide deze schrijfwijze werden de hieroglyphen-teekens gevormd. In het begin was het hieroglyphen-schrift een-

eenvoudiger en gemakkelijker te verstaan; doch het werd door de verschillende wijze, om uit de letters figuren van beelden te vormen, eindelijk zeer uitgebreid. Van de oorspronkelijke vijf en twintig Phoenicische letters ontstonden reeds in het volksschrift, door de verschillende schrijfwijze, zoo verre de Hoogl. Seyffarth dit reeds ontdekt heeft, achthonderd letters; deze klommen in het priester-schrift door verschillende bijvoegsels en veranderingen tot bijna zesduizend, en in het hieroglyphen-schrift tot een even zoo groot aantal, van welke er nogtans ook vele in het volks- en priester-schrift tevens in gebruik waren. Van deze vermenigvuldiging nu was het noodzakelijke gevolg, dat men ligt het teeken van de eene letter met dat van de andere verwarde, en dat hetzelfde teeken soms vijf of zes letters kan beteekenen en uitdrukken; men ziet dit alles duidelijk bij den Schrijver op gezegde plaat (36). De Aegyptiërs waren in hun schrijven zoo zeer op verscheidenheid gesteld, dat zij bij eenig schrift, van welken aard dit ook zijn mogt, als dezelfde letter wederom moest voorkomen, het reeds gebruikte letterbeeld niet wederom herhaalden, of er was iets bijgevoegd, of iets van afgenomen.

De hieroglyphen worden voor iedere letter uit drie deelen zamengesteld: Vooreerst, uit de lijnen van de letter van het priester-schrift; vervolgens uit de lijnen, die het hieroglyphen-beeld vormen; en eindelijk uit teekens, die er tot bloote versiering bijgevoegd zijn.

De Aegyptiërs schreven, of van de regter- naar de linkerzijde, of omgekeerd; hunne regels zijn

zeer kort, zoowel wegens de uitgebreidheid van de figuren, als de smalheid der zuilen en andere schrijfstoffen, zoodat er soms slechts een woord op eenen regel staat.

Na verder alles, wat, om het hieroglyphen-schrift te lezen, in acht moet genomen worden, ontwikkeld te hebben, en na eene opgaaf der vrijheden, die derzelver schrijvers zich soms veroorloofd hebben, ontkent hij niet, dat er ook *mimetische* of *symbolike* hieroglyphen bestaan; maar zegt, dat die zeer zeldzaam gevonden worden, welke door haar beeld hare beteekenis aanduiden en uitdrukken, maar dat deze dan ook in dit geval dit zoo duidelijk doen, dat zij aan den lezer geene moeijelijkheid verwekken kunnen; zoo ook, dat er *allegorische* hieroglyphen zijn, die geheele denkbeelden door vereeniging van verscheidene beelden voorstellen; doch die daarin van de allegorische voorstellingen, bij andere volken in gebruik, verschillen, dat bij de Aegyptenaren in dergelijke afbeeldingen ook de letters en woorden onder de beelden verborgen zijn, en de schrijver brengt vervolgens hiervan voorbeelden bij.

Daarna haalt hij de plaatsen aan, die er bij de oude schrijvers bestaan en met zijne ontdekkingen schijnen te strijden, en lost de zwarigheden daaromtrent op.

Eindelijk gaat hij dan over tot het ontcijferen en verklaren der opschriften en papyrus-rollen; hij heeft ten dien einde achter zijn werk 36 steendruk-platen gevoegd, welke onderscheidene onderwerpen in het Aegyptische schrift bevatten, en waarvan de laatste plaat het volledige abc bevat, zoo wel in het *Phoeni-*

nicisch, *demotisch*, *hieratisch*, als *hieroglyphisch*, waardoor het volkomen zigtbaar wordt, hoe het eene schrift uit het andere ontstaan is, en hoe de letterbeelden allengs de zonderlingste gedaante kregen, zoodat men uit dit alles zich verzekerd moet houden, dat de Hr. Seyffarth dan eindelijk den waren weg tot de zoo vele eeuwen lang geslotene bronnen van het Oud-Aegyptische hieroglyphen-schrift volkomen aan het licht gebragt heeft; er mogen dan ook al eenige misvattingen hier en daar mede ingeslopen zijn, die op bijzondere letters betrekking hebben.

Bij de verklaringen der papyrus-rollen en opschriften bedient hij zich, om den toon der letters aan te duiden, van de Hebreeuwsche letters, omdat dezelve het meeste met de Phoenicische overeenkwamen. Onder elk woord, in het Hebreeuwsch geplaatst, vindt men de Latijnsche vertaling, en men kan dan op de daarbij opgegevene plaat de figuren in het Aegyptische schrift zien, terwijl men die ook tevens op plaat 36 met de andere gelijkluidende Aegyptische letters vergelijken kan. Deze vertalingen gaan van bladz. 47 tot 73 voort, en zijn van 17 onderscheidene gedenkstukken.

Om te toonen, hoe zeer zijne vertaling van zijne voorgangers verschilt, heeft hij onder eene zijner vertalingen van eenen hymnus die van Champollion er tevens bijgevoegd. De zijne is: *Age*, *venias*, *Isis*, *age*, *venias*, *generator* (of *deus*), *in Aegyptum*, *generator*, *Aegypti* (of *Aegyptiorum*). Champollion vertaalde dit: *Soutien*, *de l'Egypte*, *dieu fils d'un dieu*, *soutien*, *de l'Egypte*, *Horus manifesté*, ou *engrendré*, *par ou de Osiris*, *engendré de Isis deesse*.

Ach-

Achter deze vertalingen volgt een *glossarium*, hoogst belangrijk voor de Koptische of Aegyptische taal, met vermelding van de zeer vele Aegyptische schriften, van welke de schrijver zich hiertoe bediend heeft.

Zie hier, Lezer, een kort verslag van deze hoogstbelangrijke uitvinding van den Hr. Seyffarth. Wat wij nu in het vervolg, bij verdere toepassing van deze ontdekking, nog te wachten hebben, zoowel over de oudheid van Aegypte, en dus vooräl van Aethiopië, als over de kunsten en wetenschappen, die in deze landen reeds in bloei waren, toen de overige gedeelten der aarde, Indië misschien uitgezonderd, nog onbeschaafd waren, wie kan dit slechts eenigzins bepalen! Doch wie loopt hier niet gaarne in zijne gedachten den tijd vooruit!

